ISTORIE

NEAGU DJUVARA (coord.)

aromânii

istorie limbă destin

HUMANITAS

NEAGU DJUVARA (coord.)

aromânii
istorie limbă destin

Ediția a II-a, revăzută

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Anca Lăcătuş
Coperta: Ioana Nedelcu
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Ioana Vîlcu
DTP: Iuliana Constantinescu, Dan Dulgheru

Tipărit la C.N.I. Coresi S.A.

© HUMANITAS, 2012

ISBN 978-973-50-3460-3
Descrierea CIP este disponibilă
la Biblioteca Naţională a României.

EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România
tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51
www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro
Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro
Comenzi telefonice: 0372 743 382; 0723 684 194

Cuprins

Prefață la ediția română. 7
Prefață la ediția franceză. 11

1. Cicerone POGHIRC
Romanizarea lingvistică și culturală în Balcani.
Supraviețuiri și evoluție 15

2. Petre Ș. NĂSTUREL
Vlahii din spațiul bizantin și bulgăresc
până la cucerirea otomană 59

3. Matei CAZACU
Vlahii din Balcanii Occidentali
(Serbia, Croația, Albania etc.). *Pax ottomanica*
(secolele al XV-lea–al XVII-lea) 101

4. Neagu DJUVARA
Diaspora aromână în secolele
al XVIII-lea și al XIX-lea 121
Note. 159

5. Max Demeter PEYFUSS
Aromânii în era naționalismelor balcanice 163
Note. 185

6. Mihaela BACU
Între aculturație și asimilare. Aromânii în secolul XX 189

7. Matilda CARAGIU-MARIOȚEANU
Un dodecalog al aromânilor
sau 12 adevăruri incontestabile, istorice și actuale
despre aromâni și despre limba lor 207
Note..... 224

Bibliografie..... 227

Prefață la ediția română

Ca în toate întreprinderile omenești, la originea acestei lucrări se află o parte de voință și o parte de hazard.

La mijlocul anilor '80 urmam cursuri de sârbocroată (studii întârziate!) la Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO) din Paris, mai cunoscut sub vechea denumire de École des Langues Orientales, prescurtat „Langues'O". La sfârșitul anului II, tânăra profesoară de etnologie balcanică Danielle Masson – bună cunoscătoare a folclorului românesc – cere fiecărui „elev" o scurtă prezentare a unei probleme specifice, la liberă alegere. Conștient că la nici un nivel al studiilor din această renumită școală nu era pomenită romanitatea sud-dunăreană, aleg să vorbesc despre aromâni. „Norma" era de 20 de minute. Mă lasă să vorbesc un ceas și jumătate. După care, cum era regula, rezum în 16 pagini expunerea mea și, aici, după *hazard*, intervine *voința*, am inspirația de a trimite o copie a zisului rezumat lui Georges Castellan, subdirector al institutului și responsabil al Secțiunii de istorie[1].

Câteva zile mai târziu, între 2 și 4 iulie 1986, se ținea, tot la INALCO, un Congres Internațional de Studii

1. E, de atunci, autorul unei istorii a țărilor din sud-estul european: *Histoire des Balkans. XIVème – XXème siècles*, Fayard, Paris, 1991.

Românești. La ședința de deschidere, îl văd pe domnul Castellan venind la mine prin mulțimea congresiștilor. Îmi spune: „Domnule Djuvara, foarte interesantă expunerea dumitale despre aromâni! Nu vreți să faceți un număr întreg din *Caietele* noastre?"

Am acceptat îndată, bineînțeles, dar cu condiția să pot asocia la asemenea întreprindere și alți specialiști mai competenți decât mine. Și așa s-a născut curând acea echipă interdisciplinară care, în doi ani, avea să scoată volumul *Les Aroumains*, care cred că a reprezentat, la acel moment, cea mai concisă și totodată cuprinzătoare sinteză a chestiunii aromâne într-o limbă de *circulație internațională*. Profesorul Cicerone Poghirc, renumit romanist, se însărcina cu originea și evoluția romanizării, Petre Ș. Năsturel, bizantinist încercat, cu perioada bizantină, Matei Cazacu, orientalist, cu perioada otomană, eu însumi cu diaspora aromânească în veacurile trecute, Max Demeter Peyfuss, profesor de istorie contemporană la Universitatea din Viena și autor al unei lucrări fundamentale: *Die Aromunische Frage*, trebuia să trateze despre viața aromânilor în era naționalismelor moderne, în fine, tânăra cercetătoare de la Columbia University Mihaela Bacu, de origine fărșerotă, avea să ne aducă impresiile etnologului asupra momentului prezent.

La specialiști din țară – și erau mulți de înaltă valoare – n-am făcut apel din cauza dificultăților *practice* de liberă comunicare cu țara, în acea epocă. Încercăm acum să dregem, într-o mică măsură, această lacună, publicând, la sfârșitul lucrării, un *Dodecalog* al Matildei Caragiu-Marioțeanu, crezul unei reputate specialiste în problemele lingvistice ale romanității sud-dunărene.

Cu toate că am încercat, cât de cât, o coordonare a diferitelor capitole, în așa fel încât lectura acestei succinte sinteze să reprezinte o continuitate logică și cronologică, fiecare autor a păstrat o libertate totală de opinie. Astfel se face, de pildă, că în vechea dispută dintre partizanii răspândirii aromânilor în Tesalia și Epir, adică în regiunile unde-i găsim mai numeroși după secolele al X-lea–al XI-lea, și partizanii unei imigrații de la nord, Petre Năsturel era mai tentat de această din urmă ipoteză, pe când Cicerone Poghirc se declara categoric în favoarea primei teze. Intrigat și tulburat de aceste divergențe dintre doi autentici savanți, am ținut să reiau la rându-mi studiul pasajului controversat din Kekaumenos, pe care se bizuie în principal teza imigrării, ajungând la concluzia că nu se poate pune nici un temei pe „mărturia" tardivă a cronicarului bizantin, concluzie pe care am încercat s-o susțin într-un articol din *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XXX, ianuarie–iunie 1991, pp. 23–66.

Prezenta lucrare era destinată la origine unui public străin, îndeobște necunoscător al problemelor balcanice. Cred însă că, prin profesionalismul și totala obiectivitate ale autorilor, ea va stârni interes și printre români – și, în primul rând, printre cei de origine aromână. Aceasta e nădejdea mea.

Și, dacă va stârni și controverse printre cercetători, cu atât mai bine pentru știință.

NEAGU DJUVARA,
mai 1996

Prefață la ediția franceză

Caietele Centrului de Studii asupra Civilizației Europei Centrale și de Sud-Est se îmbogățesc astăzi cu un număr care îmbină noutatea cu calitatea. Dacă aromânii reținuseră atenția specialiștilor francezi prin articole savante în reviste, bibliografia completă care însoțește aceste studii arată că nu exista încă o lucrare de sinteză în limba noastră.

Căci despre aceasta este vorba. Neagu Djuvara, colaborator al Centrului nostru și al Centrului Român de Cercetări din Paris, a reacționat ca istoric față de această problemă și a vrut să prezinte publicului francofon o adevărată istorie a aromânilor, oferind o viziune pe cât posibil continuă a evoluției acestei populații uitate din Balcani. Dânsul a știut să reunească în jurul său autorități indiscutabile și cercetătorii cel mai bine orientați, într-o adevărată echipă internațională, care a acceptat să se supună constrângerilor inerente ale lucrării. Cu simplitate și eleganță, autorii își dau reciproc cuvântul pentru a marca mai bine unitatea viziunii lor, în ciuda abordărilor diferite: filologică, istorică, antropologică.

Dar această dorință de coeziune n-a șters, din fericire, personalitatea fiecăruia. Filologul Cicerone Poghirc, specialist în probleme indo-europene și în variantele lor

balcanice, expune clar şi precis problema atât de discutată a originilor aromânilor: autohtoni sau veniţi din nord. Petre Năsturel, cu autoritatea sa de bizantinolog, care-i permite să vorbească la persoana I, sintetizează tot ceea ce „cronicarii" celei de „a doua Rome" (Constantinopol) ne-au transmis despre aceşti vlahi şi dă o explicaţie de care va trebui să se ţină cont pe viitor, despre participarea lor la ceea ce, în mod tradiţional, se numeşte „al Doilea Imperiu Bulgar". Matei Cazacu, istoric al Balcanilor din Evul Mediu, tratează subtil şi cu precizie vestul Peninsulei şi aduce o lămurire nouă asupra fenomenului „frontierei militare" – *Militärgrenze* – dintre creştini şi „păgâni". Neagu Djuvara manifestă remarcabile talente de detectiv pentru a regăsi pista dispăruţilor din Moschopolis – actualul sat albanez Voskopojë – şi-i urmăreşte până la Viena, unde, prin favoare imperială, devin baroni austrieci; sau în Transilvania, unde devin purtătorii de cuvânt ai românilor, ca episcopul Şaguna, preşedintele Astrei. Cercetare minuţioasă care relativizează opoziţiile naţionale ale acestei Europe Centrale care, de-a lungul secolelor, s-a comportat ca un creuzet, fuzionând diferitele etnii. Max Demeter Peyfuss, de asemenea istoric, i-a situat precis pe aceşti aromâni lipsiţi de un stat, cărora însă şcoala le-a întins o cursă în numele unui românism echivoc. Mihaela Bacu foloseşte excelent perspectivele şi metodele disciplinei sale – antropologia – pentru a lămuri actuala situaţie a acestor vlahi aflaţi între aculturaţie şi asimilare.

În concluzie, cum să nu aderăm la dorinţa lui Max Demeter Peyfuss ca, într-o viitoare Europă comună, aromânii – în orice parte a frontierei ar trăi ei – să dobân-

dească, în calitatea lor de aromâni, dreptul fără restricții la o identitate culturală? Oricât de modest ar fi sprijinul acestui *Caiet*, autorii și Centrul... pot fi mândri de contribuția lor la umanismul european al secolului XXI.

GEORGES CASTELLAN
Director al Centrului
de Studii asupra
Civilizației Europei
Centrale și de Sud-Est (Paris)

Romanizarea lingvistică şi culturală în Balcani

Supravieţuiri şi evoluţie

CICERONE POGHIRC

Numele populaţiilor romanizate în Balcani

1) În anul 980, o scrisoare a lui Vasile II Bulgaroctonul (Dölger 1924: 98) menţionează pentru prima dată o denumire etnică necunoscută până atunci: „vlahi", pe care o repetă într-un hrisov din 1020 în favoarea arhiepiscopului din Akris (Ohrida) şi în care vorbeşte despre τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν Βλάχων, „Vlahii de prin toată Bulgaria" (*ibid.*, 104). De atunci, acest cuvânt devine, în limba greacă, numele obişnuit al populaţiei romanizate din nordul Greciei, precum şi din sudul Albaniei, din Macedonia slavă şi din Bulgaria, pentru a fi aplicat şi valahilor din nordul Dunării în momentul în care interesul grecilor se va extinde până acolo. Chiar şi cronicari bizantini confirmă semnificaţia etnică a acestui nume, explicând că cele două ramuri au aceeaşi origine romană.

Acest nume, creat de germani, trecut apoi la slavi pentru a ajunge în Grecia, avea o istorie foarte lungă. Denumirea vechiului trib celtic *Volcae*, vecin cu germanii, a devenit pentru ei numele celţilor în general şi, după romanizarea Galiei, a fost mai întâi aplicată galo-romanilor, apoi tuturor popoarelor romanice (*cf.* cuvântul german *Walh*). În prezent cuvântul german *Welsch* îi desemnează

încă atât pe italieni, cât şi pe francezi. În ce-i priveşte pe latinii din Orient, pentru a-i diferenţia, în limba germană se folosea *Wlach* pentru aromâni şi *Wallach* pentru români, denumiri ieşite din uz actualmente în favoarea celor de *Rümanien* vs. *Aromunen* sau *Mazedo-Rumänen.*

De la germani numele a trecut la slavi, unde întâlnim *vlachŭ* pentru italici, deja în biografia anonimă a apostolului lor Metodie (secolul al IX-lea). La slavii din est numele apare sub forma de *volosi* în cronica lui Nestor (secolul al XI-lea). După părerea unanimă, numele a trecut de la slavii balcanici la greci (Capidan, 1937:3–7; Armbruster, 1977:18–22; Dahmen, 1982:205–214; Lazaru, 1986:11–15, 74–81). Cu toate acestea, mă întreb dacă nu este posibilă şi o filieră germanică directă şi paralelă: varegii scandinavi, care timp îndelungat au constituit garda personală a împăratului din Constantinopol.

Printre celelalte popoare vecine, polonezii folosesc *wołosy* pentru români (ca şi slavii din est) şi *włochi* pentru italieni, în timp ce ungurii spun *olasz* pentru „italian" şi *oláh* pentru „român", atestând prin această similitudine de denumiri înrudirea romanilor din Orient atât între ei, cât şi cu romanitatea occidentală.

În Occidentul medieval de limbă latină circula forma *valachus*, care se află la baza francezului *valaque* şi *valachie*, în care nimeni nu mai recunoaşte înrudirea cu *wallon*, „francezul din Belgia". Când trebuie specificat că este vorba de românii din Sud, se foloseşte mai degrabă forma *vlaque* sau *macédo-roumain*, însă, deşi este folosit de unii specialişti, acest din urmă nume nu este potrivit, deoarece aromânii nu locuiesc numai în Macedonia.

Având în vedere că principala îndeletnicire a vlahilor a fost dintotdeauna creşterea oilor, cu timpul, în limbile balcanice, numele lor a devenit sinonim cu „cioban nomad". Albanezii, care de asemenea spun *vllah*, îi numesc uneori cu un cuvânt de origine turcă, *çoban*, „cioban".

Există, de asemenea, o serie de porecle date vlahilor de către popoarele vecine: grecescul κουτσό-βλαχοι, „vlahi şchiopi", greu de motivat, şi μπουρτσόβλαχοι (cuvânt injurios); sârbocroatul *cincari*, „ţinţarii", poate din cauza repetării frecvente a sunetului *ţ* din limba lor (*cf.* ar. *tsintsi*: dr. „cinci", „5"; tot astfel istroromânii sunt numiţi *cirebiri*, pentru că spun *cire* şi *bire* pentru „cine" şi „bine"). *Gog* este porecla pe care albanezii musulmani au dat-o aromânilor ortodocşi.

Cât priveşte numele românilor din Dalmaţia, pe care grecii îi numesc μαυρόβλαχοι (tradus mecanic în textele medievale ca „Nigri Latini", v. Lozovan, 1960:234, nota 1), din care au reieşit formele italieneşti *maurovlaco*, *morlaco* etc., nume dispărute astăzi, explicaţia este departe de ceea ce s-a încercat până acum (haina lor neagră etc.). În acest caz, ca şi în bulgărescul *beli-vlasi*, „vlahi din Sud" (liter. „vlahi albi"), şi *černi-vlasi* (liter., „*vlahi negri*") (*cf.* cuvântul turcesc *kara-iflak*, „români de dincolo de Dunăre") este vorba de o veche semnificaţie indoeuropeană a numelor de culori: „negru"=nord, „alb"=sud, „roşu"=est şi „verde" sau „albastru"=vest. Aceste simboluri sunt prezente în miturile şi povestirile populare, în heraldică, precum şi în toponimie (Marea Neagră, diferitele râuri negre) etc. (v. Pârvulescu, 1985).

În ceea ce-i priveşte pe aromâni (ca şi dacoromânii), ei se numesc dintotdeauna cu un nume moştenit din latină,

romanus. Varianta cea mai răspândită astăzi este *armân*, *arămăn*, cu un *a* protetic specific limbii lor (mai ales în fața sunetelor *r* şi *l*), cu un *o* neaccentuat închis la *u*, şi sincoparea lui, care nu este absolut obligatorie.

Aromânii din nordul Pindului (mai ales fărşeroții) mai păstrează vechea formă fără *a*: *rumăn*, *rămăn* (aceasta din urmă cu delabializarea lui *o* după *r*; v. variantele la Arvinte, 1978: 109–128), formă care se întâlneşte şi la albanezi (*rrëmër*), singurul popor neromanic care a moştenit folosirea acestui nume pentru români.

Singurii români sud-dunăreni care au adoptat numele de *vlahi*, impus de populațiile conlocuitoare, sunt istroromânii din Iugoslavia şi meglenoromânii din Grecia (pe râul Vardar), precum şi unii aromâni aflați în mod evident pe cale de deznaționalizare.

Semnificația apariției etnonimului „vlahi"

2) S-au născut oare aromânii dintr-un fel de generație spontanee în secolul al X-lea?

Trebuie poate să deducem din absența atestării numelui de vlahi înainte de 980 că nu se aflau încă în Grecia şi că au sosit acolo cu puțin timp înainte (Kramer, 1986)? Şi dacă nu, dacă erau acolo de multă vreme, sub ce nume apăreau ei înainte?

Acest nume era, bineînțeles, grecescul ῥώμαιοι, ca şi *rrëmër* în albaneză. Până la decretul lui Caracalla (anul 212) acest cuvânt desemna numai pe beneficiarii dreptului de cetate roman care vorbeau latina. Totuşi, după ce acest drept a fost generalizat pentru toți oamenii liberi din imperiu, textele greceşti continuă să facă dis-

tincţia între *rhomaioi* şi *ellenes*. Însă, când, după căderea Imperiului Roman de Apus, Constantinopolul a devenit „a doua Romă", şi mai ales din momentul în care în Bizanţ au domnit numai împăraţi greci şi limba lor a devenit singura limbă oficială în Imperiul Roman de Răsărit, grecii au uzurpat numele de *rhomaioi*, nume pe care-l vor păstra până în timpurile moderne, înglobând, bineînţeles, şi pe adevăraţii romani în această denumire. Şi, de fapt, ambiguitatea acestei denumiri n-a scandalizat pe nimeni, având în vedere unitatea civilizaţiei greco-romane (care contopea geniul inventiv al grecilor şi spiritul practic al romanilor), menţinerea carcasei organizatorice a imperiului, apartenenţa la aceeaşi Biserică creştină etc. Bilingvismul, până atunci mai mult sau mai puţin generalizat la un anumit nivel, acum obligatoriu numai pentru romanii care intrau în mod necesar în contact cu grecii, era – pe lângă unele obiceiuri populare reduse la viaţa de familie – aproape unica diferenţă importantă. Când era vorba să se indice diferenţa lingvistică, se folosea forma *românoi*, ca la Constantin Porfirogenetul (v. mai jos, p. 33), sau *latinoi*, cuvânt care-i va desemna ulterior pe cruciaţii fondatori ai Imperiului Latin din Constantinopol, şi ulterior pe credincioşii Bisericii Catolice. Dar termenul care va fi generalizat în limba greacă (aproape în acelaşi timp cu *vlahii*) pentru romanicii din Occident este φράγκοι (rom., franci). Exemplul bizantin a inspirat, fără îndoială, în Occident, ideea de *Römisches Reich deutscher Nation* şi pe aceea de „a treia Romă" (Moscova) în Orient.

Cum a demonstrat atât de bine A. Armbruster (1977:20 *sq.*), acest nume nou a apărut tocmai în vremea în care

vlahii se desprindeau de comunitatea de *rhomaioi*, fie ei greci sau occidentali. Această individualizare nu marchează apariția unei conștiințe naționale, inexistentă la acea vreme. Ea este mai degrabă o consecință a prejudiciilor aduse lor de vechi *cives romani*, trăind conform cu obiceiurile lor (vezi *jus valachicum*, acceptat mai pretutindeni în Europa Orientală), mai ales din cauza impozitelor și a corvezilor impuse de împărații zișI macedoneni, care au provocat revolta din 1066 împotriva lui Constantin X Ducas (*cf.* Lazaru, 1986: 831). Apariția noului lor nume este însoțită de o anumită maturizare a conștiinței intereselor etnice și sociale și marchează intrarea lor definitivă în istoria conștientă a Europei, ca națiune *in fieri*.

Oare aromânii venit-au din Nord?

3) Există două poziții principale privitoare la originea aromânilor:

a) Una care admite că ei sunt *autohtoni*, în sensul că ei continuă vechea populație romanizată a Antichității. Această părere este împărtășită de majoritatea istoricilor români și de unii greci (trimiteri la Lazaru, 1986: 11–14 și 95–103), precum și de occidentali, începând cu fondatorul acestor cercetări, J. Thunmann (1774). Nuanțele specifice, ca de exemplu dacă provin din populații autohtone (în primul rând din cea greacă) sau dacă sunt numai militari și coloni romani aduși din alte regiuni ale imperiului, sunt false dacă sunt luate ca absolute, și adevărate, în parte, dacă sunt combinate.

b) A doua consideră că aromânii au *venit din Nord*, dintr-o regiune vecină cu dacoromânii. Această teză este susţinută de toţi lingviştii români, cu excepţia lui Th. Capidan (1937:21 *sqq.*) şi Tache Papahagi (1923–1924: 72–99), din vechea generaţie, a Matildei Caragiu-Marioţeanu (1971), a lui N. Saramandu (1984) şi a semnatarului acestor gânduri (Poghirc, 1987:341–348). În Grecia, lingviştii sunt mai degrabă cei care au susţinut teza autohtoniei, iar printre ei, în primul rând, cei de origine aromână (Keramopoullos, 1939, Bousboukes, 1972, Lazaru, 1986:103, 251 *sqq.* etc.).

Vom reveni mai departe asupra acestor poziţii.

Principalul promotor al tezei imigrării aromânilor dintr-o regiune nordică este cronicarul Kekaumenos (Năsturel, 1978:229 *sqq.*). Printre celelalte surse, Chalkokondyl reproduce afirmaţii (ale lui Kekaumenos?) a căror pertinenţă nu convinge (v. Lazaru, 1986:82 *sq.*); cât priveşte notiţa călugărului de la Kastamonitou despre *vlahorinhini*, fie că este din secolul al IX-lea sau al XVII-lea, cum afirmă Laskaris (1943:189), este evident că e vorba de un episod secundar de infiltrare, şi nu de colonizarea Macedoniei cu latinofoni. Ceilalţi cronicari bizantini, deşi afirmă adesea înrudirea dintre valahii din Dacia şi cei din Pind, nu explică niciodată acest fapt printr-o deplasare de la Nord la Sud sau invers, ci prin originea lor romană comună.

După cum se ştie, textul lui Kekaumenos a fost editat pentru prima dată abia în 1881 de către B. Vasilievski şi V. Jernstedt. Primul său comentator în privinţa a ceea ce ne interesează aici, W. Tomaschek (1881:492–498), îi reduce pe înaintaşii vlahilor la bessi, pe care-i situează

în Rodopi. Acela care a făcut ca afirmațiile lui Kekaumenos, referitoare la imigrarea vlahilor în Grecia, provenind din regiunea râului Sava, să fie acceptate a fost B.P. Hasdeu (*Etymologicum Magnum Romanice*, III, 1893: XXI *sqq.*), care leagă acest eveniment de sosirea ungurilor, ceea ce contrazice spusele cronicarului. Cu toate acestea, toți lingviștii români l-au urmat. Dar să trecem la text.

În diatriba sa împotriva vlahilor, Kekaumenos afirmă că ei „n-au rămas credincioși nimănui, nici chiar foștilor împărați ai romanilor". Exemplul pe care-l prezintă este următorul: „Ei locuiau înainte pe lângă Dunăre și râul Saos, acum Sava, unde nu de multă vreme locuiesc sârbii, în locuri întărite și impenetrabile [...]. Bazându-se pe aceasta, ei s-au prefăcut că fac pace și se supun împăraților mai vechi ai romanilor, însă, ieșind din fortificațiile lor naturale, ei jefuiau regiunile romanilor. Aceștia, deci, înfuriindu-se împotriva lor, după cum am spus, i-au zdrobit. Atunci ei s-au împrăștiat prin întregul Epir și Macedonia și majoritatea s-a stabilit în Grecia" (*Strategikon*, pp. 268-270, în *Fontes Historiae Dacoromanae*, III, 1975, p. 40).

Acest pasaj este de la început suspect ca fiind o „povestioară morală" destinată să-i justifice ura, și conține câteva imprecizii și inadvertențe grave. Mai întâi autorul nu menționează nici epoca, nici numele împăraților sub domnia cărora s-au petrecut lucrurile, ceea ce – conform observației lui Neagu Djuvara – privează textul de valoarea sa istorică.* Kekaumenos se mulțumește cu ter-

* După apariția volumului original în franceză a prezentei lucrări, Neagu Djuvara a reluat analiza interpretării controversatului pasaj din Kekaumenos în *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XXX,

meni vagi ca ἀρχαιότεροι βασιλεῖς, „împăraţii mai vechi", şi πρότερον, „mai înainte", pentru a indica epoca în care vlahii locuiau încă între Dunăre şi Sava.

Apoi, împăraţii vin din sud, îi atacă şi-i nimicesc (διέφθειραν), însă vlahii scăpaţi, în loc să fugă spre nordul Dunării, în afara pericolului, se întorc în direcţia opusă faţă de cea a duşmanului şi se împrăştie (διεσπάρησαν) (Năsturel, 1978: 230) în interiorul imperiului, în regiuni dominate de împărat!

Ceea ce povesteşte aici Kekaumenos este scenariul prost înţeles al unei tactici reale. Adesea romanii, după o victorie asupra unui duşman periculos, deportau un mare număr de persoane active şi le dispersau în interiorul imperiului, făcându-le astfel inofensive.

Primul fapt de acest gen este deplasarea a 50 000 de geţi către consulul Aelius Catus din nordul Dunării, în Moesia (anul 6 d.Hr.: Strabo, VII, 3, 10[303]). Cazul cel mai celebru este acela al carpilor, tribul dacilor liberi, transferaţi de Galeriu în sudul Dunării în anul 295 (Eusebius, 226, 8b; Aurelius Victor, 39, 43; Eutropius, IX, 25, 12; Ammianus Marcellinus, XXVIII, 1, 5; Orosius, VII, 25, 12; Iordanes, Rom. 299). Aceeaşi poveste s-a

---

ianuarie–iunie 1991, pp. 23–66, sub titlul *Sur un passage controversé de Kekaumenos.* 1) *De l'origine des Valaques de Grèce.* 2) *L'auteur n'est pas Katakalon Kekaumenos.* Djuvara e de părere că acest text face referinţă nu la o deplasare a vlahilor într-o epocă nedeterminată a istoriei bizantine, ci la zdrobirea dacilor de către Traian în cel de al doilea război dacic (105–106 d.Hr.) şi la o pretinsă împrăştiere *atunci* a dacilor şi a bessilor până în Macedonia, în Epir şi în Elada! (*N.ed.*)

întâmplat însă cu bastarnii (Eusebius, I., *op. cit.*), cu sarmaţii (Eutropius, IX, 25, 1) etc.

Dacă Kekaumenos n-a inventat această poveste (inspirată desigur dintr-unul din textele citate aici) şi relatează un fapt real (care? când?), atunci este vorba de un val de români împinşi de invazii spre sud şi suprapus vlahilor autohtoni. Oricum, la originea vlahilor în Grecia nu se afla un val imigraţional, şi nu pe aceste texte se poate baza teoria originii dunărene a vlahilor.

Aşa stând lucrurile, să încercăm să verificăm argumentele pentru o prezenţă veche şi neîntreruptă a populaţiei romanofone în regiunile în care se află în zilele noastre.

Etapele romanizării

4) Prima ocupare efectivă de către romani a unor teritorii de pe ţărmurile orientale ale Adriaticii s-a produs în anul 229 î.Hr., în urma tulburărilor provocate de iliri în circulaţia comercială liberă dintre Roma şi Grecia. Romanii au fixat Lyssus drept punct de frontieră meridional al statului ilir, au ocupat mai întâi insulele Issa (Lissa) şi Lessina, apoi o porţiune de peste 200 km pe o lăţime de 40 până la 60 km de-a lungul coastei, unde au stabilit garnizoane şi administraţia lor (Polybios, II, 9–12; Appian, III, 7; Titus Livius, 29, 12 etc.). În 156, dalmaţii au recunoscut suveranitatea romană, pe care o vor contesta după aceea vehement. În aceeaşi regiune, iapozii au fost cuceriţi în 129. Totuşi, Iliria a fost fondată ca provincie romană abia în 59 î.Hr. şi încredinţată lui Iulius Caesar.

Conflictul romanilor cu macedonenii s-a dezvoltat în trei etape:

a) înfrângerea lui Filip V la Cynocephalai în 197 î.Hr.;

b) înfrângerea lui Perseu la Pydna în 168, urmată de „eliberarea" Macedoniei de „jugul" regilor săi şi împărţirea ei în patru regiuni, având fiecare o capitală, respectiv Amphipolis, Thessaloniki, Pella şi Pelagonia (Heraclea-Lyncestis), cu *politarhii* lor;

c) represiunea din 148 a revoltei lui Andriskos şi constituirea unei *Macedonia provincia*, care, în afară de cele patru regiuni, includea Iliria, Epirul şi Achaïa, devenind astfel centrul romanizării în Balcani.

Între anii 15 şi 44 d.Hr., Macedonia era supusă autorităţii unui *legatus Augusti* din Moesia, care tocmai fusese constituită de Tiberius în provincie. Ea va fi urmată de Tracia (46) şi Dacia (107). Redevenită provincie senatorială după 44, Vespasian i-a anexat Tesalia, dându-i drept frontiere muntele Oeta spre sud şi provincia Epir, recent constituită, spre sud-vest.

Ca urmare a reformelor administrative ale lui Diocleţian şi ale lui Constantin, Macedonia revine în dioceza Moesiei. În timpul primei jumătăţi a secolului al IV-lea ea se găsea, împreună cu alte provincii, sub autoritatea unui *praefectus praetorio per Illyricum.* Apoi, după scindarea imperiului (395), Macedonia a făcut parte din Imperiul Roman de Răsărit, care avea Constantinopolul drept capitală şi latina ca limbă oficială, pe lângă greacă. Dar după moartea lui Justinian (565), când îşi pierde prioritatea în administraţie şi se menţine un timp numai

în armată şi biserică, latina rămâne la sfârşit doar ca limbă vorbită de populaţia romanizată. Ultima inscripţie din Salona datează din 612, anul ocupaţiei slave.

Mijloacele romanizării

5) Armata a fost pretutindeni în imperiu unul dintre principalele instrumente ale romanizării (Jones, 1972: 315–340). În Macedonia rolul ei a fost esenţial de la început, căci aici romanii n-au făcut decât să se substituie puterii militare a macedonenilor, care se angajaseră să protejeze Grecia împotriva atacurilor barbarilor din nord, dar la sfârşit i-au subjugat ei înşişi pe greci. Începând cu prima lor intervenţie pe malul Adriaticii, romanii au impus cetăţilor greceşti să lupte împreună cu ei împotriva ilirilor, ceea ce presupunea o coordonare a trupelor şi un contact lingvistic regulat.

Praesidia armata macedonene au fost menţinute şi organizate după modelul roman. Admiraţia pentru vitejia şi eficacitatea soldaţilor macedoneni a fost atât de mare, încât ei au fost recrutaţi chiar şi pentru garda pretoriană. Această încredere în trupele autohtone era o excepţie în politica romanilor, care obişnuiau să trimită sirieni în Dacia, daci în Bretania etc.

Armata a avut o importanţă determinantă în viaţa ţării în timpul războaielor civile, când luptele decisive dintre republicani şi cezarieni se duceau tocmai în regiunea care ne interesează aici. Caesar a debarcat la Dyrrachium cu legiunile sale de gali şi spanioli, la 5 ianuarie 48 î.Hr., şi ostilităţile au durat până la 9 august, când l-a învins pe Pompei la Pharsala. În apropierea acestor locuri găsim

în zilele noastre aromâni, iar revolta din 1066, prilej cu care Kekaumenos îi menţionează prima dată pe vlahi, a început tocmai la Pharsala, la sud de Larissa. Timp de opt luni, 22 000 de soldaţi cezarieni şi 47 000 de pompeieni s-au luptat direct între Dyrrachium şi Pharsala. Numeroşi partizani ai lui Pompei au rămas prin acele locuri timp de mai mulţi ani după sfârşitul ostilităţilor, de frică să se întoarcă la Roma în timpul vieţii lui Cezar. Acolo li s-au distribuit multe pământuri soldaţilor care-şi îndeplineau atunci *honesta missio*.

Războiul a reînceput cu mai multă înverşunare la Philippi, în anul 42, între Marcus Antonius şi Octavianus, pe de o parte, Brutus şi Cassius, pe de altă parte, cu mase de oameni tot atât de importante ca înainte. După Appian (*Bell. civ.*, 4, 137) a fost una dintre cele mai mari bătălii din istoria romană. Adevăratul învingător a fost Marcus Antonius, care a rămas acolo până în anul 31, pentru a reglementa afacerile din estul imperiului, a cărui împărţire începe propriu-zis acum (v. studiul regretatului meu asistent Petre Ceauşescu, *Altera Roma*, 1984). El i-a instalat acolo pe veteranii săi de război şi a fondat o colonie romană la Philippi, centrul cel mai important al latinităţii în Balcani (*idem*).

La 2 septembrie 31 î.Hr., după o lungă serie de hărţuiri, avu loc bătălia decisivă de la Actium în Acarnania, între cei doi şefi cezarieni, foştii aliaţi de odinioară. Cele 29 de legiuni ale lui Antonius (cel puţin 90 000 de soldaţi, în majoritatea lor recent recrutaţi), provenind din Macedonia, se aflau în Grecia din iarna 32–31 î.Hr..

Romanizarea s-a intensificat după război în întreaga regiune. S-au hotărât noi colonizări de veterani de către

Augustus, care profita de aceasta pentru a adăuga titlul de „Iulia Augusta" mai multor vechi colonii macedonene. De atunci Macedonia a servit drept bază de plecare pentru cucerirea nordului Balcanilor. Moesia Superior, ocupată în 27 î.Hr., a fost transformată în provincie romană în anul 15 d.Hr.; în 46, restul Moesiei, până la Marea Neagră, a fost cucerit la rândul său; la fel şi Tracia. Dacia a avut aceeaşi soartă în 107.

Nimic nu ilustrează mai bine rolul armatei din Macedonia, în acest proces de romanizare a Balcanilor, decât istoria celebrei *Legio V Macedonica.* Formată exclusiv din autohtoni însărcinaţi să apere frontierele nordice ale numitei *Macedonia provincia*, ea este trimisă mai peste tot. În 43 î.Hr. ea constituie, împreună cu o altă legiune macedoneană, forţa care îi permite lui Marcus Junius Brutus să-i învingă pe bessi; în anul 6 d.Hr. se află în Naissus, pentru a reveni în Macedonia în anul 20; participă la cucerirea Daciei sub Traian; o găsim la Oescus (actuala Bulgarie), apoi la Troesmis, în Dobrogea, pentru a fi transferată finalmente în garnizoană permanentă la Potaïssa, în Dacia, de către Marcus Aurelius, în 166. Retrasă cu ocazia părăsirii Daciei de către Aurelian, în 271, mai întâi în Banat, a fost reinstalată la Oescus, pentru a apăra capul de pod de la Sucidava. Cel mai adesea are un efectiv dublu de soldaţi. Caracalla (211–217), mare admirator al lui Alexandru, o transformase în falangă de tip macedonean (16 000 de soldaţi!), dându-i numele ilustrului rege.

Pe lângă celebra legiune a cincea, în diferite regiuni ale imperiului se găsesc alte legiuni macedonene: a III-a, a IV-a, a VII-a (Lazaru, 1986:46), ai căror comandanţi

poartă de cele mai multe ori nume latine până la finele secolului al VI-lea (v. Mihăescu, 1978: 55).

Comerțul și activitățile economice

6) Astfel de efective militare (100 000 de *comitatenses* şi 250 000 de *limitanei* în estul imperiului sub Arcadius, 383–408 d.Hr.) atrag în jurul lor o bună parte a localnicilor, care îi servesc pe soldați şi profită de pe urma lor. Căci – în afară de *limitanei*, care, din cauza pericolului permanent, erau cazați în forturi – soldații erau găzduiți de localnici, care erau obligați să le cedeze o treime din casa lor; urma astfel o conlocuire în toată regula. Or, după cum ştim, în asemenea cazuri se vorbeşte limba ocupantului.

În afara armelor şi a uniformei, aprovizionarea îi privea pe soldații înşişi. Nevoia de alimente a armatei atrăgea mulți negustori şi meseriaşi, care încercau, ca totdeauna, să vorbească limba celui care plăteşte. Chiar şi pentru uniformele şi armele produse în *fabricae*, aparținând statului, era nevoie de personal civil specializat, în majoritate recrutați dintre oamenii țării, o nouă ocazie de a răspândi limba latină.

Viața soldatului roman era mult mai liberă decât ne imaginăm în general (Jones, 1972: 443–476). El putea avea relații în exterior şi chiar activități productive sau comerciale personale. Adesea soldații deținеau sclavi şi terenuri. Mulți dintre ei erau fii unor agricultori locali sau veterani care moşteniseră pământurile atribuite părinților, pe care le cultivau la rândul lor. Spre sfârşitul secolului al V-lea, *limitanei* din provinciile orientale

primesc dreptul prescriptiv de a cultiva terenuri din apropiere pentru a-i motiva să-i respingă pe duşmani. Ei puteau cumpăra de la comandanţii coruptibili *licentia* – scutire de obligaţiile militare de muncă (şanţuri, ziduri de apărare, drumuri şi apeducte) – pe perioade prelungite sau chiar limitate, ceea ce le permitea să practice activităţi lucrative. Existau soldaţi care se angajau ca administratori agricoli, ca luntraşi etc. Ioan Moschus, în lucrarea sa *Pratum spirituale*, face elogiul unui soldat creştin care se ruga şi împletea coşuri, din zori şi până la ora trei după-amiază, după care-şi punea uniforma şi se ducea să facă de gardă: şi aceasta timp de opt ani! Asemenea cazuri l-au determinat pe Leon, împărat între 457 şi 474, să-i reamintească generalului său Aspar că soldaţii, fiind îmbrăcaţi şi hrăniţi de stat, trebuie folosiţi numai pentru munci de interes public, şi nu în agricultură, creşterea vitelor sau în comerţ. Acest exemplu este suficient pentru a înţelege cum au devenit nişte soldaţi romani ciobani valahi.

Trebuie să amintim că serviciul militar dura 25 de ani sub imperiu şi că în fiecare al doilea an se eliberau veterani care, în majoritatea cazurilor, primeau atât parcele de pământ în satele vecine garnizoanei lor, cât şi importante scutiri de impozite şi corvezi, în baza cărora s-au revoltat vlahii lui Niculiţa, în calitatea lor de descendenţi ai unor asemenea veterani.

În asemenea condiţii înţelegem ce bine învăţau latina în armată, atât soldaţii înşişi, adesea de origine barbară, cât şi cei care veneau în contact cu ei. Şi deci nu ne mai surprinde că nişte cuvinte din vocabularul militar au devenit, mai ales în romanitatea balcanică, denumiri din

viaţa curentă: *miles*, „soldat" > dacoromână *mire*, „însurăţel"; *veteranus* > dr. *bătrân*, arom. *bitărnu*; *imperator* > dr. împărat, mglr. *mbrat*, alban. *mbret*, „împărat" (cuvântul francez *empereur*, precum şi toate denumirile occidentale corespunzătoare nu sunt forme moştenite din latină, ci împrumuturi livreşti din timpul lui Carol cel Mare); *spatha*, „spada" > arom., dr. *spată*, „război de ţesut"; *castrum* > arom. *castru*, „campament, fortăreaţă" (unica limbă romanică care l-a păstrat!); *fossatum*, „şanţ" (înconjurând o tabără militară) > dr. *(f)sat*, arom. *fusati*, alban. *fshat*, „sat"; *plicare*, „a strânge bagajele" (limbaj militar) > arom., dr., mglr. *plecare*, „a pleca"; *turma*, „escadron" > arom., dr. *turmă*, „turmă" (mai ales de oi). Înţelegem, mai ales, ce trainică şi profundă influenţă au exercitat aceşti soldaţi asupra populaţiei locale, ei care, apărând *pax romana*, construiau totodată un *orbis romanus*.

Administraţia romană

7) Organizarea administrativă era şi ea un factor important de romanizare (Jones, 1972: 295–314). Să amintim că din momentul „eliberării", romanii au impus politarh celor 70 de oraşe din Macedonia. Când a fost constituită Provincia Macedonia, ei au împărţit ţara în patru districte cărora le-au interzis să se unească sau să încheie alianţe. Au fixat capitalele districtelor, precum şi capitala administrativă şi juridică a întregii provincii la Berroea (actuala Veria), unde se întrunea consiliul general al macedonenilor.

Alte oraşe au primit ulterior statutul de *colonia* sau *municipium*, cu o organizare de tip roman: Dion, imediat după bătălia de la Pydna (168); Stobi a fost întâi *muncipium*, apoi *colonia*; Dyrrachium şi Philippi au fost făcute *coloniae* de Marcus Antonius, care, după înfrângerea lui Octavianus, le-a conferit titlul de *Colonia Iulia Augusta*, ca şi vechilor oraşe Dion, Cassandreia şi Pella; în fine, în secolul al III-lea d.Hr., vechea Pelagonia a devenit *Colonia Septimia Aurelia Heraclea.* Avantajul noului statut era acela că locuitorii primeau dreptul de cetate (*ius Romanum* sau *ius Italicum*), care, după Edictul lui Caracalla (212), a fost acordat tuturor locuitorilor liberi ai imperiului.

Foarte semnificativă pentru evoluţia oraşelor macedonene sub romani este istoria oraşului Philippi. Numit la început Dates şi apoi Crenides „Izvoarele" oraşul a primit un nume nou după ce a fost ocupat (în 356 î.Hr.) de Filip II, tatăl lui Alexandru cel Mare. După înfrângerea de la Pydna, Philippi a făcut parte din regiunea Macedonia Prima (având drept capitală Amphipolis). Colonizarea romană a oraşului Philippi a fost începută după înfrângerea pompeienilor în anul 42 de către Antonius, şi continuată după Actium de către Augustus, care i-a conferit titlul de *Colonia Iulia Augusta Philippensium.* Colonizarea veteranilor a continuat sub împăraţii Flavieni, făcând din el oraşul cel mai roman de pe teritoriul grec, cu cel mai mare număr de inscripţii latine (285), până în secolul al IV-lea, când este reelenizat. Deja în timpul războaielor civile, un *libertus Augusti*, Phaedrus, originar din Philippi, a devenit cel mai mare fabulist latin. În anii '50, apostolul Pavel a fondat acolo prima comunitate

creştină din Europa (v. mai departe, p. 37). Punct de oprire obligatoriu pe Via Egnatia, între Thessaloniki şi Constantinopol, şi punct de plecare al unui alt drum, spre nord (Philippopolis; Oescus), el a jucat un rol important chiar şi la începutul secolului al IX-lea, sub Primul Imperiu Bulgar. Nu ne-au parvenit informaţii despre acest oraş după momentul ocupaţiei otomane.

O dovadă importantă a progresului romanizării ţării este apariţia numeroaselor denumiri latine de târguri şi cetăţi, în *De aedificis* (IV, 4) al lui Procopius (contemporan cu Justinian), operă scrisă prin anii 553-555. Găsim în Macedonia: *Candida*, *Cruniana*, *Cumarciana*, *Fasciae*, *Placidiana* şi *Priniana*, cărora le putem adăuga *Tauriana*, la vest de lacul Doiran, atestat în *Tabula Peutingeriana*. În Epirus Nova: *Gemenos*, *Martis*, *Libellos*, *Titiana*, *Ulivula*, *Clementiana*. În Epirus Vetus: *Marciana*, *Castellos*. Din păcate, majoritatea acestor nume nu pot fi localizate, ceea ce face dificilă identificarea lor. Numele acestea, ca şi altele provenind din regiunile vecine, indică uneori fenomene fonetice şi tipuri de formaţiuni specifice limbii aromâne şi dacoromâne, după cum vom vedea mai departe.

Toate aceste oraşe vor fi reelenizate odată cu sosirea împăraţilor greci pe tronul Bizanţului. Însă în numeroase locuri, unde se pare că populaţia de limbă latină a supravieţuit în satele care constituiau teritoriul lor rural, ca în jurul oraşului Philippi, se găsesc inscripţii latine (Mihăescu, 1978: 86); la fel în jurul Salonei (Constantin Porphyr., *De adm. imp.*, 29, 14–46) etc.

Viae publicae

8) Căile de comunicație au avut un rol foarte eficient în unificarea și menținerea păcii imperiului prin transportul rapid al trupelor, circulația persoanelor, a bunurilor și a mesajelor (Jones, 1972:213–226). Perfecționarea lor era prima grijă a romanilor de îndată ce soseau într-o nouă regiune. Ele erau supravegheate de *curatores viarum*, iar în regiunile amenințate se instalau *stationes* și chiar *praesidia armata.* Distanțele erau marcate pe parcursul lor cu borne miliare. La intervale calculate se găseau *mutationes*, pentru schimbarea cailor și *mansiones*, hanuri pentru a petrece noaptea (v. dr., arom. *a mânea*).

Calea cea mai scurtă pentru a merge de la Roma la Constantinopol și în Asia traversa Adriatica din portul italic Egnatia spre Dyrrachium sau Aulona, pentru a continua prin Macedonia. Ea a fost construită între anii 146 și 125 î.Hr., imediat după ce a fost constituită Provincia Macedonia, pe urmele unui drum mult mai vechi. Plecând de la punctul 50 – *Dyrrachium* sau 43 – *Apollonia*, drumurile se unesc la 47 – *Clodiana*, pentru a continua prin 49 – *Genesus*, 58 – *Scampa*, 59 – *Ad Quintum*, 60 – *Tres Tabernae*, 62 – *Lychnidus*, 64 – *Heraclea-Lyncestis*, 74 – *Edessa*, 76 – *Pella*, 78 – *Thessaloniki*, 83 – *Amphipolis*, 103 – *Philippi*, de unde drumul părăsește provincia Macedonia și continuă prin Tracia până în Bizanț (Constantinopol). În afară de Berroea (azi Veria) care este mai izolată, acestea sunt orașele cele mai importante ale regiunii. Legătura cu provinciile septentrionale se făcea de-a lungul coastei Adriatice, de la Dyrrachium la Lyssus și pe cursul fluviilor Margos, Axios (Vardar),

Strymon (Struma) şi Nestos (Nesta). Unele drumuri duceau şi de la Thessaloniki la Naïssos, şi spre Sud până la Pireu; de la Philippi la Philippopolis şi Oescus; de la Berroea la Adrianopolis etc. Via Egnatia este şi astăzi numită de aromâni Calea Mare.

De remarcat că, pe lângă numele vechi, care nu corespund totdeauna cu denumirile greceşti (v. Dyrrachium *vs*. Epidamnos), găsim şi nume evident latine, pentru aşezări înfiinţate de romani (mai ales *mutationes* şi *mansiones*): *Clodiana*, *Ad Quintum* (sc. *lapidem*); *Tres Tabernae*, *Ad Decium* (nu este indicat pe hartă, între Gallikon şi Thessaloniki de azi) etc.

Importanţa căii Egnatia rezultă, între altele, din faptul că leagă cele patru capitale ale regiunilor Macedoniei, precum şi majoritatea coloniilor romane, cu excepţia oraşului Berroea. Ea prezenta interes oficial, căci punctele sale de oprire atrăgeau păstori şi agricultori care aduceau şi vindeau călătorilor alimente, haine etc. sau le transportau în altă parte în centre urbane (care aveau nevoie de ele); acest transport se făcea astfel în condiţii mai uşoare, mai rapide şi mai ales ferit de hoţii care bântuiau regiunea. Drumurile romane asigurau de asemenea o activitate stabilă şi rentabilă patronilor de *mansiones* şi *mutationes*, precum şi oamenilor specializaţi care-i însoţeau pe călători şi îi păzeau pe drum (v. Djuvara, mai jos). Or, aceste drumuri pot fi încă folosite, şi meseria de cărvănar, „conductor de caravană", a supravieţuit la aromâni până în zilele noastre, fiind una dintre principalele lor îndeletniciri. Iar în pasajul lui G. Cedrenus, II, p. 435 (text de la începutul sec. al XII-lea, referitor la

anul 976), unde se relatează moartea lui David din dinastia Comitopuli, unde se vorbeşte despre τῶν Βλάχων ὁδιτῶν, termenul ὁδίτης înseamnă aici, bineînţeles, nu un călător în trecere, ci un „cărăuş" profesionist, un „cărvănar", cum au interpretat mai mulţi cercetători (v. *FHDR*, III, 145 şi nr. 67; Năsturel, 1978:228; Lăzărescu, 1979; Lazaru, 1986:68 *sq.*). Această profesie a vlahilor e atestată în diplome emise de cancelaria sârbă din secolul al XIV-lea cu termenul de *kalator*, *kjelator*, care, după noi, este un corespondent perfect pentru cuvântul grecesc ὁδίτης, cei doi termeni având la bază aceeaşi noţiune: ὁδός < arom. *cale*.

Pentru a evalua importanţa acelor *viae publicae romanae* în viaţa romanităţii balcanice este suficient să comparăm gruparea localităţilor antice unde s-au găsit inscripţii latine, în jurul căii Egnatia şi a altor drumuri, pe harta lui H. Mihăescu (1978:80), cu aceea a satelor aromâne de pe harta lui Capidan (1926:78), unde, cu excepţia marelui grup central, venit aici mai târziu, restul corespunde în mod frapant: un grup compact pe coasta Adriaticii, între Avlona şi Dyrrachium, altul mai redus între lacurile Achris şi Prespa, puncte răzleţe de-a lungul Via Appia, un alt grup între Edessa (Vodena) şi Berroea (Veria), cu o prelungire de-a lungul coastei în direcţia Larissei; în fine, un grup compact între lacul Cercynitis şi râul Nestos (Nesta), la nord de Philippi. În rest, nu trebuie să uităm că ciobanii nu pun inscripţii şi că identificarea de foste localităţi cu aşezările unei populaţii atât de mobile de păstori este rar posibilă (v. însă Năsturel, 1978:222–247; Capidan, 1926:21–76), deşi transhumanţa lor are întotdeauna loc între aceleaşi coordonate geografice.

Creştinarea Balcanilor

9) Creştinismul a fost un element de coeziune spirituală, socială şi chiar lingvistică, mai ales începând cu secolul al IV-lea (când Constantin cel Mare l-a acceptat ca religie oficială a imperiului) şi s-a manifestat chiar atunci când celelalte forţe de romanizare erau în plină descreştere. El s-a făcut totuşi simţit, mai ales în nordul Balcanilor, chiar de la începutul existenţei sale.

Macedonia, după cum se ştie, a fost evanghelizată de apostolul Pavel cu ocazia primelor sale călătorii misionare. Cu prilejul primei călătorii (cca 51–53), el a debarcat la Neapolis, a trecut în Philippi şi a sosit apoi la Thessaloniki şi Berroea. La Philippi, oraş roman, a înfiinţat prima comunitate creştină din Europa (v. *Acta Apost.*, 16–20). Născut ca cetăţean roman (*Acta*, 22–27), cunoscând trei limbi (ebraica, greaca şi latina), el a vorbit aici limba concetăţenilor săi. În timpul celei de-a doua călătorii (cca 56–68, v. *Acta*, 19, 21–20, 6) el a avut acelaşi itinerariu, însă de data aceasta a ajuns până la Dyrrachium şi Apollonia. Detaliile ne sunt cunoscute din scrisorile adresate filipenilor şi tesalonicenilor. Comunitatea creştină a fost pesemne foarte importantă, căci el îşi adresează scrisoarea către filipeni *episcopis et diaconibus* (la plural). Se pare că succesul său a fost general, întrucât în prima scrisoare către tesaloniceni Pavel vorbeşte despre *omnes fratres in universa Macedonia*; în scrisoarea către romani (15, 19) îi anunţă că a propovăduit Evanghelia „de la Ierusalim până la Illyricum". Dovadă că avea de-a face cu un public de limbă latină este faptul că mulţi dintre tovarăşii lui în aceste călătorii purtau nume latineşti:

Secundus din Thessaloniki, Silvanus, Gaius, Marcus, Carpus, Aquila, Pudens, şi chiar două femei: Prisca şi Claudia.

Opera sfântului Pavel în Balcani a fost continuată de alţi misionari, dintre care cei mai celebri sunt Nicetas din Remesiana (cca 350–412) şi Victorinus din Poetovio (secolul al IV-lea).

Este atestată de timpuriu o prezenţă puternică a creştinismului printre soldaţii legiunilor macedonene, iar în timpul persecuţiilor lui Diocleţian se găsesc creştini chiar printre soldaţii gărzii pretoriene (Van Berchem, 1985: 155–163).

Cu timpul, mai ales după Edictul lui Constantin (313), au fost înfiinţate episcopate în majoritatea oraşelor din Macedonia, Thessaloniki fiind centrul cel mai important. Regiunile din nord-vestul ţării au rămas multă vreme sub autoritatea episcopului din Roma. După înfiinţarea Constantinopolului, „Noua Romă", conciliul care a avut loc în 381 a acordat oraşului de reşedinţă imperială un fel de primat onorific şi i-a adus în subordine episcopatele din Tracia, cel al Pontului şi al Asiei Minore. Pentru a-şi asigura autoritatea ameninţată, papa Siricius (384–399) i-a acordat titlul de vicar papal episcopului de Thessaloniki.

Când Justinian a constituit dioceza Justiniana Prima (535 d.Hr.), el i-a ataşat Macedonia Secunda şi Dacia (mediteraneeană, bineînţeles), preluând-o de la vicarul din Illyricum. Ulterior însă, pentru a menaja drepturile papei în regiune, împăratul l-a ridicat pe episcopul din Justiniana la rangul de vicar papal. Aceste regiuni vor trece definitiv sub autoritatea Patriarhului de Constantinopol abia după cearta iconoclaştilor.

Fără îndoială, într-o regiune care a fost vreme atât de îndelungată bilingvă, slujba se ţinea în latină sau în greacă, în funcţie de limba credincioşilor, şi adesea în ambele limbi în acelaşi oraş, ca la Thessaloniki, şi uneori chiar la Constantinopol (Lazaru, 1986: 50). Nu se ştie ce au devenit bisericile de limbă latină după elenizarea Imperiului Roman de Răsărit, începând cu Heraclius (612 d.Hr.).

Când reapar informaţiile despre populaţia de limbă romană din nordul Balcanilor, constatăm că vlahii aveau episcopatul lor (v. Năsturel, 1978: 224), deoarece un manuscris din biblioteca bisericii Sfântului Clement din Achris, din secolul al XI-lea, poartă semnătura lui „Ioannes, preot al prea sfântului episcopat al Vlahilor", fapt confirmat şi prin alte documente (v. *FHDR*, IV, 24). Dar aceste probleme vor fi tratate mai jos de savantul nostru coleg P. Năsturel, cu bine cunoscuta sa competenţă.

Noi am găsit din întâmplare în cartea lui M. Le Quien, *Oriens Christianus*, tom III, Graz, 1958, p. 1047, în capitolul „Provincia Philipporum", menţiunea unei *ecclesia Valacensis* într-o scrisoare a papei Innocentius III, *Epistola 192. lib. XIII epistolarum Innocentii III*, tom. 2, edit. Baluz, p. 496, col. 2, data Later. XII kal. Jan. anno XIII (=21 dec. 1210), în care vorbeşte despre „episcopis, & Thebano, Citrensi, Nazorescensi et *Valacensi* electis" (subliniat de noi). Le Quien notează mai întâi: *urbs huius nominis aliunde nobis incomperta est* şi adaugă că ignoră numele acestui episcop şi ale succesorilor săi. Din câte ştim, această menţiune a scăpat atenţiei specialiştilor. Având în vedere contextul geografic (între biserica din Philippi şi cea din Christopolis, fostul Amphipolis, în

Chalcidica), ni se pare posibil să fie vorba de „episcopul Valahilor", şi nu de al unui oraş, cum credea Le Quien.

Faptul că noţiunile de bază ale credinţei creştine poartă în aromână denumiri *moştenite* din latină arată că limba în care aromânii au primit creştinismul a fost latina. Termenii fundamentali ai credinţei: *criştin* (celelalte limbi romanice, în afară de dacoromână, au forme tardive şi livreşti); *Dumnidză* (lat. *Dominus deus*, existând în dacoromână, iar pe vremuri şi în italiană, provensală şi franceză); *cruţe* < *crucem*; *băsearică* < *basilica*; *altar(e)* < *altarium*; *pătedz* < *baptizo*; *hil'in* < *filianus*; *preft* < *pre(s)byter*; *pângân* < *paganus*; *picat* < *peccatum*; *mărmint*, *murmind* < *monumentum* (devenit *morimentum* în latina balcanică, prin apropiere de *morior*), pe lângă *tumbă* (cuvânt grecesc trecut prin latină, cum o arată prezenţa sa în toate limbile romanice, afară de dacoromână); *cuminicare* < * *comminicare*; *blastim* < *blastemo* etc. Calendarul şi sărbătorile: *simptămână* < *septimana*; *Duminică* < (dies) *Dominica*; *Sâmbătă* < * *Sambata*; *Paşti* < *Paschae*; *Păre-simi* < *Quadragesimae*; *Stâ-Maria* < *Sancta Maria*; *Stâ-Vineri: cf. Veneris* (*dies*), *Sân* sau *Sum-Medru* < *Sanctus Demetrius*; *Sum-Ketru* < *Sanctus Petrus*; *căşleagă* < *caseum ligat*; *cărleagă* < *carnem ligat*; *agiun* < *ieunium*; *sărbătoare* < *servatoria* (sc. *dies*, în opoziţie cu *lălătoare* < *laboratoria*, „zi lucrătoare", inexistent în dacoromână) etc. Toate aceste cuvinte (sub rezerva a două excepţii notate) există şi în dacoromână.

Termenii creştini slavi şi chiar greci – conform trăsăturilor fonetice şi conotărilor lor istorice mai târzii – au pătruns în aromână *după* dispariţia principalelor legi

fonetice care i-au caracterizat: *angil*, „înger", din grecescul ἄγγελος, fără evoluţia -l- > -r- (*cf.* dr. înger) etc. Termenii creştini greci s-au impus în epoca bizantină, alţii chiar în epoca modernă, în momentul în care greaca a devenit obligatorie în bisericile aromâne.

Continuitatea aromânilor în vechile aşezări

Atestările istorice între secolele al VI-lea şi al X-lea:

10) Există oare un motiv istoric suficient de valabil pentru a admite că un nucleu roman atât de solid, constituit între secolele al II-lea î.Hr. şi al VI-lea d.Hr., şi care s-a răspândit în întreg nordul Balcanilor, ar fi dispărut între secolele al VII-lea şi al X-lea? Evident că nu.

Este cert că slavii i-au asimilat pe romanici pe teritoriile pe care le ocupă în prezent: latinitatea dalmată (dispărută definitiv abia la finele secolului al XIX-lea), morlacii, o bună parte a romanicilor din cele două Moesii şi din Dardania, dintre care unii s-au refugiat lângă fraţii lor, spre sud. Însă nucleele meridionale, albanezii cu a lor „halbromanische Sprache", vlahii din regiunea oraşelor Achris şi Prespa, şi chiar din sudul Bulgariei, au rămas în loc.

Valurile de slavi care s-au revărsat până în Peloponez n-au asimilat în vremea aceea nici una dintre regiunile Greciei.

Cât îi priveşte pe greci, care până în timpurile moderne n-au dus niciodată o politică de asimilare forţată, nu aveau nici motive şi nici mijloace să o facă. Imperiul Bizantin, devenit grec începând cu secolul al VII-lea, era preocupat în primul rând de limesul dunărean, de unde

veneau hoardele de invadatori, şi se interesa mult mai mult de Asia Minoră decât de Grecia clasică.

De altfel, istoricii – atât români, cât şi greci sau străini, cu rare excepţii – au plecat mereu de la postulatul că actualii aromâni sunt continuatorii vechii populaţii romanizate (v. Lazaru, 1986:11–15, 95–103; Winnifrith, 1987:63 *sqq.*).

Dimpotrivă, aproape toţi lingvişti sunt de părere că aromânii au venit din nord abia spre secolul al X-lea.

Argumentum a silentio

11) Faptul că aromânii sunt autohtoni este contestat întâi mai degrabă de o serie de filologi decât de istorici. Contabili scrupuloşi, ei constată absenţa numelui de „vlah" înainte de 980. Însuşindu-şi deviza birocraţilor *quod non est in scriptis non est in hoc mundo*, ei deduc din aceasta că nici o populaţie romană nu se afla pe teritoriul vechii provincii Macedonia înaintea acestei date. Ei nu recunosc replica mult mai înţeleaptă a nebunului Hamlet: „Există mai multe lucruri în cer şi pe pământ despre care nu a visat filozofia ta, Horatio!" (Actul I, sfârşitul scenei 5) Argumentul tăcerii este un argument fals: departe de a infirma, el confirmă situaţia anterioară.

Mai întâi trebuie să amintim că istoria ignoră numele unor oameni obişnuiţi, ca păstorii şi agricultorii. Dimpotrivă, cronicile bizantine sunt pline de tot felul de popoare care terorizau imperiul pe vremea aceea şi care au dispărut fără să lase urme. Despre vlahii noştri cronicile scriu pentru prima dată tocmai referitor la incidentul din 976 şi despre revolta lor din 1066.

Dacă numele „vlahi" nu apare înainte este pentru că a fost dat abia atunci acestei populaţii romanice (v. § 1). Anterior, ei au fost înglobaţi în denumirea dată întregii populaţii libere a imperiului, ceea ce, desigur, naşte o ambiguitate. Dar când a fost strict necesar să se facă precizarea că era vorba de partea romanofonă a acestor *rhomaioi*, s-au găsit mijloacele pentru aceasta.

Exemplul cel mai clar (subliniat de Armbruster, 1977: 23 *sq.*) se află în *De administrando imperio* de Constantin Porfirogenetul, autoritate dublu calificată, savant istoric şi împărat, bun cunoscător al imperiului său. Cu ocazia cuceririi oraşului Salona de către slavi, la începutul secolului al VII-lea, el face o distincţie categorică între trupele greceşti ale împăratului, pe care-l numeşte Ῥωμαίων βασιλεύς şi populaţia romanofonă a regiunii, pe care o numeşte net, de cinci ori, Ῥωμᾶνοι (*op. cit*, 29, 3–7 şi 14–46); şi el precizează că aceşti oameni „se numesc *romanoi* pentru că au venit din Roma şi poartă acest nume până azi" (adică anul 945, când scria această carte). Iată deci un certificat emis de autoritatea cea mai competentă despre prezenţa neîntreruptă, pe întreaga perioadă care ne interesează, a unei populaţii romanofone având conştiinţa originii sale, deşi, în epoca aceea, regiunea fusese de multă vreme invadată de slavi. Prezenţa şi mai la sud a vechii populaţii romanice, în afara teritoriului slav, este cu atât mai plauzibilă.

De altfel în acest interval nu lipsesc cu totul atestările, chiar şi pentru alte regiuni cu populaţie romană ale Imperiului Roman de Răsărit.

În anul 540, Ioan de Cappadocia, *praefectus praetorio*, a încercat să impună greaca drept limbă administrativă

unică în regiunea pe care a guvernat-o, dar a fost obligat să păstreze latina, pentru că oamenii locuind „în Europa" (adică Peninsula Balcanică), deşi erau în majoritatea lor greci, vorbeau limba italicilor, mai ales cei ce se ocupau de „afacerile publice" (I. Lydus, *De magist.*, III, 68). Acelaşi autor se vădeşte a fi un bun cunoscător al limbii latine balcanice, căci notează undeva că „romanii numesc *veterani* pe cei ce au îmbătrânit sub arme" (*op. cit.*, II, 47).

În cartea sa *Războiul goţilor*, VII, 14, 7 şi 21 (scrisă între anii 540 şi 553), istoricul Procopius povesteşte istoria unui sclav care s-a dat drept Chilboudios (*magister militum per Thraciam*), bazându-se pe faptul că vorbea latina şi că ştia să se poarte în lume. Cazul dovedeşte că în jurul lui existau oameni care vorbeau latineşte.

Pentru anul 587, conflictul dintre romani şi avari ne aduce o preţioasă atestare a faptului că latina devenise limba populaţiei locale din Munţii Balcani. Este vorba de faimoasa poveste cu catârul care, răsturnându-şi povara, provocă strigătele de atenţie ale unui tovarăş al stăpânului său: *torna, torna* – după Theofilact Simocatta, II, 15 (scris la începutul secolului VII); *torna, torna, fratre* – după Theophan Confesorul, p. 258, 1–22 (decedat în 818). Strigătul a fost repetat de soldaţii care, crezând că era ordinul de a face cale întoarsă, au fugit. Theofilact povesteşte cum conducătorul catârului striga „în limba ţării" (ἐπιχωρίῳ τῇ γλώττῃ), iar Theophan spune că s-a adresat „în limba maternă" (τῃ πατρῴφωνῃ), ceea ce dovedeşte existenţa în regiune a unei populaţii romanofone. Cei ce voiau să lipsească această atestare de valoarea sa documentară au susţinut că în realitate era vorba de o comandă militară, dar, oare, comenzile militare se

fac cu apelativul *frater*? Or, cum au arătat pe drept cuvânt Năsturel (1956:179–188 şi 1966:218 *sq.*) şi, mai recent, Coşeriu (1982:21–27), confuzia nu putea lua naştere decât din faptul că acest cuvânt avea în limba tehnică a soldaţilor un alt sens decât în limba populară („stânga-mprejur!" *vs.* „întoarce-te"). De altfel, existenţa unei populaţii romanice în regiune este confirmată, după părerea noastră, prin faptul că în apropiere se afla un loc numit *Calvomuntis*, „Muntele pleşuv" (Theofilact, *loc. cit.*), fapt neremarcat până în prezent. Aceasta aduce un argument important în discuţia care încearcă să lămurească dacă este vorba aici de latină sau de română, căci prezintă schimbarea lui *on* în *un* (exact ca în *Gemellomuntes* notat de Procopius, *De aedif.*, IV, II, 20), caracteristică atât limbii române, cât şi aromâne. Pentru secolul al VIII-lea, pe vremea împăratului iconoclast Vasile (720–780), o menţiune scurtă găsită la mânăstirea Costamonitu (Muntele Athos), discutată deja de Tomaschek, îi pomeneşte pe *Vlachorinchini* (βλαχορηχῖνοι), care se aflau deci pe râul Rhynchos, în Chalcidica. Chiar dacă cuvântul *vlah* datează de la redactarea textului, foarte disputată (Laskaris, 1943:189, vrea să fie din secolul al XVII-lea!), el atestă totuşi prezenţa vlahilor în regiune, însă cu siguranţă nu este vorba de o imigrare originară a aromânilor în Macedonia.

Argumentul toponimic

12) Romanizarea impusese în regiune, după cum am văzut, o serie de toponime latine, mai ales pentru târguri şi fortăreţe, care au dispărut odată cu căderea frontierelor

septentrionale ale Macedoniei. Soldaţii romani grăniceri care le păzeau, *limitanei* (*cf.* rom. Mărgineni, cu aceeaşi funcţie), au devenit ciobani, agricultori sau meseriaşi. Or, nimeni până în vremurile noastre nu se îngrijea să noteze numele şi istoria aşezărilor de păstori.

Primele colecţii importante de toponime aromâne se găsesc la I. Neniţescu (1895: index) şi Th. Capidan (1932). Acesta din urmă, într-un studiu fundamental (1946, mai ales p. 14 *sq.*), constată că printre numele de localităţi populate în epoca aceea de aromâni, 38 sunt de origine latină, 27 slave, 12 greceşti şi 2 albaneze.

Ceea ce ne interesează aici este să ştim: există oare toponime care stau mărturie pentru vechimea şi continuitatea aromânilor în aşezările lor actuale? Lucru dificil pentru o populaţie pastorală cu o asemenea mobilitate.

Cu toate acestea, Capidan a subliniat de mai multe ori (de exemplu, 1932:27 *sq.*) că cel puţin trei toponime importante o pot dovedi: numele oraşelor *Sărună* (< lat. *Salona* = *Saloniki*) şi *Lăsun* (< gr. *Elasson*), precum şi numele aromân al râului *Băiasa* (faţă de gr. mod. *Vovusa*, alb. *Vojusë*). Toate trei prezintă fenomene tipic româneşti: *-l-> -r-*, *on* > *un*, *b* neschimbat în *v.* Mai târziu (1937:159) le-a adăugat *Dzâna* (v. antica staţiune *Ad Dianam*, Procopius, *De aedif.*, 4, 4–6, 6), precum şi toponime *ca Ciuma naltă*, *Suma cu bradu*, *Moaşa-Smolcu*, *Moaşa-Gurguliu*, care par a indica o evoluţie autentic locală, neîntreruptă.

Alte mărturii au fost adăugate între timp. I. Thavoris (*apud* Lazaru, 1986: 102) notează în jurul localităţii *Velvento* (< *Beneventum*) toponimele latine *Kaisarea*, *Gratsiani*, *Galliani* etc. A. Lazaru însuşi (*loc. cit.*) relevă

toponime de origine latină evidentă în jurul oraşului Elasson: *Amourion*, *Valetsicon*, *Verdicousia*, *Vigla*, *Domenicon*, *Kleisoura*, *Koukoulion*, *Milogusta* (-augusta), *Praitorion* etc. Recent, G. Schramm, care aduce argumente puternice pentru vechimea şi continuitatea oraşelor Salona, Lăsun şi Băiasa (1982: 19, 41, 135, 162, 245 *sq.*, 250 *sq.*, 341 *sqq.*), consideră ca fiind de origine romană sau de transmisie aromână la slavi toponimele *Devol*, *Florina*, *Castoria*, *Veria* (sl. *Ber*), *Saloniki* şi *Serres* (sl. *Sear*). Fără a fi de acord cu Schramm că aceste oraşe constituie leagănul formării *tuturor* românilor, şi remarcând că pentru unele dintre aceste nume intermediarul aromân nu poate fi invocat (-v- în Devol ar fi trebuit să cadă, de pildă), rămâne totuşi valabil că unele toponime slave din regiune necesită realmente acest intermediar (v. A. Vaillant, 1946: 5–16).

Faptele citate mai sus sunt, după părerea noastră, suficiente pentru a demonstra prezenţa aromânilor în regiunea lor actuală, în mod constant şi neîntrerupt, din Antichitate şi până în zilele noastre.

Argumentele lingvistice

13) În timp ce majoritatea istoricilor sunt pentru originea *autohtonă* a vlahilor, aproape toţi lingviştii români consideră că aceştia au venit din nord (v. § 3). Opinia lor a fost preluată de savanţi greci şi occidentali, mai puţin de partizanii teoriei lui R. Roesler, care consideră că dacoromânii sunt originari din sud. Lucru curios, atât autohtoniştii, cât şi imigraţioniştii invocă acelaşi argument: pretinsa „identitate" a dacoromânei şi aromânei,

care, după ei, nu s-ar putea explica decât printr-o conlocuire prelungită pe un teritoriu restrâns, în condiţii de viaţă identică.

Dacă există o identitate, ea nu poate fi decât aceea a originii limbii lor: latina balcanică. Or, latina a suferit în Balcani două lovituri fatale la începutul secolului al VII-lea: a încetat să fie limba oficială în Bizanţ după venirea împăraţilor greci, iar populaţia care o vorbea a fost separată de slavi, care s-au aşezat între locuitorii din sud şi cei din Dacia.

În realitate, între aromână şi dacoromână este departe de a fi vorba de *identitate*, ci doar de *concordanţe* structurale şi de materiale importante. Majoritatea acestor trăsături comune au fost dobândite înainte de secolul al VII-lea (Mihăescu 1978:320–327); cu toate acestea, dezvoltarea paralelă, dar independentă a continuat chiar şi după această dată, în virtutea tendinţelor comune moştenite. Pentru a explica trăsăturile comune, lingviştii români consideră totuşi necesară o etapă nouă, *româna comună* sau *protoromâna*. Lingviştii se contrazic însă unii cu alţii (şi uneori cu ei înşişi), atât în ceea ce priveşte timpul, cât şi teritoriul acestei comunităţi (v. Poghirc, 1987:343 *sq.*): B.P. Hasdeu – secolele III–IX; Al. Philippide – înaintea secolului al VI-lea; G. Weigand: secolele VII–IX; I. Şiadbei – secolele VI–VII. O. Densusianu vorbeşte mai întâi de secolele VI–VII, consideră însă după aceea secolul al XIII-lea ca „epocă a separării dacoromânei de dialectul meridional congener". Pentru Al. Rosetti comunitatea începe acolo unde se termină pentru alţii, în secolele VII–VIII, pentru a se încheia în momentul atestării vlahilor în Grecia (secolul al X-lea).

Recordul a fost bătut de G. Ivănescu, care – în *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980 – vorbeşte mai întâi de secolele VII–X (p. 283), apoi de secolele XIII–XIV (p. 321).

Lucrurile nu stau mai bine în privinţa *patriei primitive* („leagănul originar"): dacă lingviştii români o aşază de o parte şi de alta a Dunării, roeslerienii vorbesc doar despre Dacia Mediteraneeană a lui Aurelian, G. Weigand despre „triunghiul" Niş-Sofia-Skopje, O. Densusianu despre Illyria, G. Schramm despre munţii Rodopi şi Balcani etc.

N-ar fi oare mai înţelept să-i lăsăm acolo unde sunt astăzi?

Pentru a explica concordanţa dintre cele două idiomuri româneşti nu este deloc necesar să-i aşezăm pe toţi românii în vreun district riguros închis, pentru două-trei secole. Nu trebuie să uităm că unele caracteristici ale latinei vulgare apar deja înaintea erei noastre (la Plautus), că aria macedoneană a fost romanizată cu mai mult de două secole înaintea Daciei (148 î.Hr.), că ea a continuat să facă parte din imperiu şi după părăsirea Daciei şi că înaintea sosirii slavilor exista – de la Adriatica la nordul Carpaţilor – un *continuum Romanicum*, presărat de insulițe de neromani, dintre care unii, ca albanezii, n-au fost niciodată romanizaţi. Contactele erau posibile, iar condiţiile de viaţă, cel puţin la nivel popular, mai mult sau mai puţin aceleaşi.

Să examinăm mai de aproape pretinsa „identitate" a aromânei cu dacoromâna (pentru fapte v. Caragiu, 1968, şi Kramer, 1986: 231 *sqq.*).

Concordanţele sunt mai frapante în *fonetică*. Pentru vocale există identitate de inventar (*a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ă*, *î*), cu

diferenţe în funcţionare. O caracteristică ce separă aromâna de celelalte dialecte este proteza lui *a-* înaintea consoanelor iniţiale, mai ales *r*, l, *cf.*, *armân/român* etc. (Caragiu, 1975:223 *sqq.*), fapt întâlnit şi în greaca veche. În ceea ce priveşte consoanele, celor 20 de foneme din dacoromână le corespund 30 în aromână, dintre care două împrumutate din greacă. De notat şi diferenţa importantă şi foarte veche în evoluţia sunetelor *c*, *g* + *e*, *i* latine (*caelum*, *gelu*) în *ts*, *dz* în aromână (*ţeru*, *dzeru*) şi č, ğ în dacoromână (*cer*, *ger*).

În *gramatică* trebuie remarcată mai întâi, în declinare, posibilitatea aromânei atât de a aşeza articolul hotărât după substantiv, ca în dacoromână, cât şi de a-l pune înainte, ca în limbile romane occidentale: *featăl'ei* sau *ali feată*, „al fetei" (v. Caragiu, 1975:238 *sqq.*), posibilitate inexistentă în dacoromână. În conjugare există diferenţe de structură şi mai importante: mai mult ca perfectul analitic în aromână („aveam cântată"), sintetic în dacoromână („cântasem"); există mari şi numeroase diferenţe la condiţional şi la viitor (uneori copiate în aromână după greacă), absente în dacoromână etc. (v. Lazaru, 1986:224 *sqq.*).

În *lexic*, diferenţele sunt şi mai mari. În fondul latin, printre cele 1 628 de cuvinte moştenite în aromână (cifrele sunt date după T. Papahagi, 1974) mai mult de 100 nu există în dacoromână, care însă posedă vreo 400 de cuvinte latine absente în aromână (v. Poghirc, 1987:345).

Dorim să atragem atenţia mai ales asupra unor fapte neglijate până în prezent.

Printre cuvintele aromâne moştenite din latină, dar absente în dacoromână, există unele care dovedesc ori-

ginea meridională a aromânei: arom. *hicu*, „smochin" (din latina *ficus*) şi *hică*, „smochină", *păl'urŭ* < lat. *paliurus*, arbust spinos care creşte în Tesalia; *yirsină*, „ramură de laur" (din lat. *verbena*), *pergură*, „pergolă, boltă de viţă" (din lat. *pergula*); *arugă*, „potecă pentru a mâna oile în stână" (lat. *ruga*, de unde vine fr. *rue*, v. it. *ruga*, span., port. *rua*) etc.

Alte cuvinte reflectă o prezenţă mai îndelungată a vlahilor în interiorul imperiului şi al instituţiilor sale: *ampiratu*, „împărat"; *castru*, „campament, castru" (v. § 6); *arniu*, „tabără de iarnă" (lat. *hibernivum*), important atât pentru ciobani, cât şi pentru soldaţi (*cf.* lat. *castra aestiva*; *hibern(iv)a*; *picul'u* şi *picuńiu*, „bani (sau bunuri) puşi în păstrare" (din lat. *peculium*, *pecunia*); *fumeal'i*, „familie, copii" (din lat. *familia*, nu „femeie", ca în dacoromână); *mor*, „moravuri, obiceiuri" (din lat. *mos*, *-ris*) faţă de slavismul dacoromân *năravŭ*; *umănătate* (lat. *humanitas*); *tumbă*, „mormânt" (*cf.* fr. *tombeau*, prezent în toate limbile romanice occidentale); *naie* (lat. *navis*); *furnu*, „cuptor" (lat. *furnus*; dr. *cuptor*, din *coctorius*); *vomeră*, „brăzdar de plug" (lat. *vomer*, *-is*; dr. *brăzda*, slav) etc.

Cât priveşte cuvintele de *substrat*, moştenite din limbile preromane, din cele circa 120 ale dacoromânei, o bună parte lipsesc în aromână. Cele 350 de cuvinte împrumutate de aromână din albaneză sunt, bineînţeles, absente în dacoromână. În plus, dacoromâna posedă un mare număr de cuvinte de substrat, inexistente atât în albaneză, cât şi în aromână, care-şi găsesc adesea corespondentul în limbile baltice.

Nu mai puțin diferită este situația cuvintelor de împrumut.

Există 80-90 de *cuvinte din slava veche* comune celor două idiomuri. Th. Capidan (1937:35 *sqq.*) și alții după el (Scărlătoiu, 1979:22 *sqq.*) trag de aici concluzia că ele au fost împrumutate în aceeași regiune (adică pe Dunăre) și în aceeași epocă. Faptul nu este nicidecum necesar, căci este vorba de aceiași slavi meridionali (bulgaro-macedonenii) de la care le-au luat dacoromânii după așezarea acestora în Dacia, iar macedoromânii abia când o parte a vlahilor a sosit în sud. Argumentul slavismelor a fost fals folosit la timpul său de Roesler, pentru a „dovedi" originea sud-dunăreană a dacoromânilor, ca și când la nordul Dunării n-ar fi existat slavi. Dar se uită că, în afara acestor 80 de cuvinte comune, aromâna posedă încă 557 cuvinte din slava veche, iar dacoromâna 600, diferite unele de altele ca formă, sens, epocă de împrumut etc.

Atragem atenția asupra discrepanței totale dintre cele două idiomuri în privința cuvintelor *fără etimologie*, de origine necunoscută: 1008 în aromână (după calculele noastre pornind de la T. Papahagi, 1974: pp. 1367–1380), peste 4000 în dacoromână. Acestea sunt în majoritatea lor cuvinte foarte vechi. Avem certitudinea că o parte a cuvintelor aromâne își vor găsi explicația printre bogatele colecții de termeni „mediteraneeni" adunați de J. Hubschmid. Altele provin din limbile, în mare parte necunoscute, ale triburilor traco-ilire din regiune sau ale năvălitorilor germanici, altaici, turanieni etc. Cuvintele din această categorie nu au forme asemănătoare în cele

două limbi, ceea ce dovedeşte că vlahii şi românii le-au preluat din surse diferite, în timpuri şi locuri diferite.

Pentru originea meridională a aromânei este foarte semnificativă situaţia *cuvintelor greceşti*: 2534 dintr-un total de 9236 din *Dicţionarul* lui Papahagi. Ele depăşesc cu mult numărul cuvintelor moştenite din latină, ceea ce aminteşte poziţia importantă a slavismelor în română sau a cuvintelor latine şi romanice în engleză (care totuşi nu încetează prin aceasta a fi o limbă germanică). Să nu uităm nici că greaca bizantină însăşi poseda circa 3000 de cuvinte latine, dintre care peste 200 au supravieţuit în limba modernă. Trebuie să amintim aici şi teoria lui B.P. Hasdeu despre *circulaţia cuvintelor* de origine romanică, care au o frecvenţă net majoritară (Poghirc, 1968:116). Aspectul majorităţii cuvintelor greceşti din aromână este evident modern, ceea ce nu înseamnă că ar fi toate împrumutate recent. A. Lazaru (1986:251) a remarcat foarte just că aceasta se explică prin faptul că, trăind în mediu grecesc, vlahii au adaptat aceste cuvinte greceşti până au ajuns la forma lor actuală, la fel cum românii au tot adaptat vechile lor slavisme la noua pronunţie până în momentul în care slavii au fost definitiv asimilaţi (secolele X–XII). Pentru dacoromână s-a dovedit existenţa unor împrumuturi vechi greceşti direct în latina din Dacia, nu prin intermediul Romei. Pentru perioada bizantină există 278 de cuvinte împrumutate, dintre care numai 22 de preluări directe, restul intrând prin filieră slavă. Acest fapt merge paralel cu numărul foarte redus de inscripţii greceşti în Dacia propriu-zisă (35, faţă de 3000 latine) şi cu numărul

redus de nume greceşti de persoane din inscripţiile latine (v. Mihăescu, 1966: 190). Pentru numărul lor mic nu trebuie făcut un proces de intenţie lingviştilor români (cum face Lazaru, 1966: 251), căci moştenirea limbii greceşti vechi este tot atât de glorioasă ca şi cea latină. Încercări de a descoperi alte elemente au fost făcute de Al. Philippide (1912) şi C. Diculescu (1924–1925). Acesta din urmă a pledat pentru o influenţă grecească asupra limbii geţilor începând cu momentul fondării primelor colonii greceşti în Sciţia Mică; a propus etimologii vechi greceşti pentru 156 de cuvinte (dintre care 15 toponime), fără să obţină însă încuviinţarea cercetătorilor, din cauza dificultăţii unor asemenea demonstraţii. Ar fi de dorit ca lingviştii greci, cunoscând limba română sau aromâna, să ne ajute cu perfecta lor cunoaştere a limbii greceşti antice şi a dialectelor moderne. Iată un frumos proiect de colaborare frăţească!

Spre suprinderea generală, situaţia grecismelor vechi este aproape aceeaşi şi în aromână. Dicţionarul etimologic al lui G. Pascu identifică doar 22 de împrumuturi din greaca veche. Fără îndoială, acestea nu sunt toate, dar nu trebuie probabil să ne aşteptăm la mult mai mult: în epoca colonizării, romanii se aflau în poziţie dominantă, ei fiind aceia care impuneau mai mult decât primeau. Afară de aceasta, cuvintele greceşti importante din acea vreme sunt acelea care au pătruns în limba latină comună şi au fost transmise tuturor limbilor romanice. Dar din cele 436 cuvinte de origine greacă pe care le găsim în *Romanisches etymologisches Wörterbuch* al lui W. Meyer-Lübke (ed. a III-a, 1937) numai 53 se regăsesc şi în limba română (încă nu s-au făcut calcule

pentru aromână), cu toate că în inscripţiile şi textele latine scrise în Balcani în timpul Antichităţii au fost depistate 130 de cuvinte greceşti (v. Mihăescu, 1966:400).

Cercetarea trebuie să continue. A. Lazaru relatează (1986: 252) că Antonios Busbukis a apropiat 73 de cuvinte aromâneşti de cuvinte greceşti atestate deja la Homer, ceea ce nu ar garanta vechimea lor decât dacă ar fi dispărut din greacă într-o epocă foarte îndepărtată. De fapt, unele dintre ele au fost de multă vreme luate în consideraţie de lingviştii români: *ciumă*, *n'icu*, *urmă*. Din păcate textul lui Busbukis, policopiat în 1972, este inaccesibil chiar şi cercetătorilor străini care citesc greaca.

Este mare păcat că lucrarea lui A. Lazaru (1970), una dintre cele mai importante din câte au fost scrise despre aromână, foarte bogată, bine documentată şi presupunând o muncă imensă, a neglijat scopul impus de titlu („raporturile sale cu greaca"), mai ales în capitolul despre lexicul de origine greacă (pp. 251–259). Plecând de la lexic, autorul vrea să demonstreze „caracterul elenic al acestui popor" numai prin:

a) o listă de cuvinte greceşti savante (*arheolog*, *arhitect* etc.!) care, chiar dacă au venit direct din greacă, nu sunt vechi;

b) termeni greceşti din viaţa ecleziastică, desigur mai recenţi decât vocabularul creştin de bază, de origine latină (v. § 9);

c) terminologia şcolară la aromâni, evident recentă la un popor constituit în mare parte din ciobani şi meseriaşi.

Astfel de argumente sunt departe de a justifica concluzia cărţii: „*Acest vocabular, bogat şi variat, care acoperă*

aproape toate situațiile vieții cotidiene, arată clar că aromânii sunt greci care, deși aromâna le-a fost impusă (de cine? C.P.) *ca o a doua limbă* (limba maternă poate fi «a doua»? C.P.), *au păstrat o parte din tezaurul inestimabil din «prima limbă»*" (*op. cit.*, p. 259; v. critica, la Saramandu, 1987, și Caragiu, 1988).

Rămâne încă de realizat un studiu cu adevărat științific asupra elenismelor din aromână, parte din ele *Kulturwörter* de adstrat, altele *Reliktwörter*, moștenite de la contingentul grec care, prin căsătorii mixte sau pe alte căi, a fost romanizat.

Concluzii

14) Caracterul latin al limbii aromâne în gramatică, precum și în vocabularul de bază, nu poate fi contestat științific, după cum nu pot fi contestate nici amploarea și vechimea influenței grecești, care se explică prin bilingvismul greco-latin, foarte vechi în regiune.

În același sens, al sintezei greco-romane, au acționat deopotrivă civilizația comună (*cf.* Kramer, 1983), Imperiul Romano-Bizantin și, până la o anumită epocă, Biserica Ortodoxă însăși.

În ceea ce privește aspectul *etnic*, cele două poziții extreme (purismul grec sau romanitatea pură) sunt la fel de false. Romanitatea nu s-a constituit nicăieri pornind exclusiv de la elemente romanice – soldați, administrație, coloni. Peste tot populația locală a jucat un rol important, prin căsătoriile mixte, recrutarea militară, intrarea autohtonilor în administrație etc. Dar a-i reduce pe aromâni

la nişte greci latinofoni înseamnă să uiţi mai întâi că există mulţi vlahi în afara Greciei. În formarea aromânilor au intrat prin forţa lucrurilor, în afara grecilor (fără îndoială contingentul cel mai important pe teritoriul Eladei), şi iliri, dardani, moesieni, bessi etc., pe care doar colonizarea romană i-a făcut să dispară.

O poziţie exclusivistă în problema *autohtonie/imigraţie* este tot atât de nerealistă. Nu există nici un motiv istoric suficient pentru ca întreaga populaţie romanică din Provincia Macedonia să fi dispărut cu totul. Pe de altă parte, este natural ca, în faţa invaziilor venite din nord, acea parte a populaţiei romanice care a reuşit să scape de năvălitori să se fi instalat printre romanii din Grecia septentrională. Aceasta, după părerea noastră, rezultă clar din diferenţele lingvistice existente între dialectul meridional şi cel septentrional ale limbii aromâne, care, deşi distincte într-o vreme, s-au amestecat în timpul secolelor din urmă.

Exagerările naţionaliste ale unora şi ale altora nu-şi găsesc locul în ştiinţă şi produc consecinţe rele şi în viaţă. Există atâtea dovezi istorice că exclusivismele nocive ale nefericitului secol XX nu se justifică: eroii vlahi luptând alături de compatrioţii greci pentru libertatea Eladei; evergeţii aromâni, fondatori ai atâtor instituţii culturale greceşti; oamenii de stat greci, mari patrioţi, de origine aromână etc.

Ataşamentul vlahilor faţă de civilizaţia şi limba greacă, faţă de această minunată ţară, Grecia, unde de două milenii îşi înmormântează strămoşii, este la fel de puternic precum dorinţa şi dreptul lor natural de a-şi păstra

limba maternă şi tradiţiile, ceea ce nu-i împiedică deloc să fie buni cetăţeni greci, cunoscători ai limbii şi culturii greceşti.

Iată, în opinia noastră, cea mai importantă lecţie care se desprinde din istoria pe care am încercat s-o schiţăm mai sus.

Vlahii din spaţiul bizantin şi bulgăresc până la cucerirea otomană

PETRE Ş. NĂSTUREL

În amintirea profesorului meu
Theodor Capidan (1879–1953), aromân din Perlepe (Prilep),
Marele Premiu Năsturel al Academiei Române (1925)

Este o îndrăzneală a scrie o istorie a vlahilor, adică a aromânilor, şi mai ales pe aceea din epoca bizantină. Doar câteva adevăruri indiscutabile din trecutul acestei populaţii balcanice ni s-au păstrat. Sau încă nişte date mărunte care privesc, de exemplu, felul lor de viaţă, împrăştierea lor geografică. Uneori un cuvânt, un nume evocă în faţa condeiului vreun om mai mult sau mai puţin însemnat din vremi apuse. Dar lipsesc foarte multe bucăţi din acest *puzzle*, ceea ce nu ne permite să reconstituim imaginea exactă a secolelor care i-au văzut evoluând pe aceşti vlahi. Am putea compara munca cercetătorului cu un mozaic găsit printre dărâmăturile unui edificiu antic, iremediabil degradat de ani şi de mâna omului şi pe care doar răbdarea arheologului încearcă să-l ghicească pentru a-l reconstitui, diferite soluţii sugerând ce putea evoca opera în întregimea ei. Aşa se întâmplă adesea cu cercetările istorice; dar este îndeobşte cazul celor care vor să-şi închipuie viaţa populaţiilor latinofone din Peninsula Balcanică. Iar a reaminti istoria împrăştiată a acestui popor vlah care se numeşte pe el însuşi ar(o)mân ar însemna, fără îndoială, a scrie în linii mari istoria acestei vaste zone a continentului european, integrând informaţiile acoperite de uitare, a-i socoti fie drept etnii, fie

drept indivizi. Pe scurt, nu se poate scrie o singură istorie a aromânilor din Balcani, ea se povesteşte în sute de feluri. Iată unul dintre ele.

Originea aromânilor şi cea a limbii lor în legătură cu latina şi româna sunt cele două probleme fundamentale şi indisociabile ale întregii cercetări consacrate acestei populaţii. Cititorul, iniţiat încă din capitolul precedent, datorat colegului nostru C. Poghirc, va putea să se informeze mai pe larg cu ajutorul unor lucrări recente, dar şi divergente, cum sunt cele ale românului Alexandru Rosetti, ale britanicului T.J. Winnifrith şi ale grecului (de origine aromână) A. Lazaru. Rezumatele părerilor înaintaşilor lor oferă puncte de plecare utile pentru a adânci demersul ştiinţific internaţional, care nu este nici pe departe unanim.

Înlocuirea a ceea ce voi numi prima romanitate balcanică (cea care ia naştere în momentul cuceririi romane odată cu dominaţia sa politică din veacul al II-lea î.Hr. şi supravieţuieşte până în secolul al VI-lea al erei noastre) prin elemente carpato-dunărene, în stadiul protoromânilor, s-a produs val cu val, când paşnic, când pe urmele năvălitorilor de toate rasele atraşi de bogăţiile imperiului. O populaţie nouă care împrospăta limba s-a diseminat veacuri de-a rândul prin insulițele latinofone negrecizate şi prin cele înrudite, în ţinuturile pe care şi le-a însuşit. Nu este oare vorba, *mutatis mutandis*, de un fenomen care aminteşte de istoria Bretaniei? Bretonii din Franţa nu se trag numai din celţii din Armorica galeză, ci, în mare parte, şi din emigraţii din Marea Britanie, respinşi de picţii din Caledonia, de scoţii din Irlanda şi de anglo-saxoni, în secolele V–VI (H. Waquet, *Histoire*

de la Bretagne, ed. a IV-a, revăzută de R. de Saint-Jouan, Paris, 1968: 24, 44–45). Aceşti năvălitori au înnoit sângele şi au împrospătat limba celților din noua lor patrie, pe care cucerirea romanilor o deznaționalizase profund. Astfel, putem înțelege mai bine cum au putut adopta nou-veniții protoromâni, apoi români („vlahi"), unele cuvinte şi toponime proprii romanității balcanice primitive, în cursul migrațiilor şi incursiunilor lor. Prin încrucişarea cu aceste populații încă dinainte „autohtone", ei şi-au însuşit unele cuvinte ca *hicu* (smochin), *vomeră* (brăzdar), *sărună* (Salonic, din Salona), *Voiusa* (Băiasa), *Elasson* (Lăsun) şi altele (Poghirc, în cartea de față; Lazaru 1986: 98–102). Fenomenul etno-lingvistic breton mi-a sugerat această nouă teorie, schițată aici pentru prima dată. Dacă se va dovedi rodnică, ea va ajuta la soluționarea controverselor în care istorici şi lingvişti de renume se închid reciproc (sub imperiul involuntar al amorului propriu național, în unilateralitatea disciplinei lor), în problema originii aromânilor şi a idiomului lor. Raportul dintre aromâni şi români este, fără îndoială, asemănător cu acela dintre bretonii francezi şi celții din Țara Galilor (şi pe vremuri din Cornouailles) rămaşi dincolo de Canalul Mânecii. Şi tot aşa cum trecutul lor se înscrie în istoria Franței sau a Regatului Unit, acela al aromânilor ține de istoria Bizanțului, apoi a Imperiului Otoman şi, în sfârşit, de istoria fiecăruia dintre statele balcanice moştenitoare, fără a exclude conflictele naturale, care, dintotdeauna, au opus minoritățile naționale populației majoritare din țara în care, cu toate acestea, ele trăiesc împreună, în timp ce, treptat-treptat, aculturația şlefuieşte şi netezeşte deosebirile care vor sfârşi prin a se contopi

spre interesul general. Dacă mi se îngăduie o butadă, actualii aromâni sunt virtualii strămoşi a mulţi dintre grecii (şi ai altor balcanici) de mâine.

Voi aminti, în numai câteva cuvinte, că pentru anumiţi învăţaţi poporul aromân este autohton în Grecia şi coboară deopotrivă din cuceritorii romani şi din grecii băştinaşi asimilaţi de cuceritori, care i-au determinat să-şi uite propriul grai. Alţi cercetători, dimpotrivă, susţin că aromânii îi au ca înaintaşi pe dacii (sau pe tracii) latinizaţi veniţi mai ales din părţile dunărene, din vechea Dacie, pe care Roma a părăsit-o, abandonând-o sub împăratul Aurelian (în 271–275 d.Hr.) în faţa năvălitorilor veniţi din stepele Ucrainei. Împinşi în Balcani de avari, slavi, turanieni, aceşti latinofoni au constituit – acolo unde au putut să se aşeze şi să reziste – insuliţe lingvistice pe care simplitatea vieţii şi contactele menţinute prin transhumanţa ciobanilor le-au apărat de asimilarea de către popoarele sud-estului european. În funcţie de teza pe care o vom adopta, suntem îndrituiţi să privim limba aromânilor drept romanică, izvorâtă din latină, ca alte limbi romanice – româna, italiana, rumanşul, franceza etc. –, sau ca pe un dialect al protoromânei, din care s-au desprins de asemenea dacoromâna (din România), meglenoromâna (vorbită încă în câteva sate din Macedonia), istroromâna (din Peninsula Istria, pe cale de a fi definitiv asimilată de croaţi).

Însă, pe altundeva, istoricii, partizani ai uneia din cele două tabere sau şcoli – indiferent de naţionalitatea lor, uneori cu accente şovine –, sunt departe de a se înţelege întotdeauna chiar cu înşişi compatrioţii lor, lingvişti de formaţie! În asemenea împrejurări ne întrebăm cui

să-i dăm crezare. Oricum, trebuie să admitem că există un adevăr obiectiv, chiar dacă el nu se întrevede încă prea limpede. Și pe acesta trebuie să-l facem să se ivească din nămolul documentației și să-l smulgem la suprafață, oricât ne-ar fi de greu.

În ce mă privește, de mai mulți ani mă aplec asupra diverselor teze. Și, dacă uneori unele argumente mi se par amăgitoare sau unilaterale, recunosc că ele conțin și numeroase observații și dovezi demne de toată considerația. De aceea am plecat de la premisa că este necesară o anchetă obiectivă pentru a dezvălui ce este pozitiv în lucrările istoricilor și ale filologilor, fără a aprecia dinainte originea lor. Am susținut în continuare că ar trebui sesizată legătura dintre diferitele teze. Alți cercetători vor spune dacă și în ce măsură am reușit să fac un pas înainte. Iată deci cum privesc eu lucrurile.

Când, unde și cum apar vlahii, inițial, în spațiul geografic mărginit de Dunăre, mările Neagră, Egee, Mediterană și Adriatică?

Poate ar trebui să vorbim mai întâi de acești misterioși vlahorinhini (vlahii de pe malurile Rhynchinului), în Macedonia, care au împresurat, în secolul al VII-lea, orașul Salonic împreună cu sclavenii (slavii) și anții căpeteniei barbare Pervundos: chiar dacă suntem îmbiați a-i considera vlahi, izvorul târzielnic și puțin lămurit ne silește să facem o simplă mențiune a lor, fără a mai insista (Laskaris, 1943: 182–189; Winnifrith, 1987: 99; Lemerle, II, 1981: 246–247).

În aceste condiții, pentru a continua cu fapte precise, vom înregistra o primă apariție a numelui „vlahi" în Macedonia occidentală, în anul 976. Potrivit unei interpolări

foarte vechi (datorată, fără îndoială, penei unui cititor anterior secolului al XII-lea, preluând textul mai multor manuscrise ale cronicii lui Skylitzes), principele David, unul dintre cei patru Comitopuli care s-au pus în fruntea răscoalei împotriva Bizanţului, „a pierit atunci între Castoria şi Prespa, în locul numit «Stejarii frumoşi», sub loviturile «vlahilor ὁδίται»". Termenul înseamnă, poate, „cete de soldaţi prădători" (ὁδός, drum), poate un fel de chervangii care asigurau transportul prin Balcani. Vasile Bogrea apropie cuvântul de sârbescul medieval *kelatori* (din rom. *cale*, drum). Menţionarea localităţilor Prespa şi Castoria indică prezenţa lor pe marginile lacustre din Grecia şi Iugoslavia de ieri, de-a lungul celebrei Via Egnatia, arteră ce traversa peninsula, unind Constantinopolul cu Marea Adriatică, cu porturile Dyrrachium şi Apollonia. O lucrare recentă propune ideea că aceşti vlahi asigurau paza şi supravegherea căii Egnatia, şi că incursiunea lui David şi a bulgarilor i-a obligat s-o apere cu armele (Lăzărescu, 1979: 357–368; Năsturel, 1979: 227–229; Winnifrith, 1987: 100 *sqq.*). Dacă se admite acest punct de vedere, rezultă că era vorba de vlahi în slujba Bizanţului, trăind probabil în acea parte a Macedoniei.

Cam pe la aceeaşi dată, în 979, o cartă a împăratului Bizanţului, Vasile II, viitorul „omorâtor al bulgarilor" (Bulgaroctonul), îi aşază pe vlahii Greciei continentale (Elada) sub comanda protospătarului Nikulitzas cel Bătrân. Existenţa nucleului etnic numeric important este atestată în Tesalia, unde această populaţie se afla de ceva vreme.

În 1014, la sfârşitul unui război lung şi crunt împotriva Bulgariei, cârmuită de ultimul dintre Comitopuli,

Samuil, împăratul Bulgariei occidentale, Vasile II, îşi zdrobeşte definitiv vrăjmaşii la nord de Serres (Macedonia). În 1018, sunt anexaţi Bizanţului. Reorganizarea Bisericii bulgare sub cârja patriarhului din Constantinopol şi a arhiepiscopului bizantin din Ohrida duce la înfiinţarea episcopiei *vlahilor din întreaga Bulgarie.* Expresia dovedeşte împrăştierea acestei etnii pe o suprafaţă mare în Macedonia. În Tesalia, autoritatea bizantină trebuia să administreze greci, bulgari, vlahi. În primăvara anului 1066, silniciile fiscale ale dregătorilor împărăteşti au pricinuit grave mişcări de împotrivire în rândul vlahilor, sprijiniţi de bulgari şi chiar de greci; de pildă, cea din oraşul Larissa împotriva împăratului bizantin, Constantin X Ducas, care îi priveşte pe vlahii din acest oraş, dar şi pe cei din Servia, Trikola, pe cei de o parte şi alta a râului Pleres, precum şi pe cei din regiunea Elasson, unde protospătarul Ioan Grimianitis era în fruntea ţăranilor din Grimiani (Rimia), nu departe de mânăstirea Olympiotissei. Există lămuriri destul de precise despre amploarea zonei cuprinse de răscoală, mai mult sau mai puţin înnăbuşită de Nikulitzas cel Tânăr, spre Larissa. După şovăieli, ciocniri armate, fel de fel de intrigi, frământarea s-a potolit pe la sfârşitul anului. Îi datorăm povestirea acestor întâmplări unui nepot al lui Nikulitzas cel Bătrân, generalul bizantin Kekaumenos. Departe de a fi îngăduitor cu vlahii, el îi descrie fără blândeţe. Reminiscenţe din scrierile lui Cassius Dio îl fac să-i identifice cu descendenţii dacilor învinşi de Traian, ceea ce dovedeşte pentru unii persistenţa unei tradiţii, fie că vrem sau nu. El afirmă că vlahii bizantini trăiau odinioară între Sava şi Dunăre, pe un teritoriu unde, pe

vremea lui, se aflau sârbi. Având în vedere că aceşti vlahi de pe timpuri profitau de poziţia lor puternică şi greu accesibilă pentru a ataca regiunile vecine, împăraţii „romani" i-au mutat cu forţa. Ceea ce a avut drept urmare împrăştierea lor prin tot Epirul şi Macedonia, dar mai ales în „Elada" (Tesalia), care a primit grosul acestei populaţii strămutate. Acest text capital îi stinghereşte pe apărătorii ideii de autohtonie a aromânilor; nu doar istoricii sau lingviştii îl minimalizează sau îl resping când este vorba de teritoriul formării şi al constituirii graiului vlahilor. Cu toate acestea, claritatea lui i-a izbit pe alţi cercetători. Noi îi dăm crezare, deoarece Kekaumenos – pe lângă tradiţia sa de familie, datând cel puţin de la Nikulitzas, arhontele vlahilor – avea la dispoziţie mărturii orale şi scrise, dispărute de atunci. Şi, având în vedere că şi-a alcătuit *Amintirile* (sau *Sfaturile*) pe la 1075-1078, este lucru vădit că el povesteşte după un izvor temeinic despre răscoala din Tesalia, care avusese loc cam cu zece sau cincisprezece ani în urmă, fără să mai socotim tot ce a putut să audă spunându-se încă din copilăria sa despre acest popor vlah, coborât înaintea secolului al X-lea cu mult în sudul Dunării.*

Mărturia lui Kekaumenos atestă categoric împrăştierea aromânilor în Epir (cuprinzând şi Albania, probabil), în

* Cu toate acestea, colegul nostru Neagu Djuvara, care semnează aici articolul *Diaspora aromână...*, ne propune o nouă lecţie despre acest pasaj controversat (şi, într-adevăr, destul de încâlcit) al lui Kekaumenos. După părerea domniei sale, textul ar face referinţă nu la o deplasare a vlahilor într-o epocă nedeterminată a istoriei bizantine, ci la zdrobirea dacilor de către Traian (v. mai sus articolul lui C. Poghirc, nota de la p. 22).

Macedonia, şi mai ales în Tesalia. Şi nu credem să fim departe de adevăr când presupunem că alte grupuri etnice vlahe au putut să se infiltreze în alte părți ale teritoriilor grec şi bulgar. Vom insista asupra faptului că generalul bizantin vorbeşte despre împrăştierea în urma războaielor de pedepsire pornite odinioară pe Dunăre şi Sava de Constantinopol. Însă teritoriile pe care le numeşte sunt întocmai acelea unde se mai întâlnesc şi astăzi principalele mase de aromâni din Grecia, fosta Iugoslavie, Albania. Acest popor aromânesc n-a putut să se nască spontan în mai multe locuri din Balcani! Semințiile strămutate în urma „curățirii" limesului dunărean de către bizantini au fost astfel despărțite de masa latinofonilor de dincolo de Dunăre, protoromânii, românii din Carpați. Antropologii (bunăoară, elvețianul Eugène Pittard) fac legătura între cele două neamuri. Din împrăştierea lor, precedată de pătrunderea protoromânilor în Peninsulă, în epoci în care au găsit rămăşițele unei romanități mai vechi – cum am spus mai sus –, s-a născut coeziunea tuturor romanofonilor, a căror limbă, cu precădere protoromânească, a primit şi o oarecare înrâurire din partea substratului roman anterior.

Amănunt însemnat, Kekaumenos notează existența nucleului vlahilor în Tesalia (Elada), unde s-a mai format sub o stăpânire numită de Constantinopol. Însă, mai târziu, la începutul secolului al XIII-lea, această Tesalie se va chema Vlahia Mare, iar aromânii vor vieți acolo timp de secole! Iată, se dovedeşte că acest întins ținut a ajuns să fie, datorită munților săi (Othrys – 1291 m, Pind – 2204 m, Kamvunia – 1615 m, Olimp – 2919 m, Pilion – 1547 m etc.), adăpostul, noua patrie a vlahilor

de pe Dunăre şi Sava, veniţi să se stabilească acolo, când evenimentele au pricinuit împrăştierea lor în Epir, Macedonia, Tesalia; seminomadismul le-a permis însă acestor populaţii să păstreze o legătură permanentă, sentimentul unei vieţe comune, garantată prin grai, obiceiuri şi chiar prin activităţi economice (Kekaumenos, 1972: 252–270, 280–282; Năsturel, 1979: 92–95; Winnifrith, 1987: 105–109; vezi şi M. Gyöni, „Opera lui Kekaumenos, sursă a istoriei române", *Revue d'Histoire comparée*, 23, Budapesta, 1945: 96–180; Beldiceanu, 1988: 169).

Ana Comnena, care a scris în secolul al XII-lea *Alexiada*, adică istoria tatălui ei Alexios I, menţionează un sat de vlahi, Ezeva, cu o localizare foarte contestată, undeva în Tesalia sau la graniţa cu Epirul. Detaliu important, ea păstrează amintirea luării la oaste în masă a bulgarilor şi a „acelor oameni care duc o viaţă nomadă şi pe care limba de rând îi numeşte «vlahi»", pentru a se stăvili, în 1091, primejdia pe care pecenegii o întruchipau pentru imperiu. Unii învăţaţi afirmă că cuvântul *vlahi* are aici accepţia de ciobani. Însă o puristă ca Ana Comnena ar fi introdus oare în textul său, alături de etnicul *bulgari*, o formă atât de modernă, în condiţiile în care dispunea în greacă de cuvinte ca *poimen*, *boskos*, *pistikos* etc. pentru a-i numi pe păstori? Aceasta este, după părerea noastră, însăşi dovada că a fost înarmat de grabă un grup etnic, alcătuit din ciobani nomazi de origine vlahă, pentru a se lupta cu năvălitorii veniţi din părţile Dunării (Năsturel, 1979: 99–100; Lazaru, 1986: 70, 91). *Alexiada* păstrează şi amintirea unui fruntaş vlah, Pudilos (Budilă), venit cu mare zor să-l înştiinţeze pe împărat că cumanii au trecut Dunărea. Aceasta se întâmpla în 1094. Se poate

șovăi asupra originii acestui om: un transfug? Sau mai curând o căpetenie locală din Paristrion (Dobrogea), un credincios al Constantinopolului? Numele acestuia a fost apropiat de cel al unui deal de pe lângă Isaccea, în Dobrogea, pe Dunăre (I. Barnea și Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971: 155, nota 270). Oricum, precizarea se referă la niște vlahi organizați sub conducerea unor fruntași („juzi" probabil) în regiunile dunărene. Un bizantinolog grec admite și prezența unor vlahi amestecați cu cetele de cotropitori pecenegi venite de la Dunăre (Oikonomides, 1987: 198).

Numele geografic Vlahia nu apare înainte de anul 1166, când rabinul Veniamin din Tudela vorbește despre vlahii din Lamia („Sinon Potamon", prin deformarea vechiului nume de Zituni). Acolo – spune el – începe Vlahia. Lamia este situată la nord de Termopile, la o importantă încrucișare a drumurilor din Tesalia (Soulis, 1980: 111, 121; Avraméa, 1974: 38; Lazaru, 1986: 73).

Pe viitor, termenul geografic va apărea în alte izvoare, de pildă în hrisovul lui Alexios III, *Anghelos*, din 1198, pentru Veneția: *Provintia Blachie*; enumerarea pământurilor fiscale permite să urmărim întinderea provinciei (Soulis, 1980: 112, 122; Avraméa, 1974: 37). La origine ea cuprinde teritoriul muntos Othrys, între Lamia, Domokos și Halmyros. Cruciații, care în 1204 și-au împărțit fostul Imperiu Roman de Răsărit (*Romania*), au folosit carta lui Alexios. În ceea ce-l privește pe Nichita Choniates, el este primul care a menționat numele de Marea Vlahie, care era sub stăpânirea unui *toparch*; acest titlu, purtat de obicei de căpetenii străine de autoritate bizantină, poate însemna că Tesalia se desprinsese – în

urma căderii Constantinopolului – de orice stăpânire. Fapt este că – după Soulis – acest *toparch* deţinea vestul şi nord-vestul ţării, regiunea maritimă revenindu-i lui Bonifaciu de Montferrat. Cu alte cuvinte, el îşi exercita stăpânirea asupra ţinutului ce va deveni micul stat Neo-Patras, în Focida (Bréhier, 1969:306-307; J.-Cl. Cheynet, „Toparques et topotèrètès, à la fin du XIème siècle", *Revue des Études Byzantines*, 42, Paris, 1984:216–219).

Vom arăta mai departe ce înrâurire are risipirea elementului vlah în lumea bizantină asupra teritoriilor, diverse şi relativ îndepărtate de aceste nuclee primitive, semnalate de Kekaumenos: ele provin mai ales din roiri la mari intervale.

În afara acestor zone de fixare şi de iradiere ale aromânilor, trebuie să spunem două vorbe despre o altă contribuţie etnică şi lingvistică, cea a megleno-vlahilor sau megleniţilor. Unii autori bizantini, Manuel Straboromanos şi mai ales Ioan Zonara – vorbind despre izbânzile lui Alexios Comnen asupra pecenegilor, pe care i-a zdrobit în sângeroasa bătălie de la Lebunion, salvând imperiul, la 29 aprilie 1091 –, notează că împăratul bizantin a ales dintre cei prinşi un mare număr de „sciţi" deosebit de zdraveni, pe care i-a aşezat cu femei şi copii în aria Moglenei (antica Almopia, azi Ardea) şi din care a alcătuit, în scop militar, un corp (*tagma*) distinct. Cât a trăit Zonara (prima jumătate a secolului al XII-lea), urmaşii lor erau cunoscuţi ca pecenegii din Moglena. Bătălia de la Lebunion a însemnat de fapt eliminarea pecenegilor în arena politică a Balcanilor. O ultimă încercare împotriva Imperiului Bizantin a dat greş definitiv sub Ioan II Comnen, în 1122. O ceată de sciţi, venită de pe teritoriile nordice

ale Dunării, a invadat Tracia. Nomazii au fost nimiciţi de bizantini, iar împăratul, ca şi tatăl său, în 1091, i-a colonizat pe unii dintre ei în părţile occidentale ale imperiului. „Dintre aceştia" – scrie Nichita Choniates, în felul său căutat – „câteva mici scântei mai subzistă" (*FHDR* 3, 1975: 172, 228, 246; P. Diaconu, *Les Petchénégues au Bas-Danube* [Pecenegii pe Dunărea inferioară], Bucureşti, 1970: 122; *idem*, *Les Coumans au Bas-Danube aux XI-ème et XII-ème siècles* [Cumanii pe Dunărea inferioară în secolele al XI-lea şi al XII-lea], Bucureşti, 1978: 40, 74 etc.). Este interesant faptul că în regiunea Moglenei mai trăiesc încă, într-o masă compactă de câteva sate, ţărani care vorbesc un dialect românesc. Or, înfăţişarea şi făptura lor îi deosebesc de aromâni. Este plauzibil ca aceşti meglenoromâni să se tragă din coloniile stabilite de Alexios Comnen în acel ţinut, colonii constituite, fără îndoială, dintr-un amestec etnic de români din părţile Dunării, aduşi de stăpânii lor pecenegi. Aceştia au devenit bilingvi, preferând, fără îndoială, româna idiomului lor turanian. Cu alte cuvinte, stăpânitorii de atunci ai Daciei erau pe cale de a fi asimilaţi de către băştinaşi. Această populaţie din Moglena şi-a pierdut numele de români, adoptându-l pe acela de *vlasi*, *vlahi*, dat lor de slavi. Statorniciţi pe malul drept al Vardarului (Axios) şi în munţi, meglenoromânii şi-au reluat vechile îndeletniciri de păstori. Un document al lui Andronic I Comnen din 1184 – aproape un secol după bătălia fatală de la Lebunion – arată că cumanii, bulgarii şi vlahii din Moglena îşi păşteau turmele pe muntele *Puzukia* (Kozuka: Kožuh). Aceşti vlahi atârnau de mânăstirea

Lavra de la Athos. Nume ca Radu, Stan şi mai ales porecla celui de al treilea, *Pedukelos*, Păduchel – mai degrabă decât poeticul măcieş (păducel)! (Năsturel, 1978:224) –, întăresc caracterul lor român. Erau ei oare urmaşii prizonierilor colonizaţi de Alexios I sau de Ioan II Comnen? Sau făceau parte dintr-o tulpină a populaţiei vlahofone aşezate acolo mai înainte? E greu de spus. Ceea ce contează este prezenţa vlahilor în Macedonia, la vest de râul Vardar, cel puţin începând cu acea dată. Din greşeală, Germaine Rouillard datează acest document, *prostaxis*, în 1094 (P. Lemerle, 1970:341–345, 363 şi *addendum*, p. 374; Năsturel, 1979:107, şi *idem*, 1978:223–224; Winnifrith, 1987:119). Dialectul meglenit mi se pare mai accesibil decât aromâna (n-am avut niciodată prilej să stau de vorbă cu vlasi!). Lingviştii socotesc vorbirea acestei populaţii încă trainică în Grecia şi chiar în fosta Iugoslavie, ea provenind din ramura sud-est dunăreană a romanităţii (Capidan, 3 vol., Bucureşti, 1925–1928; Matilda Caragiu–Marioţeanu, 1975:266–290; Winnifrith, 1987:22–25, 33–35 şi harta 6).

Problema dispariţiei aromânilor, în Evul Mediu, din Peninsula Balcanică a reţinut deja atenţia noastră. De atunci, am avut ocazia să completăm un dosar care nu va face decât să se îngroaşe. Vom rezuma mai întâi primele noastre rezultate. Ele îi aşază pe vlahi – cum am putut să citim mai sus – în Tesalia, în Macedonia, în Epir. Există acolo diferite denumiri care punctează prezenţa vlahilor. Să le amintim: în afară de Vlahia Mare (Tesalia) şi Vlahia Mică (Etolia-Acarnania), Vlahia-de-Sus, Vlahia-de-Jos implică, de asemenea, prin chiar numele lor, un procent aromânesc destul de mare, dacă nu majo-

ritar cândva, în Pind, în Acarnania, Achaïa şi în Etolia. *Descrierea Europei Orientale* (redactată în latină, în 1308) menţionează categoric că exista atunci, „între Macedonia, Achaïa şi Salonic, un popor foarte mare cunoscut sub numele de blazi", adică vlahi. Autorul ştia că aceşti oameni, care fuseseră odinioară „*pastores Romanorum*", au fost izgoniţi din Panonia de către unguri (Panonia corespunde *grosso modo* bazinului mijlociu al Dunării ungureşti şi sârbeşti). Calcidica avea şi ea vlahii ei; cei care au tulburat tihna călugărilor de pe Athos au rămas vestiţi. Munţii Rodopi şi Tracia au adăpostit de asemenea populaţii aromâne. Malul Mării Negre îi avea pe ai săi: Pahimer o mărturiseşte. Iar în 1285 împăratul Andronic II Paleologul a strămutat parte din ei pe malul asiatic al Bosforului. Attica nu le era necunoscută vlahilor în ajunul cuceririi francilor. *Praktikonul episcopiei latine din Cefalonia* îi arată şi în insulele ioniene. Celor din Creta le-a fost interzisă şederea pe insulă de către Marele Consiliu Veneţian, în 1274 (Năsturel, 1978: *passim*; *idem*, 1979: *passim*).

Alte cercetări ne îngăduie acum să completăm aceste date.

Astfel, Eubea a găzduit elemente aromâneşti. O recentă teză de doctorat dezvăluie că, îndată după cucerirea otomană a insulei, recensământul înfăptuit în 1474 înregistrează prezenţa lor în *nahiye* (cantoane) din Mandud şi Oroz: şi anume în satele Ivlahatar (astăzi Vlahia) şi Ivlahati (azi Vlahadai). Aceste localităţi nu sunt singurele în care trăiau vlahii: târguri ca Karistos, Astura (Styra), Kazi (Kadi), Iksiliso (Oxylithos) etc. găzduiau săteni; numele unora dintre ei (Dimitrie Ivlah, de pildă, şi Nikola

Ivlah sau Todor Ivlaho etc.) le dovedesc uneori obârşia (Evanghelia Balta, *Eubea la finele secolului al XV-lea. Economie şi populaţie. Registrele anului 1474...*, 1989: 125, 126 şi *passim*). Pentru noi, aceşti aromâni puteau să se tragă din ciobani veniţi din Tesalia, Ftiotida, Beoţia, căci strâmtoarea dintre Eubea şi continent nu este o stavilă de netrecut.

Să ni se îngăduie să discutăm aici un toponim din Eubea, pe care-l socotim a fi aromânesc. Pe ţărmul sud-vestic al insulei, la vreo 5 km de Styra, acolo unde hărţile notează golful Anemporio, un izvor medieval italian arată *porto* şi *capo della Fatta.* Cuvântul n-a fost lămurit (J. Koder, 1976: 159). Acest port şi acest cap mărginesc un golf mic purtând, după mine, un nume român, *Fata* (*feată*, în aromână); faptul nu este de mirare dacă facem o comparaţie cu recensământul turcesc din Eubea, care semnalează tocmai la Styra un patronim aromân. Să însemnăm în treacăt că stăpânirea Veneţiei asupra Eubeii, instaurată începând cu anul 1205 în dauna imperiului grec destrămat, a ţinut până în 1470, când Mahomet II a cucerit Negropontul. Recensământul otoman din 1474 ne pune în faţă starea provinciei în clipa cuceririi ei.

Şi Peloponezul ne îmbogăţeşte simţitor documentaţia privind diseminarea aromânilor. Cercetările lui N. Beldiceanu asupra acestui fapt sunt capitale, căci ele se întemeiază pe recensăminte otomane a căror fidelitate „fotografică" nu mai trebuie dovedită. Cele citite de noi, ca şi hărţile Greciei, ne îngăduie să ne îmbogăţim expunerea.

Lângă Toporitsa (Toporice, azi Theoktiston) întâlnim vlahi pe fieful ţinând de baronia din Akova. Numele unei localităţi, *Valahi*, a fost, ipotetic, localizat de cercetători,

fie la Vahlia, la 15 km de Toporitsa, fie la Vlahoi, ceva mai departe, lângă Ladon, la mică depărtare de anticul templu al Herei (Heraionul din Argos). De asemenea, pe malul drept al Peneului din Morea se afla o localitate Valaka (A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe: 1205–1430*, Paris, 1969: 147, 161, 394). În 1423, Marele Consiliu Veneţian a atribuit unui anume Johannes Vlaho, locuind la Nauplia, şi soţiei sale fieful pe care Nerio I Acciaiulo îl dăruise unui Niccolo din Atena; donaţia a fost anulată trei ani mai târziu (D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les „Assises de Romănie"...* Paris–Haga, 1961: 219). În 1354 se găsesc în Mesenia o serie întreagă de *paroikoi* („vecini") vlahi: Drages (Dragoş?) Vlacchus, Draco Blacchus (acelaşi?), un preot, Popa Cosma Blacchus, fiul numitului Draco, cu întreagă casa sa, precum şi un oarecare Dofterius Blacchus. Un oarecare Vasiliu Vlaca (să fie oare Vlakas, „prostănac"?) exploata pentru sine o gospodărie ţărănească – *stasis* – în părţile Kalamatei (J. Longnon şi P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée du XIV-ème siècle*, Paris, La Haye, 1969: 48, 102, 265; a se vedea şi 225, 228–229).

Desigur, acestea sunt informaţii disparate, dar toate arată că vlahii s-au îndreptat spre Peloponez. Insulițe aromâneşti mai dense sunt atestate la începutul cuceririi otomane în provincie. De exemplu la Potamya (după noi, actuala Tripotamia, prin părţile Kalavrytei) şi de asemenea în douăzeci şi una de localităţi din împrejurimi, la Argos, Leondarion, Mistra, Kariteina, Corint. Statistica focurilor (1369), a neînsuraţilor (350) şi a văduvelor (8),

pe care puterea turcească i-a supus birului, în calitatea lor de moştenitori ai unei situaţii anterioare, sugerează – dacă se admite o medie de cinci persoane de cămin – un număr de cel puţin 8224 de vlahi (căci mai erau şi cei care nu plăteau bir), şi aceasta numai pentru târgurile amintite mai sus. Vlahii din Peloponez au sosit se pare pe urmele albanezilor, aceştia fiind atât de numeroşi, încât, sub Mahomet II (1451–1480) ei însumau aproape 40% din locuitorii moreoţi (Beldiceanu, 1984:6–9). Aş remarca aici că toponimia Peloponezului cunoaşte încă două localităţi ale căror nume dovedesc limpede această simbioză în emigraţie: în împrejurimile locului numit Kollines, devenit istoric prin răscoala de neatârnare a grecilor din 1821, se află cele două sate Vlahokerasia şi Arvanitokerasia. Aceste două „livezi cu cireşi", una aromânească, alta albaneză, pe drumul ducând de la Tripoli la Sparta, nu sunt singurele toponime care atestă prezenţa aromână în Peloponez. Vechimea lor fiindu-ne necunoscută, le semnalăm doar (1962:226, vezi şi 217, 239, 249 *sqq.*) Acelaşi lucru se întâmplă şi pentru Vlahiotis, între Sparta şi Monembasia. Această aşezare va fi fost înfiinţată de vreun om venit din Epir, sau din vreo altă *Vlahie* din Grecia (I:239; Stuart Rossiter, *Griechenland*, trad. G. Mergl, Atena, 1977:370).

Prezenţa vlahilor este atestată în 1294 în privilegiile din Corfu (Ch. Perrat şi J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289–1300*, Paris, 1967:80).

Cefalonia, cea mai mare insulă din Heptanes, a primit şi ea vlahi. O dovedesc încă două localităţi vlahe. Una, lângă Lurdata, deasupra malului meridional al insulei,

și a satului vecin *Musata* (fără îndoială „Mușata", „Frumoasa" în aromână). Cealaltă se află aproape de golful Sami, într-un ținut presărat cu peșteri (I: 327, 329, harta 333). În *Praktikonul episcopiei latine din Cefalonia* este însemnat, în 1264, prin părțile Theniei, un câmp pe care răposatul Vlahos îl închinase mânăstirii Sf. Nicolae. În castelul San Giorgio, capitala de odinioară a insulei sub venețieni, episcopia stăpânea o casă împreună cu o anume Vlaha Chryse și cu fiul ei. În altă parte este menționată printre bunurile mânăstirii Sf. Teodor via Vlahilor (*Vlahiatikon*). Iar în rezumatul acestui lung document, întocmit în 1677, este amintit de două ori Muntele Vlahilor (*Vlahovuni*) (Tsannetatos, 1965: rândurile 217, 596, 615; de asemenea, pp. 111–112). Vlahii la care se face referire erau oare aromâni sau ciobani? Vecinătatea cu Epirul și cu Etolo-Acamania, ca și prezența cumanilor în antroponomia insulei – Eudochia Cumana, Ana Cumana – atestată pe teritoriul Kontogenadei și Skiniei (unde se ridică *kastron*-ul [cetățuia] Sf. Gheorghe), ne trimit către aceasta; la fel și urma lăsată de slavi (Tsannetatos: rândurile 586–587, 617, 631, 789 etc.).

Alte nume geografice în afara etnicului „vlah" dovedesc, de asemenea, prezența aromânilor. Este și cazul toponimului *Kimva Longu*, păstrat în cronica lui Skylitzes. Cuvântul înseamnă „Câmpu-Lung": în limba aromână *câmpu* mai înseamnă „câmp, loc, șes". Toponimia României cunoaște de altfel două localități de munte cu același nume (Câmpulung), din care una a fost chiar capitala Munteniei în veacul al XIV-lea. La amintitul cronicar bizantin, acest nume este purtat de o trecătoare, unde, în 1014, soarta armelor i-a fost potrivnică țarului bulgar

Samuil. N-ar putea oare fi vorba de cuvântul *longos* (românescul *luncă*), mai ales că se vorbeşte şi de *kleidion*, „cheie mică, adică mică trecere" aflată în aceste meleaguri? Locul îşi datora pesemne numele unei populaţii vlahe. S-a propus să fie situată în Rodopi, între râurile Vardar şi Struma (Năsturel, 1979: 107; Papahagi, 1974: 359; *FHDR* 3: 146–147 şi index: Winnifrith, 1987: 100 şi harta 11). Am mai însemnat un munte numit Spartovuno, în 1321. Tâlcuiesc acest nume ca însemnând „Muntele Spart", deoarece documentul care-i păstrează amintirea îl descrie ca având două vârfuri pe creastă: numele acesta se poate datora unei surpări (Năsturel, 1979: 107–108). În Macedonia se găsesc, de asemenea, câteva toponime care mi se par tot de origine aromână. Le spicuiesc dintr-o lucrare recentă care, deoarece a transliterat numele din alfabetul grec în cel latin, încurcă puţin cercetarea. Bunăoară, în *Valevoda* putem distinge aromânescul *vale*, „valea", şi slavul *voda*, „apă", însemnând valea care are apă mereu. *Karatzovale* este format din turcescul *Karaço*, de unde slavul Karačova, şi din aromânescul *vale*, „valea". În *Bisani* regăsim *Visani*, *i.e.* Vişani, „Vişinarii". *Copatsi*: fonetismul aminteşte dacoromânescul *copaci*; şi aromâna modernă cunoaşte *cupačiu*, pl. *cupači*, „arbore, stejar" (Papahagi, 1974: 409). *Luncari:* aceştia sunt oamenii din luncă (*longos*), terenuri inundabile pe malul râurilor. Alte nume – ca *Saita*, *Soulovon*, cele trei *Spatovo*, *Mera* etc. – trebuie să fie aromâneşti, chiar dacă au fost înregistrate cu o aparenţă slavă (P. Bellier, R.-C1. Bondoux, J.C1. Cheynet, B. Geyer, J.P. Grélois, Vassiliki Kravari, *Paysages de Macédoine* [Prezentat de J. Lefort], Paris, 1986, XIII + 315 pp., 2 hărţi). Sensurile

lor sunt următoarele: *saita*, „săgeată"; *Soulovon*, „sulă"; *spatavo*, „spate"; *mera*, „mere".

Acelaşi lucru se petrece cu Pindul. Cu părere de rău ne vom mulţumi să facem trimitere, de data aceasta, la o singură carte, recomandată însă de cuvântul înainte scris de marele bizantinolog grec N. Bees; în ea se găsesc o mulţime de toponime aromâne (Al. Hatzidakis, Trikala, 1950: 127–154 şi *passim*.).

Încadrarea socială a populaţiilor aromâneşti cere mare atenţie. Am văzut mai sus că vlahii din Tesalia erau cârmuiţi de un *arhon*. Autoritatea strategului provincial, un fel de guvernator militar, se întindea şi asupra populaţiilor *barbare*, adică străine bizantinilor prin limbă şi civilizaţie, nu şi prin voinţă, care se aşezau pe teritoriul *themei* de sub porunca lui. Din textul lui Kekaumenos reiese că însuşi împăratul era cel care îl numea pe acest *arhon* al vlahilor; acesta a fost cel puţin cazul lui Nikulitzas cel Bătrân (vezi şi Hélène Ahrweiler, „Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXème–XIème siècles", *Bulletin de correspondance hellénique*, 84, 1960: 33, 38, 39). Mai târziu se va găsi un *toparch* al Marei Vlahii. Cercetări mai noi arată că vlahii balcanici erau rânduiţi cu mult înainte de cucerirea otomană într-o ierarhie alcătuită dintr-un *cneaz*, sub care se aflau *primicieri* (*primikiuri*), care aveau în subordinea lor pe *allagatori* (Beldiceanu, 1984: 9–10). Termenii provin din administraţia bizantină, în afară de acela, slav, de *kniaz*. Textele bizantine vorbesc şi despre nişte fruntaşi vlahi: *prokritoi*. În izvoarele otomane se va întâlni mai târziu *gönder*-ul sau *könder*-ul, însă cuvântul se trage din greaca medievală: *kontarion*, „suliţă".

În franceza medievală se înţelegea prin *lance* omul de arme care combătea cu lancea, adică suliţa, şi cu însoţitorii lui, şi anume un cuţitar, un paj şi nişte arcaşi călări sau pedeştri (E. Littré, *Dictionnaire de la langue française*, II, Geneva, 1977: 634, *s.v.*). Poate că bizantinii s-au luat după pilda francilor, înainte ca turcii să preia la rândul lor această instituţie. Toţi aceşti fruntaşi vlahi erau şefi cutumiari sau militari (Beldiceanu, 1984: 9–10). Clasa *jupanilor* apare şi ea în Peloponez, în regiunea Argosului şi la Aspralunka; prezenţa acestui titlu slav lângă nume slave purtate de aromânii acelor locuri ne face să bănuim că strămoşii lor erau de fel din nordul peninsulei şi că au venit cu slavii sau cu albanezii (Beldiceanu, 1984: 8–9). Întemeietorii celui de-al Doilea Imperiu Bulgar, Asăneştii, erau desigur şefi cutumiari, urmaţi în răscoala lor antibizantină de consângerii lor vlahi, ca şi de vecinii şi simbioţii lor bulgari. Ei aparţineau fără îndoială unui neam de *celnici*. După Kekaumenos, *čelnik* (de la *čelo*, „frunte") este la slavi echivalentul strategului bizantin. Grecii au cuvântul τσέλιγγας (N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou*, Paris, 1968: 166). La aromâni, *celnicul* era şeful unui clan, al unui trib, un bogat proprietar de turme, înzestrat cu autoritate din tată în fiu, autoritate economică, juridică, administrativă şi, odinioară, militară asupra întregii sale familii sau *fălcare*, care prin tradiţie şi înrudire constituia grupul uman care depindea de el (Capidan, 1937: 44; Papahagi, 1974: 432, 542). Şerban, acest „dac" din Rodopi, care se adresa împăratului bizantin, făcea parte, fără îndoială, din această categorie socială. Cu privire la aceasta aş însemna aici că printre binefăcătorii mânăstirii Sf. Ioan

Prodrom, pe muntele Ménécée, lângă Serres (Macedonia), figurează, în 1344 sau 1345, şi o femeie care cumpărase un atelier pentru călugării locului. Documentul o numeşte *Marselinga.* Mă îndoiesc că ar fi vorba aici de altceva decât de titlul pe care-l datora soţului ei. Recunosc în el femininul grec *tselinga* şi adjectivul român *mare.* Această închinătoare trebuie să fi fost măritată cu un *mare celnic* vlah. Textul menţionează şi un valah, *proskathemenos* al mânăstirii (Soloviev, 1936: 324, rândul 14 şi mai ales aparatul critic şi rândul 68).

Anumite izvoare bizantine mai vorbesc despre arhonţi vlahi, de pildă în Epir şi în Tesalia. Unul dintre ei pare să fi fost Taronas din Tesalia (Vlahia Mare), socrul despotului din Epir, Ioan Ducas Anghelos (Pachymer, *FHDR* 3:442). Acelaşi Taronas, sau o rudă omonimă, apare şi în Epir, unde stăpânea la Tzermenikon, în *arhonteia* din Hoteahovo, o moşie şi o biserică (Pitra, 1891:343–344). Dar cea mai ilustră familie de arhonţi de origine vlahă în sec. XIV–XV va fi cea a Buieştilor sau Buia-Griva, calificaţi *arvanitoviani*, adică viani din Albania. Doi membri ai acestui neam, Paul Spata şi Mauriciu Spata Sguru („Creţul"), sunt desemnaţi în actele Conciliului de la Konstanz (1414–1418), la care participă, ca despot de Angelocastro şi respectiv de Acheloos în Epir. (O lucrare recentă a dlui Constantin Rezachievici atribuie, cu argumente convingătoare, lui Mauriciu Spata „Creţul" stema cu „capete de negri", care de la Hasdeu încoace a reprezentat un rebus indescifrabil pentru heraldiştii şi istoricii români (*cf. Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, XXIV, 1 [1987], pp. 71–98 şi, în special, pp. 81–91). Se cunosc de asemenea (datorită,

poate, unei înrâuriri dinspre Serbia) uneori şi voievozi, întocmai ca şi în ţările româneşti de la Dunăre şi Carpaţi. Astfel, Tesalia are un toponim Voivonda (astăzi Vasiliki) pe drumul de la Trikala la Kalambaka, la 10 km de Stagoi, nu departe de mânăstirile zise Meteorele: un document al patriarhului din Constantinopol, din 1393, îi aşază la marginea satului Palaiovlahoi, „Bătrânii Vlahi", dar cu înţeles dispreţuitor depreciativ (Koder, 1976: 136). Fresca unei biserici dintr-un sat din Epir, Vitsa, în împrejurimile Ianinei, veşniceşte trăsăturile şi bogata îmbrăcăminte bizantină ale „celui de prea bun neam voevod Mihail Theranios şi ale fiului său Gheorghe care, în 1412, au înfiinţat biserica Sfintei Paraschiva din Monodendri" (M. Beza, *Urme româneşti în Răsăritul ortodox*, Bucureşti, 1935: 133–134). Încă şi în zilele noastre, hramul acelei biserici aduce acolo multă lume, în fiecare 26 iulie (I: 295). În veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, mulţi copii din Vitsa şi din alte aşezări aromâneşti ale Zagoriei Epirului vor face avere dobândind până şi boierii în Ţările Dunărene, ca şi în Europa Centrală, în Olanda şi la Constantinopol (Ariadna Camariano-Cioran, *L'Epire et les Pays roumains*, Ianina, 1984: 4–5).

Vom cerceta foarte pe scurt situaţia socială şi activităţile economice ale masei de aromâni. Vlahii sunt înainte de toate păstori. Ei practică seminomadismul, adică transhumanţa. Vara – Kekaumenos îi descrie într-un text faimos –, îşi păşteau turmele în munţii Bulgariei, unde îi însoţeau şi familiile. Păstoritul ţinea din aprilie până în septembrie, „pe piscurile înalte şi în locurile cele mai răcoroase" (Kekaumenos, 1972: 259). După

aceea coborau din nou spre şesuri cu climă mai blândă, cum mai fac şi astăzi. Alţi vlahi s-au statornicit în sate, al căror număr şi importanţă le ignorăm. Ana Comnena citează unul dintre aceste sate, Ezeva. Numeroşi vlahi erau şerbii statului, ai unor nobili, ai unor mânăstiri, sau atârnau de ei. Ei aveau statutul de *paroikoi*, oarecum asemănător cu cel de *vecini*, „vecini" – cu acelaşi înţeles – din Ţara Românească, erau un fel de şerbi iobagi, avându-şi însă propriul lor petic de pământ şi câteva animale. Unii dintre ei erau numiţi *proskathemenoi*: etimologic, oameni veniţi să se stabilească de la sine pe moşiile unui stăpân, mirean sau bisericesc, plătindu-i o arendă. Însă cuvântul *kathemenoi*, „oameni aşezaţi" (fără prefixul *pros*, care arată o mişcare), îi desemnează, cred, pe cei aşezaţi de multă vreme sau pe urmaşii vreunui vlah *proskathemenos*. Mai erau şi *duloi*, „slujitori", „robi"; aceştia erau cei din urmă pe scara socială. În sfârşit, nici semnificaţia cuvântului *duloparek* nu a fost încă lămurită de bizantinologi. Documentele din arhivele mânăstirilor de pe Muntele Athos semnalează destul de des vlahi aflaţi în slujba călugărilor. Indică şi numele capului de familie, al soţiei, al copiilor, al nurorilor; desemnează uneori şi inventarul agricol al acestor familii sărace, numărul oilor, al cornutelor, al măgarilor pe care-i aveau, uneori cu câte un petic de pământ sau o mică vie. Şi, firește, câtimea arendei pe care trebuiau s-o plătească anual stăpânului, precum şi fiscului bizantin. Dacă ţăranul vlah nu putea să-şi plătească birurile către stat, perceptorii cereau preţul acelora, la nevoie, mânăstirilor sau

stăpânilor de care atârnau. Astfel, spre 1449 (dar eu unul m-aş gândi mai curând la veacul al XIII-lea sau la începutul celui de-al XIV-lea) agentul fiscal George Tetragonites le-a pus în seamă călugărilor mânăstirii Maica Domnului cea Milostivă de la Strumitsa (Republica Macedonia) datoria *paroikoilor* lor vlahi, şi anume 30 de *gkellia.* Acest termen nu este oare numele popular al monedelor bătute de vreun stăpânitor balcanic urmaş al dinastiei imperiale Anghelos, de pildă Ioan Anghelos Comnen Duca, despot de Salonic (apr. 1238–1244)? (Petit, 1900: 124; *FHDR* 4: 362–363.)

Statutul ţărănimii bizantine (din care făceau parte şi vlahii) a făcut obiectul a numeroase studii cu rezultate contradictorii. Cititorul va putea să se informeze în chip folositor despre aceasta, de pildă la lumina lucrărilor lui Paul Lemerle sau Nicolas Svoronos, care se bizuie nu numai pe izvoare, ci şi pe cercetările celor mai buni specialişti, începând cu G. Ostrogorsky.

Mai trebuie să subliniem un lucru foarte limpede, şi anume că neînţelegerile dintre aromâni şi bizantini erau înainte de toate de esenţă economică. Aici este vorba de împilările fiscului sub Constantin X Ducas, care au pricinuit răscoala amintită mai sus. Tot aşa şi cu răscoala vlahilor din Bulgaria şi a bulgarilor de sub conducerea fraţilor Asăneşti. Pe de altă parte apar adesea ciocniri şi ucideri din cauza mâniei vlahilor sau a încăpăţânării lor de a nu-şi plăti birurile sau arendele (Năsturel, 1978: 244–245).

În activitatea economică a aromânilor, produsele lactate, precum şi lâna, lucrată ori nelucrată, au fost întotdeauna de calitate. Cel puţin încă din veacul al XI-lea

aromânii au creat tulburări pe Muntele Athos: călugării îi prețuiau într-adevăr și nu erau deloc nesimțitori la farmecul femeilor și fiicelor lor. Ele veneau, înveșmântate ca niște bărbați, să-i aprovizioneze pe monahii de pe Athos. În 1088, dacă nu în 1105, patriarhul Nicolae III și împăratul Alexios Comnen au hotărât să-i îndepărteze de acolo pe vlahi, dimpreună cu familiile și turmele lor. Atunci numeroși călugări greci, tineri și bătrâni, au lăsat mânăstirile pustii pentru a-i urma pe „prietenii lor vlahi", când acești sărmani oameni s-au supus poruncilor capitalei (Oeconomos, 1918: 126–136; *FHDR* 4:50–59; Winnifrith, 1987:112–113). Îmbrăcămintea bărbătească a femeilor vlahe să fi vădit oare o șiretenie diabolică? Sau era mai degrabă adecvată mentalității acestor păstori? Citim tocmai – în privința aromânilor – că încă la începutul secolului XX ele se îmbrăcau îndeobște ca bărbații, fără îndoială pentru a scăpa astfel de poftele musulmanilor, turci sau albanezi (Capidan, 1926:58, 80). Tot astfel făceau și bizantinele în veacul al XIV-lea, chiar la inițiativa soților lor; vestitul călugăr grec Iosif Bryennios nu încuviința acest lucru, ba dimpotrivă (Oeconomos, 1930: 227, 229).

Familiile alungate erau numeroase și grupate în cătune; se vorbește de 300-400 de cămine, deci cam 1500-2000 de suflete pe puțin, fără a mai socoti că neamul aromânesc era prolific, cu toată mortalitatea infantilă (Năsturel, 1979:108–109). Scandalul cu femeile vlahe a fost atât de mare, încât Muntele Sfânt a fost oprit pentru totdeauna ciobanilor vlahi! Încă și astăzi se mai vorbește despre această întâmplare, după cum pot mărturisi și eu.

Produsele aromâneşti erau căutate la Constantinopol. Şi nu ne putem îndoi că mieii vlahilor se aflau la loc de cinste la ospăţurile de Paşte ale credincioşilor din imperiu. Îşi vindeau ei direct alimentele? Nu se ştie. Însă eu m-am mai întrebat dacă evreii despre care vorbeşte Veniamin din Tudela nu erau doar bătuţi, şi nu omorâţi ca grecii, tocmai pentru că aromânii aveau nevoie de ei pentru a ajunge la clientela bizantină (Năsturel, *Byz. neugr. Jahrbücher*, 21, Atena, 1976:365–366). Certurile pe bani între ciobani şi evrei se lămureau, dacă era nevoie, cu lovituri de bâte pe spatele acestora din urmă.

Autori bizantini au notat pe ici-pe colo amănunte despre costumul aromânilor. Sărmanul Teodor Prodrom, în chiar veacul al XII-lea, se minunează de însuşirile nenumărate ale capei: chiar şi uzată până la urzeală, ea foloseşte drept cojoc şi plapumă, până şi de... cămaşă! Femeia vlahă – spune tot el – a ţesut-o în lacrimi şi vaiete! (*FHDR*, 3:186, v. 361–365). În limba greacă modernă cuvântul *vlahokappa* mai înseamnă o haină greoaie de cioban sau de ţăran. Ca şi brânza vlahă, ţesăturile aromânilor trebuie să se fi vândut ieftin în Bizanţ. Iar în veacul al XIV-lea, un alt poet, Manuel Philes, va cere să i se trimită una din acele ţesături din lână cu care se învelesc ciobanii din Tracia iarna, când e foarte frig. Şi el descrie cu vădită plăcere şi pricepere tunsul oilor şi toate operaţiile prin care trece lâna până la punerea ei în lucru pe războiul de ţesut (*FHDR*, 4:158–161). Mantia îmblănită râvnită de Philes trebuie să fi fost o *saricâ* sau *sarcă*; după Tache Papahagi, acest „cojoc din lână şi cu păr de blană lung" e o piesă din costumul exclusiv aromânesc, de unde expresia *eáste di saricâ*, în sensul de

„este un aromân de viţă curată". Cuvântul se trage din latinescul *sarica* (Papahagi, 1974:1052; v. Andriotes, 1983:317).

Cronicarul Nichita Choniates a schiţat portretul vlahului balcanic. Ponegrind pe căpetenia vlahă Ivanko, el îşi bate joc de felul cum se îmbrăca înainte de a se ridica împotriva Bizanţului ca pretendent: „...Înfundat în piei de oi, cu picioarele acoperite de lână şi de cârpe grosolane" (*FHDR*, 3:360). Acest fel de încălţăminte aminteşte de *opincile* ţăranilor români; vorba aceasta se pierde în negura vremii; o întâlnim şi în albaneză, *opinga*. Şi aceşti ciorapi de care vorbeşte scriitorul bizantin seamănă cu *obielele* ţăranilor din România, cu *obijalo* ale bulgarilor.

Bizantinii numeau *guna* o piele de sălbăticiune, o *şubă*; cuvântul, de origine latină (*gunna*), a fost răspândit prin Europa Centrală şi Orientală până în Rusia de ciobanii români. Încă prezent la aromâni (*yună*), *gună* a dispărut din româna modernă (Năsturel, 1985:764–766; Andriotes, 1983:71). Tesalia (Vlahia) trimitea, în 1400, piei de veveriţă foarte preţuite la Constantinopol (Darrouzès, I, 6:367). Încă şi în zilele noastre blănarii aromâni din Castoria, în Macedonia, se bucură de o excelentă reputaţie în Grecia. Cergele de oaie – *flokates* – din comerţul european modern cu Grecia poartă un nume aromânesc (*flukată*), din latinul *floccus*, „smoc de lână" (*cf.* franţuzescul *filoche*). Într-o scrisoare a arhiepiscopului Dimitrie Homatianos de Ohrida este vorba şi de o „pătură din păr de ied numită în limba barbară *tzerga*", cumpărată de la un vlah de pe acolo: este *cerga* aromânilor (Pitra, 1891: c. 542; Papahagi, 1974: *s.v.* 3).

Dar căciula aromânilor? Ei bine, numele şi chipul ei ne sunt sugerate de termenul care ne evocă bordeiele unora dintre ei, numiţi *Katsulophaneremitai*: era vorba de căciulă, folosită în chip obişnuit de români, ca şi de aromâni (Lemerle, 1988:359, care trimite la una dintre cercetările noastre încă inedită). Puneţi-le un ciomag în mână şi iată-i, proţăpiţi din cap până-n picioare, pe vlahii din Balcani.

Am amintit, ceva mai înainte, de cocioabele aromânilor. Textele medievale sunt sărace în amănunte despre locuinţelor vlahilor. Fără îndoială, observaţiile călătorilor care i-au întâlnit sub turcocraţie sunt valabile şi pentru epoca bizantină. Cu toate acestea, izvoare bizantine vorbesc de *kasai* – latinul *casa*, aromânescul şi românescul *casă* – al vlahorinhiţilor (Laskaris, 1943:182–189). Iar Choniates face undeva o aluzie disprețuitoare la *hopogee*, locuinţele săpate în pământ; el dovedeşte astfel că aromânii din Bulgaria trăiau, ca şi românii din Bărăganul dunărean, în bordeie, acoperite cu stuf şi pământ, despre care Herodot vorbeşte şi el acum aproape trei mii de ani în legătură cu şesurile scitice. Românii le numesc *bordeie.* Bordeiul este un bun adăpost împotriva căldurilor de vară şi a marilor geruri. Un alt tip de locuinţe, grupate, poartă numele de *katuni*, *cătună*, în aromână. Ar trebui tradus (pe franţuzeşte însă) prin *campement*, întrucât cuvântul exista şi în limbajul militar bizantin. Vom avea grijă să nu uităm nici „stânele", al căror nume grecesc, *mandra*, a dat naştere cuvântului *vlahomandra*, „stână vlahă", încă din epoca bizantină şi până în zilele noastre, chiar şi în toponimia în care intră şi cuvântul vlah *katuna* (*vlahokatuna*) (Anca şi N.Ş. Tanaşoca,

„Ancienneté et diffusion du «cătun» vlaque dans la Péninsule balkanique au Moyen Âge", *Rev. Ét. Sud-Est Europ.*, XXVII, 1, 2, Bucureşti, 1989: 139–144).

Vlahii îşi îndeplineau serviciul militar. Aşa s-ar explica, poate, cazul acelora care l-au ucis, în 976, pe David din dinastia Comitopuli (*supra*, p. 36). Un grup de vlahi a luat parte la războiul bizantin din Sicilia, în 1027 (Gyóni, 1951/52). În 1091, Alexios Comnen înrolează bulgari şi aromâni pentru a opri un iureş peceneg (*supra*). Nişte vlahi (desigur din Imperiul Bizantin, şi nu din cei trăind la nordul Dunării) au luptat în rândurile bizantine cu prilejul războiului cu Ungaria în 1166. Ioan Kinnamos precizează că ei se trăgeau din colonii veniţi odinioară din Italia (Năsturel, 1969: 178–1800). Alţi autori reiau acest cuvânt (ἄποικος) cu privire la aromâni: de exemplu, în 1221, Ioan Apokaukos, mitropolitul de Nafpaktos. Omul de rând – spune el – îi numeşte vlahi pe colonii romani (Năsturel, 1978: 231–233; Winnifrith, 1987: 119). Răscoala aromânilor din Tesalia, în 1066 – în cursul luptelor duse împotriva oastei bizantine, de la cetatea Servia –, dovedeşte din plin însuşirile ostăşeşti ale acestei populaţii (Kekaumenos, 1972: 260). Socotim că vlahii imperiului lui Samuil se luptaseră mai înainte alături de bulgari împotriva grecilor: testamentul lui Vasile II se pare că cerea protecţie faţă de o eventuală răscoală aromânească (Năsturel, 1978: 224–225). Nu ne vom mira deci văzându-i pe Asăneşti mânându-i pe vlahii din Hemus împotriva bizantinilor. Aromânii stăpâneau în Balcani cetăţi, locuri întărite. Pesemne că este înainte de toate vorba de locuri de necucerit datorită terenului însuşi (*supra*). Mai târziu, când Paleologii au adus la viaţă

imperiul şi au încercat să-i restituie teritoriile smulse de cruciaţi sau de întemeietorii unor dinastii locale, îi regăsim pe aromâni alături de bizantini. În 1305, voluntarii vlahi au fost şi ei înfrânţi de catalanii care i-au învins pe bizantini în bătălia de la Apros (*FHDR*, 3:452). În 1322, un „*Dac*", Şerban (Syrbanos), bogat crescător de oi şi de porci, i s-a alăturat tânărului împărat Andronic III împotriva bunicului său. El a adus chiar cu sine şi pe alţi *celnici* aromâni din Rodopi. Iar Cantacuzino, care vorbeşte cu admiraţie despre el, povesteşte cum s-a rugat de împărat să-l ierte pe strategul bizantin, acum căzut ostatic, cu toate că el însuşi îi căzuse de curând victimă, împreună cu ai săi. (Cantacuzino, I:146–148; Asdraha, 1976:70–71). S-ar putea înmulţi exemplele. Este de ajuns să notăm că valoarea militară le-a asigurat vlahilor privilegii şi imunităţi. Halkokondyl – scriind că vlahii din munţii Pindului vorbesc aceeaşi limbă ca şi „dacii" (românii), cu care seamănă – subliniază duşmănia lor faţă de turcii care ocupau Tesalia (Darkó, II:91–92). Cercetările lui N. Beldiceanu prin documentele otomane au clarificat funcţiile militare ale vlahilor din Balcani, începând chiar cu linia Dunării, faţă de Ungaria şi de domnia Ţării Româneşti. Această moştenire, începută cu administraţia bizantină şi urmată de cea bulgară sau sârbească, a fost menţinută şi de sultani (Cazacu, aici).

Ca aproape toţi creştinii din Balcani, aromânii erau şi sunt ortodocşi. Creştinismul le-a fost propovăduit mai întâi în latină: o dovedesc unele cuvinte bisericeşti esenţiale, păstrate în limba lor (Poghirc, aici). Mai târziu, biserica bizantină de limbă greacă sau slavă i-a anexat pe vlahi: aceasta lămureşte, totodată, şi pătrunderea

altor cuvinte religioase și adoptarea numelor greco-slave (Năsturel, 1978: 222–224). După noi, dacă cuvântul *biserică* exprimă, atât în română, cât și în aromână, dubla noțiune de biserică (instituție și clădire de cult), aceasta se datorează faptului că strămoșii dacoromânilor și ai aromânilor făceau parte la început din același întreg protoromânesc. Cuvântul greco-latin *ecclesia* le este necunoscut. Când s-au răspândit aromânii în Peninsulă, bizantinii și-au dat seama că nu erau chiar de aceeași credință cu ei; Kekaumenos îi învinuiește de a fi „necredincioși lui Dumnezeu". Fără îndoială că ei practicau o religie populară, nuanțată de superstiții altoite pe urme de păgânism. Același lucru se întâmplă de altfel și cu grecii și, de asemenea, cu slavii, judecând după Homatianos sau Blemmydes (Oeconomos, 1930: 227–230; Năsturel, 1984: 234–238 și *passim*). Faptul n-ar trebui să ne mire, dacă ne aducem aminte că, de pildă, la sfârșitul veacului al IX-lea, Peloponezul găzduia populații rămase încă păgâne (Zakythinos, II, 1953: 9–10). Pentru a îndrepta educația creștină a vlahilor și pentru a-i ține mai bine în mână din punct de vedere spiritual și prin aceasta și în plan social, Vasile II a înființat, în 1020, o episcopie anume pentru vlahii împrăștiați prin Bulgaria. Sub Alexie Comnenul, episcopia vlahilor apare ca cea din urmă dintre cele 23 de eparhii supuse scaunului Ohridei, când se ivește un episcop „Vreanotes sau al vlahilor"; scaunul acesteia se pare că se poate localiza la Vranje, în fosta Iugoslavie (Năsturel, 1984: 233–234). Iscălitura grecească a unui preot Ioan al „prea sfintei episcopii a vlahilor" confirmă existența

unei episcopii greceşti pentru această etnie. Mai târziu, înainte de 1195, un preot grec, care cunoştea limba vlahilor, îl va blestema pe Asan I, care, nevrând să-i dea drumul, hotărâse să-l osândească la moarte împreună cu ceilalţi prizonieri greci (Bănescu, 1943: 64–65).

Mai existau şi alte episcopii pentru vlahii balcanici. Cea din 1335, al cărei scaun era la Lerin (Florina, în Grecia) sau la Prilep (Macedonia), şi cea din Domenikos „în Vlahia" (Tesalia), care, din episcopie, atârnând de mitropolitul de la Elassona, a fost ridicată de Andronic II Paleolog la demnitatea de arhiepiscopie; în 1513, aceasta din urmă s-a contopit cu episcopia din Elassona. Această regiune a avut întotdeauna o populaţie vlahă numeroasă. Bineînţeles că celelalte scaune de episcopii din lumea balcanică numărau aromâni printre credincioşii lor; episcopii de pe malul drept al Dunării vegheau şi asupra românilor trăind la nord de fluviu (Năsturel, 1984: 233–234).

Credinţa aromânilor, cusururile lor, de asemenea, se întrezăresc din unele izvoare medievale. Avem exemplul cu aromâncele de la Muntele Athos, pe care unii rigorişti l-au scos în evidenţă (*supra*). Această poveste pitorească, voit exagerată, ne aduce aminte de o întrebare a episcopului din Buthronto către arhiepiscopul Dimitrie Homatianos din Ohrida. Nişte vlahi, aşezaţi într-un sat din eparhia aparţinătoare de mânăstirea din Hoteohovo (Epir), obişnuiau să meargă la biserica acesteia. Însă aromânii aceştia stăteau nu numai la liturghie, ci şi la vecernie şi la utrenie (Pitra, 1891: c. 341–343). Pe vremuri, în ritualul bizantin, aceste slujbe începeau, prima, la lăsarea nopţii, iar celelalte, cu două-trei ceasuri înainte de răsăritul soarelui (E. Branişte, *Liturgica specială*,

Bucureşti, 1980:38, 102). Menţiunea ierarhului că aceasta era un „lucru nepotrivit" într-o mânăstire de bărbaţi dă de gândit că unele femei petreceau uneori noaptea în mânăstire, iar aceasta trezea bănuieli veninoase.

Vlahii îşi aveau uneori şi sfintele lor lăcaşuri. Astfel, lângă Bera, biserica *Soterului* (Mântuitorul) vlahilor. Aceasta era, fără îndoială, denumirea unei biserici închinate lui Hristos însuşi, care dăduse numele unei mici aşezări aromâneşti, *la casali de Vrahon* (Asdraha, 1976:70). În veacul al XVI-lea, apare la Târnovo din Tesalia mahalaua zisă a vlahilor, în jurul bisericii Vlahonikolas (Sf. Nicolae al vlahilor), cu hramul unui sfânt localnic, sfântul Nicolae din Vunaine. Cultul lui se întâlneşte chiar şi în Arcadia (Peloponez), mai precis la Vlahorrapte („Croitoreasa Vlahilor"!). De aci putem deduce că aromânii din Tesalia strămutaţi în Peloponez vor fi aşezat această localitate sub ocrotirea făcătorului de minuni al strămoşilor lor (D.Z. Sophianos, *Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ*, Atena, 1972: 99–100). Să mai semnalăm la Constantinopol – a cărui populaţie a constituit dintotdeauna o sinteză demografică a imperiului – biserica Sf. Gheorghe-Vlahopulos. Nu ştim cine i-a fost ctitorul, nici unde se află în 1400 (Darrouzès, 1/6:402).

Elementul aromân contribuia de asemenea la recrutarea monahilor bizantini. În chiar veacul al XIV-lea, Ioan Katraris ocărăşte un călugăr, Neofit, vlaho-sârbo-bulgar, corcit cu albanez. După spusele lui, omul se lăuda cu însuşirile sale pentru filozofie şi cu talentul său de retor şi visa să ajungă într-o zi patriarh (*FHDR*, 3, 1975:518–521). Un alt Neofit, zis Vlahos (Vlahul), a fost episcop de Grevena, la hotarul Epirului cu Tesalia;

el a murit în 1481 – 1482 (Schneider, I, 654; II, 525). Oraşul mai are şi acum o numeroasă populaţie de aromâni. Fără îndoială că situaţia le era mult mai prielnică pe vremea aceea. Prin urmare, ierarhul acesta a fost pus căpetenie duhovnicească unor congeneri ale căror limbă şi obiceiuri le cunoştea. Printre călugării bizantini se găseau probabil şi vlahi, aşa cum se găseau, de fapt, reprezentanţi ai tuturor popoarelor imperiului. Printre călugării Athosului – care şi-au părăsit mânăstirile pentru a-i urma pe păstorii vlahi şi familiile lor – puteau fi şi câţiva congeneri ai acestor ciobani. Am înţelege astfel cu atât mai bine cârdăşia dintre călugări şi aromâni, când asceţii au lăsat Muntele Sfânt pentru a pleca „împreună cu prietenii lor vlahi, însoţiţi fiind de familiile lor" (*panoiki*) (Meyer, 1894:165). Se întâmpla ca unii *pareci* (vecini) să îmbrăţişeze viaţa de monahi: astfel, în veacul al XV-lea, întâlnim la Lemnos un călugăr, Vlahos, *parec* al mânăstirii Dohiariu de la Athos. Fără îndoială, mai târziu, după ce a ajuns văduv – omul este amintit împreună cu nepoata sa Evgheno – el s-a călugărit şi a rămas şerb, pentru că nu fusese hirotonit, rămânând doar călugăr. Avusese în Kastro, capitala acestei insule din Marea Egee, o casă cu curticica ei, un teasc, o piatră de moară, 20 de oi, nişte smochini, o vie etc. (Oikonomides, 1984:307, 1–15). Avea deci o oarecare avere, iar călugărirea îi asigura – pentru viaţa de aici, ca şi pentru cea de dincolo – avantaje spirituale, în schimbul unei părţi din bunurile pe care le-a dăruit mânăstirii care l-a primit în sânul său. Un alt Vlahos, mitropolitul din Philadelphia, Gherasim Vlahos, care a fost şi ierarhul ortodocşilor din Veneţia, a lăsat amintirea unui filozof şi

literat subțire (a murit în 1685). Nu era el oare coborâtor din acei aromâni oploșiți în Creta venețiană, unde s-a născut cam prin anul 1605-1607? (B.N. Tatakis, Veneția, 1973:162)

Existența unor arhierei aromâni ne face să credem că unii egumeni de mânăstiri erau de aceeași origine. Ne gândim la egumenul mânăstirii din Lykusada, Eftimie, înălțat de patriarhul Nil, în 1384, la treapta de „arhimandrit și protosinghel al mânăstirilor din Vlahia" (Tesalia) (Darrouzès, 1/6:66). Nil le atrage atenția doar grecilor, sârbilor și albanezilor să nu aducă daune bunurilor Lykusadei. De ce nu se temea și de răutatea vlahilor, trecuți sub tăcere, dacă nu pentru că Eftimie era unul dintre ei?

Am înșiruit până aici o seamă de informații de sorginte bizantină despre aromânii din Imperiul Roman de Răsărit. Bineînțeles, am lăsat deoparte o sumedenie de amănunte, de pildă pe acelea privitoare la dușmănia vlahilor față de grecii bizantini sau mărturii relevante pentru onomastica aromânească. La sfârșitul capitolului, mai trebuie însă să deschidem o problemă tot atât de spinoasă ca aceea a obârșiei aromânilor și a graiului lor, cu care începusem expunerea noastră: problema întemeierii celui de al Doilea Imperiu Bulgar în urma răzvrătirii populației din Munții Hemus (Zagora). Izvoarele contemporane – grecești, latine, franceze și altele – pun acest eveniment capital din istoria sud-estului european pe seama a doi frați, Petre și Asan, care i-au ridicat împotriva Bizanțului pe țăranii și muntenii din partea locului, pe care îi numesc vlahi (sau mysieni), și îi menționează alături de bulgari; pomenirea laolaltă a celor

două etnii atestă participarea a două popoare distincte, trăind unul lângă altul şi împărtăşind aceeaşi soartă. De aici sensibilitatea savanţilor slavi – ruşi şi îndeosebi bulgari – care protestează împotriva participării vlahe, mai ales că meritul iniţiativei ar reveni fraţilor Petre şi Asan, de obârşie vlahă. Să se lase unor români cinstea de a fi restaurat imperiul ţarului bulgar Samuil răneşte şi revoltă amorul lor propriu şi panslavismul. Cât despre istoricii români, ei stăruie asupra îndatoririi de a se ţine strict cont de informaţiile izvoarelor contemporane cu evenimentele. Bineînţeles, ei sunt învinuiţi de părtinire naţională. Este cu neputinţă să redăm aici fazele înverşunate ale acestei dispute mai mult decât seculare, care izbucneşte periodic, erudiţia nemaifiind decât un paravan politic amăgitor. Din partea bulgaro-slavă vom reţine, printre altele, numele lui Jireček, Uspenski (criticat puţin de Vasilevski), Pič, Zlatarski, Mutavčiev, Dujčev, Božilov. La români, Xenopol, Murnu, Iorga, Giurescu, Bănescu, Brătianu, Tăutu, astăzi Tanaşoca şi alţii se află în primele rânduri ale susţinătorilor rolului activ al aromânilor în crearea celui de al Doilea Imperiu Bulgar de către Asăneştii vlahi. Putem crede că adevărul are şanse să fie exprimat cu nepărtinire de către străini; să-i citäm pe austriacul Constantin von Höfler, pe belgianul Henri Grégoire, pe francezii Charles Diehl şi Louis Bréhier, pe americanul Robert Lee Wolff, cărora li s-au alăturat sovieticul M.V. Levcenko şi rusul G.G. Litavrin sau grecul Oikonomides. Concluziile lor – este oare o întâmplare? – sunt în general foarte apropiate sau chiar identice cu tezele româneşti. Alţi eruditi, ca de pildă G. Ostrogorski, au şovăit. Bulgarul Borislav Primov

a trebuit să ia asupra sa sarcina gingașă de a împăca, în numele Academiilor bulgară și română, punctele de vedere ale celor două tabere: el a depus eforturi demne de laudă, dar se pare că s-a oprit la mijlocul drumului. Bibliografia acestui volum indică titlurile lucrărilor acestor cărturari. Lista noastră este numai selectivă.

Dar iată în câteva cuvinte mersul evenimentelor răscoalei Asăneștilor. În 1185, Isaac II Anghelos, împăratul Bizanțului, se însoară cu o principesă maghiară. În vederea căsătoriei, populațiile sunt supuse unor biruri noi, îndeosebi vlahii din Balcani, cărora li se cer oi. În aceeași vreme, doi frați de neam valah, Petru și Asan, cer de la împăratul bizantin să li se recunoască stăpânirea unei mici moșii (ei erau fără îndoială *celnici*), ca și dreptul de a sluji în oastea bizantină. Luați în derâdere, pălmuiți, jură să se răzbune. Și ațâță atunci populațiile din Hemus, pe vlahi (sau „mysieni") și pe bulgari. O punere în scenă dibace convinge aceste suflete simple că Sf. Dumitru a părăsit orașul și biserica sa din Salonic (cucerit de normanzi la 24 august 1185) pentru a veni să se așeze în bisericuța înălțată de ei înșiși la Târnovo, unde își aveau probabil obârșia. Vlahii își urmează conducătorii și congenerii; li se alătură bulgarii. Ciocnirile încep cu oștile împăratului. Petru și Asan câștigă la început. Însă cele patru campanii din 1186–1187 le sunt nefavorabile. Dar Isaac face greșeala de a le acorda un răgaz; profitând de acesta, ei trec Dunărea și se întorc cu o oaste de cumani și cu un contingent de vlahi de la nordul Dunării. Isaac trebuie să înfrunte primejdia; tronul lui se clatină în urma unor intrigi din cauza dușmanilor. Alexie III, fratele lui, îl răstoarnă de pe tron. Ivirea

cruciaţilor, cucerirea Constantinopolului (1204) duc la destrămarea Imperiului Roman de Răsărit. În 1195 şi 1196, bulgaro-vlahii îi zdrobesc pe greci în oraşul Serres. Dar, în 1196, Asan este omorât de o rudă, Ivanco, care se adăposteşte la Constantinopol. Petru preia coroana de ţar, pe care o luase fratele său încă de la începutul răscoalei. Ivanco, apoi Dobromir Hristos – vlahi în izvoarele vremii – trec de partea Bizanţului. Grecii le zădărnicesc uneltirile. La urmă, Petru şi apoi fratele său mai tânăr, Ioniţă (Joannicius este o deformare a diminutivului românesc Ioniţă), se declară neatârnaţi şi-şi rotunjesc statul. Pentru Bizanţ, Ioniţă, zis şi Kaloian, pe greceşte „Ion cel Frumos" sau „cel Bun" (1197–1207), a fost cel mai primejdios dintre cei trei fraţi. El a jucat un rol hotărâtor în tot spaţiul balcanic. Papa Inochentie III l-a recunoscut de ţar, iar pe preotul Vasile l-a făcut arhiepiscop şi primat al Bulgariei; chiar de a doua zi, la 8 noiembrie 1204, acesta l-a încoronat pe Ioniţă la Târnovo. Luptele bulgaro-vlahilor vor continua împotriva cruciaţilor, succesori ai împăraţilor greci şi adversari politici. Ne oprim aici cu expunerea acestor evenimente.

Vom mai reţine că, în corespondenţa papei cu Ioniţă – numit principe (*dominus*), iar apoi rege (*rex*) al bulgarilor şi vlahilor, se aminteşte de originea romană a Asăneştilor (romană, nu română). Mai mult, papa spune că poporul se trage din sânge roman. Aceasta se potriveşte întocmai cu obârşia latină a vlahilor, dar nu poate fi aplicat bulgarilor, ei fiind slavi (Năsturel, 1979: 225–226). Participarea vlahilor la întemeierea noului imperiu bulgar, cu o dinastie de origine vlahă, este clar stabilită de izvoarele vremii. Cu înţelepciune, noii suverani se

prevalau de tradiţia ţarilor primului imperiu învins, cu cinci sau şase generaţii mai devreme, de către Vasile Bulgaroctonul. Ei au înnoit deci acest stat, dar nu au înfiinţat un stat vlah sau bulgaro-vlah; n-au întârziat să se autointituleze însă împăraţi (ţari) ai bulgarilor şi ai „rhomeilor", adică ai grecilor (Brezeanu, 1980:651–674). Autoritatea ţarului Ioniţă s-a întins şi până la o graniţă, cel puţin, cu pământurile de la nordul Dunării, graniţă contestată de regele Ungariei, pe care papa a încercat să-l facă să se înţeleagă cu noul ţar (Tăutu, 1975:214–240).

Târnovo – unde se pare că a izbucnit mişcarea din 1185 – avea o populaţie alcătuită, în parte, din vlahi, fapt confirmat de un contract publicat în 1932 de savantul bulgar Sakyzov, mai exact un act notarial încheiat în Creta, în 1383, în care este vorba de vânzarea unei roabe, Maria, „din neamul vlahilor de la Târnovo" (*Mariam de genere Blacorum de Trinovo*) (Brătianu, 1980:67 şi nota 34). Şi – amănunt grăitor şi acesta – Târnovo, precum şi satele apropiate (Kilifarevo, Novoselo, Arbanasi) adăpostesc încă în zilele noastre populaţii vlahe (Popescu-Spineni, 1939: harta 35). Pe malul bulgăresc al Dunării, apoi în nordul Bulgariei până la Sofia, se află minorităţi româneşti, a căror limbă este asemănătoare cu cea vorbită de românii din România. De asemenea, şi în unele puncte din vecinătatea Mării Negre (Popescu-Spireni, *op. cit.*: hărţile 35 şi 36). Vlahii din sudul Bulgariei vorbesc însă un grai aromânesc. Vechimea vlahilor în Bulgaria o mărturiseşte, de asemenea, şi toponimia. Lângă Sofia se află muntele Vakarel (*văcărel* în româneşte). N. Beldiceanu ne-a semnalat prezenţa acelui nume

într-un catastif otoman din 1576 (Bistra Cvetkova şi A. Razboynikov, *Fontes turcici historiae bulgaricae*, XV, Sofia, 1972: 97, dar trimiterea este greşită în index!). Nu putem să înmulţim aici exemplele.

Revine acum colegului nostru Matei Cazacu să povestească despre cum au cucerit otomanii Imperiul Bizantin şi al Doilea Imperiu Bulgar şi să evoce soarta aromânilor sub dominaţia turcească.

Vlahii din Balcanii Occidentali (Serbia, Croaţia, Albania etc.). *Pax ottomanica*

(secolele al XV-lea–al XVII-lea)

MATEI CAZACU

Apariţia statelor slave medievale în Peninsula Balcanică a avut drept consecinţă o mai bună diferenţiere a popoarelor care locuiau acolo şi care, ieşite din sfera imperiului universal, ocupă rând pe rând teritoriile care aparţinuseră Bizanţului. Croaţi, bulgari, sârbi şi albanezi afirmă astfel un principiu naţional opus vechii idei de *oikoumene* creştină, devenită ortodoxă după Marea Schismă din 1054. Aceste state noi erau însă departe de a fi uniforme din punct de vedere etnic şi lingvistic: importante grupuri neslave subzistau pretutindeni în Balcani şi printre acestea cel mai numeros era, fără tăgadă, cel al vlahilor.

Istoria lor în cadrul statelor slave meridionale este greu de reconstituit din cauza mobilităţii frontierelor şi a penuriei de izvoare pentru perioadele cele mai vechi. Pentru a simplifica expunerea noastră vom lua în consideraţie, pentru perioada preotomană, două zone principale, anume Serbia şi Croaţia.

I. Populaţia vlahă din statul medieval sârb apare în primul act al lui Nemanja, emis în favoarea mânăstirii Hilandar de la Athos, pe la 1198-1199 (Miklosich, 1858:4–6). Acest act, păstrat şi astăzi la Athos, menţionează „judecia (sud'stvo) lui Radu şi George, în total

170 de vlahi". Importanța acestei mențiuni este evidentă: mai întâi, instituția judeciei gemelare – deci un sistem arhaic de organizare bicefală – este unic în Balcani, dar se regăsește, mai târziu, în Moldova (H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, 3, București, 1965, pp. 26 și urm.). Vlahii dați Hilandarului formează deci un sat de doi juzi, model pe care îl întâlnim până în Sardinia și care amintește de *enkritoi* și *prokritoi* din textele bizantine și de *sudci* ai vlahilor din Croația.

În secolul următor, conducătorii vlahilor sunt numiți *cnezi*, precum *Gârd* (Gr'd'; numele apare și în Moldova la 1407) din jupa Hvosno, la 1220 (Novaković, 1912: 572) și Voinea (Voihna) din aceeași regiune în 1282–1298 și 1302–1309 (Novaković, 1912: 390–394). Documentele latine traduc pe *cnez* prin *comes catuni* sau *catunarius*, deci șeful unui cătun, termen de origine militară aplicat ulterior așezărilor cu caracter păstoresc (Dragomir, 1959: 113–115).

Mai târziu, conducătorii vlahilor din Serbia, mai precis din regiunea aflată între Prizren și Peć, poartă numele de *primikjur* (în 1313–1318); în deceniile următoare întâlnim termenii de *čelnik*, *vladalec* și *predstajnik*, desemnând, cu toții, șefi cutumiari sau notabili, fruntași (Dragomir, 1959: 113–115).

Potrivit calculelor lui Silviu Dragomir, numărul documentelor sârbești care vorbesc despre vlahi crește începând cu secolul al XII-lea, creștere simetrică cu extinderea regatului (mai târziu imperiului) sârbesc: un document pentru veacul al XI-lea, șase pentru secolul al XIII-lea, 27 pentru cel de-al XIV-lea și șase pentru prima jumătate a

celui următor, când despotatul se restrânge în urma expansiunii turceşti.

O primă încercare de a organiza ierarhia religioasă a vlahilor din Serbia datează din anii 1220, când regele Ştefan I Primul încoronat (*Prvovenčani*) hotărăşte ca toţi vlahii din regatul său să depindă pe viitor de arhiepiscopul din Žica (Novaković, 1912:572). Se pune deci întrebarea dacă nu este vorba de imitarea unei măsuri asemănătoare celei luate de împăratul Vasile II Bulgaroctonul în 1020, când conferise arhiepiscopului de Ohrida jurisdicţia asupra tuturor vlahilor din Bulgaria (*cf. supra*, contribuţia lui P.Ş. Năsturel).

Actul lui Ştefan Milutin din 1313–1318 în favoarea mânăstirii Banja (la nord de Mitroviţa) înregistrează pentru prima dată legea vlahilor (*zakon Vlahom*), care este astfel definită:

„Să nu aibă de plătit dijma cea mare, ci numai pe cea mică, adică în fiecare an o oaie cu mielul ei şi o a doua, stearpă, din cincizeci. Şi dacă, din cauza lor, s-ar pierde o iapă, cinci dintre ei să fie obligaţi să o restituie în anul următor, şi altceva să nu li se mai ceară. Fiecare om va fi dator să dea bisericii două piei de miel pe an; iar cei care au sate, să cosească fânul trei zile pe an, la Kižereze sau în altă parte, în împrejurimi, şi să transporte în contul mânăstirii zece care la 40 de case, acolo unde egumenul le va porunci să o facă. Iar voinicii (*voinik*) care nu trebuie să toarcă lâna pentru mânăstire să dea haine, şi atât voinicul, cât şi călătorul (*kielator*) vor trebui să ducă turmele la păscut şi să tundă lâna, iar voinicul îi va păzi pe ciobani. În caz de vreme proastă,

voinicii şi călătorii să ducă (totuşi) oile la păscut. Iar furtul va fi pedepsit cu (o amendă de) şase boi, iar furtul de cai cu şase cai" (Novaković, 1912:622–631).

Întâlnim aici cele două categorii fundamentale ale populaţiei vlahe, voinicii şi călătorii, adică oamenii înarmaţi şi chervanagiii specializaţi în transportul şi desfacerea produselor la distanţe mari, care amintesc de *hoditai* din textele bizantine. Taxa de o oaie cu miel şi una stearpă din 50 se regăseşte în Transilvania, aşa-numita *quinquagesima ovium*, taxa legată de statutul populaţiei româneşti şi care făcea parte integrantă *din Jus Valachicum*, legea vlahilor din aceste regiuni, din Polonia şi din Moravia. Pieile de miel serveau desigur la confecţionarea pergamentelor, căci altfel s-ar fi precizat că era vorba de blăni. În sfârşit, voinicii erau scutiţi de a prelucra lâna pentru mânăstire, dar trebuiau în schimb să păzească turmele pe care le păşteau călătorii.

Vlahii oferiţi mânăstirii Banja locuiau în şase *cătune*, termen folosit cu precădere în sudul Serbiei, pe când în nord aşezările lor sunt numite cu termenul slav *selo* (sat). Documentul în cauză distinge destul de clar cele două categorii de vlahi, pe *voinici*, grup oarecum privilegiat, şi pe *călători*, al căror statut îi apropie de ţăranii dependenţi. Aceste două categorii se regăsesc şi în alte acte de donaţie din prima jumătate a secolului al XIV-lea, emise în favoarea mânăstirilor Gračanica şi Dečani, sau episcopului din Prizren.

Sub domnia lui Ştefan Duşan (1331–1355), noi regiuni ale Imperiului Bizantin cu o numeroasă populaţie vlahă au fost integrate în regatul sârbesc devenit imperiu în 1346: Macedonia, Epirul şi Tesalia. Confirmarea dona-

ţiei către mânăstirea Hilandar a bisericii Sf. Nicolae din Vranje, în 1334–1346, ne oferă câteva noi precizări asupra legii vlahilor:

„Cel ce se numeşte *voinic* va da de Sfântul Dumitru o pătură (sau cort, în slavonă *pokrov'*) roşu, iar ceilalţi vlahi să lucreze lâna, o bucată de cap de om, iar restul lânii să o lucreze pe din două. Iar când se concediază păstorul, vlahii să păzească iepele pe jos şi de-a călare şi să meargă cu egumenul şi cu economul unde le va porunci şi să transporte sarea şi orice va fi de trebuinţă mânăstirii. Iar când vor lucra via, să li se dea pâine şi vin de la biserică. Vitele pe care le pasc, să le pască pentru plată. Când pasc mai mult de un an, să-şi ia drept parte un mânz, iar în anul următor îndată să şi-l scoată (din turmă). Iar egumenul de la Hilandar să-şi ia în fiecare an câte doi cai" (Novaković, 1912: 415; Dragomir 1959: 26–7).

Cu ocazia ocupării Prilepului în 1335, Ştefan Duşan emite un nou act în favoarea mânăstirii Treskavac, care poseda mai multe sate cu nume româneşti, ca Mogilica (Moghiliţa), Pitici, Vlčaja (Vâlcea), precum şi biserica Sf. Nicolae din Lerin (Florina), la sud de Bitolia, pe care i-o vânduse „episcopul vlah" din Prilep, dovada existenţei aici a unei ierarhii bisericeşti superioare a aromânilor.

Legea vlahă apare şi într-un document din 1348–1353 al aceluiaşi ţar, emis în favoarea mânăstirii Sfinţilor Arhangheli de la Prizren: vlahii vor trebui să dea, în fiecare an, o oaie cu mielul său şi una stearpă, la fiecare doi ani un cal sau 30 de hiperperi. În afară de acestea, fiecare gospodărie va trebui să dea o piele de miel şi o alta de la un miel lepădat (avortat); aşa-numiţii *poklonici*

trebuiau să-şi calculeze singuri impozitul, plătibil toamna în pături şi câte doi berbeci primăvara. Vlahii săraci trebuiau să lucreze lâna pentru mânăstire, iar ceilalţi urmau să transporte sarea, să cosească fânul, să repare fortificaţiile, să construiască stânele, să pască caii şi să-i păzească, şi să efectueze transporturi pentru egumen (Dragomir, 1959: 27–28).

Din aceste documente reiese că vlahii erau împrăştiaţi cam peste tot în regatul sârb, unde regii îi ofereau în dar mânăstirilor, aşa cum făceau şi cu ceilalţi supuşi ai lor. O excepţie o formau autonomiile locale, cum a fost Vlahia Veche (Stari Vlah) din regiunea aflată între râurile Drina şi Lim, sau Vlahia din Bosnia, care, în secolul al XV-lea, va face parte din domeniul lui Nicolae Ujlaki, „Bosniae et Valachiae rex", cum îl numeşte inscripţia de pe pictura care îl reprezintă îngenuncheat la picioarele papei Sixt IV în 1475, în Spitalul San Spirito din Roma (sala Lancisi). Să menţionăm şi familia Balša, întemeietoarea unei dinastii în Zeta în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, care poseda Antivari, Budua, poate Scutari, apoi Dulcigno, Prizren, Valona, Berat şi Chimara (Jireček, 1911: 424–426; *idem*, 1918: 110–112). La sfârşitul secolului al XV-lea, o parte din ei au emigrat în Moldova, unde descendenţii lor au ocupat cele mai înalte funcţii şi demnităţi (Şt. Ştefănescu: „Eléments nobiliaires balkaniques établis en Valachie à la fin du XVème siècle", *Revue roumaine d'histoire*, 1969: 891–897).

Importante mişcări ale populaţiei vlahe din Serbia au fost constatate pentru secolele al XIV-lea şi al XV-lea când grupuri venite din regiunea Kosovo şi de pe Vardar emigrează spre nord şi se instalează în valea Timocului

şi a Moravei. Alte mişcări de transhumanţă păstorească au avut loc, în aceeaşi epocă, de la Niš, prin valea Nišavei, în Bulgaria până la Sredna Gora, apoi de la Sofia spre nord-vest până la vechea frontieră sârbă, unde toponimul *Bănişor* trădează originea acestei populaţii (C. Jireček, *Cesty po Bulharsku*, Praga, 1888; S. Puşcariu, *Studii istroromâne*, 2, Bucureşti, 1926: 6–8).

Cercetări mai vechi au identificat vlahi în Muntenegru şi în Herţegovina şi pe o bună parte a litoralului dalmat încă din secolul al XIV-lea (Dragomir, 1959: *passim.*).

În fine, în Croaţia se vorbeşte despre vlahi începând tot cu secolul al XIV-lea, când sunt numiţi morlaci (maurovlahi). Ei iau parte la războaiele care marchează sfârşitul dominaţiei sârbe asupra Croaţiei şi ocuparea ei de către Ungaria, când slujesc sub banul Ivaniš Nelipić, iar apoi sub ginerele acestuia, Franž Frankopan. Acesta din urmă conferă în 1436 vlahilor din Croaţia un document foarte important conţinând *Legea Vlahilor* (Lex Valachorum). Înainte de a proceda la analiza lui, să precizăm că titlurile lui Franž Frankopan ne permit să identificăm regiunile locuite de vlahi: el se intitulează, între altele, cneaz de Veglia, Modrussa, Cetinje şi Clissa şi controlează un teritoriu important care se întinde de la Tersatto, lângă Fiume, la sud, până la Almissa, la gura râului Narenta, la nord.

Privilegiul – mai degrabă obiceiul pământului înregistrat în scris şi recunoscut de suveran – a fost acordat la cererea a 16 şefi vlahi numiţi cătunari, desemnaţi cu numele lor, şi conţine 23 de puncte care se pot împărţi în trei categorii principale:

1. *Hotărâri de ordin juridic*

Vlahii sunt liberi să-şi aleagă propriii lor conducători, şi anume cnezi, voievozi, juzi şi dvornici, care vor fi de asemenea vlahi. Procesele vor fi judecate la Sinj (Segna) sub preşedinţia cneazului şi a juzilor care, de altfel, vor face de două ori pe an un *descensus* (o „descălecătoare") printre supuşii lor pentru a împărţi dreptatea. Cnezii vor primi o treime din valoarea amenzilor pronunţate, plus o zecime din sumele datorate banului, iar juzii o altă zecime. Nici un vlah nu va putea fi spânzurat pentru crimele sale. Croaţii nu au dreptul de a avea vlahi în serviciul lor, cu excepţia unui cioban de gospodărie.

2. *Hotărâri de ordin militar*

Vlahii sunt obligaţi să presteze serviciul militar călare şi cu arme de la Sfântul Ştefan (probabil 28 martie; alte date sunt 18 mai şi 13 iulie) până la Sfântul Martin (11 noiembrie). În cazul nerespectării acestei obligaţii, ei vor plăti şase livre sau o vacă, amendă din care o zecime revine voievodului vlah. Calul vlahului nu poate fi amanetat. În cazul unei campanii militare, două treimi din oameni vor fi combatanţi, iar o treime se va ocupa de cai şi de hrană.

3. *Hotărâri de ordin fiscal*

Vlahii vor plăti taxe de două ori pe an: de Sfântul Gheorghe (23 aprilie) un berbec sau o oaie şi un ţap, plus o monedă de aur de gospodărie, iar la Sf. Martin un dinar pentru fiecare cal, cu excepţia cătunarilor şi dvornicilor. Ei sunt scutiţi de taxele de păşunat la munte şi în aşezările lor de iarnă (Lopašić, 1894: 8–11).

Ca şi în Serbia, o parte din vlahi depindeau direct de rege (de unde şi numele lor de „vlahi regali") şi aveau drept judecător suprem pe banul croat de la Knin.

Morlacii şi cicii pe care îi întâlnim în Istria începând cu secolul al XIV-lea sunt alte grupuri de vlahi care se vor slaviza fără a-şi pierde însă vechiul nume. Primii au dat, probabil, numele mercenarilor români în Ungaria medievală (*More*), pe când cicii sunt desemnaţi în secolul al XVI-lea şi prin denumirea de *Antiqui Romani.*

Un alt grup de vlahi, ţinţarii, au făcut să curgă multă cerneală în privinţa originii numelui lor, fără a se fi ajuns încă la un consens. Să ne fie permis să sugerăm o comparaţie cu situaţia ciobanilor transhumanţi din Pirinei, în 1980, în valea râului Soule:

„...Cei mari (*artzain*) conduc animalele spre păşunile înalte care acoperă creasta, frontieră a vârfului Anie, la muntele Orry. Ei merg în frunte [...] în mijlocul unui nor de praf, în zăngănitul (*tintamarre*) zurgălăilor şi clopotelor mari (aşa-numita *tzintzarrada*). De-a lungul drumului, trupa scoate un zgomot respectabil de dangăte, dar în apropierea târgurilor se descarcă măgarul [...] de cele mai mari clopote [...], se agaţă de gâtul animalelor celor mai puternice şi turma trece pe străzi ca o fanfară în marş, atrăgându-i pe locuitori în pragul porţii" (B. Duhourcau, *Guide des Pyrénées mystérieuses*, Paris, 1973: 119–120; citat de F. Braudel, *L'Identité de la France*, 3, *Les Hommes et les choses*, Paris, 1986: 87).

Ne întrebăm deci dacă ţinţarii nu sunt populaţia care produce, la trecerea ei prin sate şi târguri, acest zornăit de zurgălăi numit *tintamarre* în franceză şi *tzintzarrada* în limba bascilor. De altfel, acest text poate fi comparat cu acela al lui Pouqueville, care descrie în aceşti termeni transhumanţa anuală a vlahilor dassareţi din Pind: de Sfântul Dumitru (26 octombrie), sfatul bătrânilor hotărăşte care vor fi aşezările de iarnă, şi apoi turmele pornesc la drum:

„Turmele urcă în coloane unduitoare pe flancul munţilor; sunetul clopoţeilor de la gâtul ţapilor şi berbecilor, ţipetele animalelor de tot felul, voci confuze anunţă, însoţesc şi urmează lungul şir al emigranţilor din Pind care îşi revarsă populaţia de vară pe câmpiile Macedoniei. Bătrâni, adolescenţi, bărbaţi, fete, mame încărcate cu leagănul nou-născuţilor [...] umblă înconjuraţi de animale domestice, de cai robuşti şi de catâri încărcaţi cu bagaje, pe care cântă cocoşul, orologiul cabanelor... (Pouqueville, 2, 1820:216)

II. Expansiunea otomană începând cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea a înglobat în frontierele noului imperiu teritorii populate masiv de vlahi şi de aromâni. Căderea Macedoniei, a Bulgariei şi a unei mari părţi a Serbiei a avut drept rezultat o schimbare a autorităţii politice, desigur, dar condiţiile de viaţă ale vlahilor au rămas neschimbate. Mai mult, statutul lor personal se îmbunătăţeşte în urma scutirii de impozite şi a acordării de privilegii care îi pun la adăpostul unei eventuale pierderi a libertăţii personale în favoarea timarioţilor turci.

Dacă informaţiile despre vlahii din Bulgaria în epoca otomană sunt practic inexistente până în secolul al XIX-lea, când îi întâlnim în munţi ocupându-se cu creşterea oilor şi cu transporturile, în schimb suntem mai bine documentaţi în cazul Tesaliei şi al vechii Serbii, al Bosniei şi al Croaţiei.

Tesalia a fost prima regiune ocupată de Murad II (1421–1452) şi se pare că o bună parte a cetăţilor ei a încheiat tratate cu otomanii, care le-au confirmat vechile lor privilegii în schimbul plăţii de taxe fixe şi de prestaţii militare. Astfel, vlahii din Tesalia au dat un contingent

care a luat parte la asediul Constantinopolului în 1453 (A. Elissen, *Analekten der Mittel- und Neugrieschischen Literatur*, 3, Leipzig, 1858:211–212; Arginteanu, 1904:217).

Un statut asemănător a fost acordat de Mahomet II şi de Baiazid II vlahilor din regiunea Braničevo (în 1467), din Bosnia (1489) şi din Herţegovina (1477 şi 1489) (Beldiceanu, 1976: *passim*). Conform unei tradiţii tardive, Epirul cu Etolia şi Acarnania, Tesalia şi Macedonia ar fi fost organizate în 1537 de Soliman I în 15 capitanate sau căpităniі (ulterior 17), regiuni militare în care locuitorii – aromâni, greci, albanezi şi slavi – aveau datoria să păzească defileurile şi să menţină ordinea publică. Armatolii beneficiau de importante imunităţi, de un statut de *muaf*, erau adică scutiţi de impozite, şi se guvernau singuri, în afara oricărei imixtiuni a administraţiei regionale otomane. Conducătorii lor se numeau căpitani (*kapitanos* sau *kapetanios*), iar oamenii înarmaţi *palikares* sau *armatoli*, ceea ce corespundea voinicilor din ţările slave (Iancu, 1981: 1520–1521). După părerea lui I. Caragiani, *armatolis* „este pluralul cuvântului românesc armatŭ-lu, pronunţat de românii din Albania şi armatulo, armatolo, din care veneţienii făcură armatolo şi articulat l'Armatolo, şi grecii ἀρματωλός, însemnând armatol. Macedoromânii înţeleg prin armatoli pe soldaţii căpitanului, iar grecii confundă deseori pe armatol cu căpitan..." (Caragiani, 1929: 130; *cf.* 105 şi urm.) Această organizare a rămas în vigoare până în secolul al XIX-lea, când Pouqueville precizează că vlahii plăteau impozitele lor sultanei valideh, mama sultanului domnitor, şi îşi păstrau astfel vechile privilegii.

Se poate deci observa că pretutindeni în Imperiul Otoman vlahii îşi menţin organizarea autonomă în schimbul unui serviciu militar în armatele imperiale sau pe loc. În schimb, ei au fost scutiţi de *khāraġ*, de *öšr*, de *ispenġe* şi de alte taxe datorate de populaţia creştină sau otomană. Contribuţiile lor fiscale şi militare, precum şi statutul lor personal erau definite de *'adet-i eflaqiyye*, „obiceiul vlahilor", corespunzând lui *zakon Vlahom* sau *jus Valachicum*. Obligaţiile fiscale se traduceau prin plata anuală, la Sf. Gheorghe, a unui florin de aur, a unei oi cu un miel (sau a contravalorii lor) şi a unui berbec (sau a contravalorii lui în aspri). Un sat cu 50 de gospodării dădea în plus doi berbeci (sau 60 de aspri) şi un cort (sau pătură) ori 100 de aspri. Fiecare gospodărie era deci obligată să plătească fiscului otoman un florin şi 30 de aspri pe an în Herţegovina, ceva mai mult în regiunea Timoc-Morava-Rudnik-Zvornik: aceasta, desigur, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, de când datează privilegiile descoperite şi publicate de N. Beldiceanu (1976: *passim*.).

Regimul pământului le este la fel de favorabil vlahilor: ocina (sau delniţa), desemnată cu termenul slav *baština*, este practic asimilată cu timarul, în sensul că deţinătorul său trebuie să presteze serviciul militar în schimbul scutirii de *khāraġ*, de *ispenġe* şi de alte taxe. Transmiterea baştinei era ereditară, însă numai dacă succesorul îndeplinea aceleaşi funcţii militare ca şi predecesorul său.

Căpeteniile vlahilor se numeau, ca şi în Serbia şi Croaţia, *cnezi*, *primiküri*, *lagatori* (adjunct al unui şef de *voynuk*, conform grafiei otomane) şi *tekliġe* (mesageri, curieri). Cneazul suprem – de comparat cu căpitanii

grănicerilor (*Grenzer* austriac, mai apoi cu obercnezul din Serbia secolului al XIX-lea) – era probabil ales de ceilalți cnezi. În anul 1476, în regiunea orașului Smederevo, cele 30 de comune vlahe erau conduse de un cneaz suprem (care era în același timp și cneazul unui sat), de 21 de cnezi și de 294 de *primiküri*. Opt comune erau conduse de *primiküri*.

*

Față de soldații-țărani ai Imperiului Otoman – vlahi, uscoci, martalozi – Imperiul Habsburgic, care înglobase Ungaria occidentală și Croația la începutul secolului al XVI-lea, a instalat un amplu sistem defensiv cunoscut sub denumirea de frontieră militară (*Militärgrenze*). La început, era vorba de grupuri de mercenari germani postați în anumite puncte strategice. Începând cu anul 1535, Ferdinand I de Habsburg a dat primele decrete organizând frontiera militară pe care au fost instalați vlahi, uscoci, cici din Cetinje, sârbi și „pribegi", termen generic însemnând fugari, imigranți din alte părți. *Grenzer*-ii – cum erau numiți acești soldați-țărani – primeau, în schimbul serviciului militar, pământ cu titlu de moștenire. Ei erau scutiți de impozite timp de 20 de ani, după care urmau să plătească o taxă fixă autorităților austriece. Nu primeau un salariu, dar, ca și martalozii și achingiii turci, aveau dreptul la o parte din pradă. Ei își alegeau singuri căpeteniile și se bucurau de libertate religioasă. Statutul militar îi proteja și împotriva încercărilor nobilimii locale de a-i aservi, așa cum se întâmpla și în Imperiul Otoman din acea vreme. Decretul din 1535 a fost urmat de altele cu conținut similar din anii 1538 și 1547 care au atras la

frontiera militară nou-veniți, atât „pribegi" cât și croați autohtoni.

Frontiera militară era împărțită în două districte: frontiera croată (*Karlstadtgrenze*), între coasta Adriaticii și râul Sava, și frontiera slovenă (*Wendischgrenze*, mai apoi *Waradinsgrenze*) între râurile Sava și Drava. Ea depindea direct de Viena, iar colonelul care o comanda era independent de banul Croației. În 1566, devenit împărat, Ferdinand a creat Consiliul aulic de război (Hofkriegsrat) la Viena, organism care-l avea în subordinea sa pe colonel cu toate trupele sale. Începând cu anul 1564, sediul Consiliului aulic de război a fost mutat la Graz, unde a rămas până la dizolvarea sa în 1743.

Un recensământ al efectivelor grănicerilor din anul 1573 înregistrează 5 913 de luptători, ceea ce înseamnă o populație de circa 30 000 de suflete, cu 50% mai mult decât la începutul secolului, când ea nu depășea 20 000 de persoane.

Grănicerii (să-i numim așa, amintindu-ne că e vorba de *Grenzer*) iau parte destul de modest la lungul război turco-austriac din anii 1593–1606, dar acești ani au avut drept consecință importante mișcări de populații în Europa Centrală și de Sud-Est. Numeroși sârbi, bulgari și vlahi se refugiază în Țara Românească, la nord de Dunăre, în sudul Ungariei ocupate de Habsburgi și în Croația. Acestora din urmă, autoritățile austriece le-au promis libertăți asemănătoare cu acelea ale uscocilor; nobilimea și Biserica Catolică au protestat însă împotriva acestor scutiri și au cerut să li se acorde statutul de „vlahi particulari", deci dependenți de un nobil. Între 1604 și 1681, aproape toate dietele Ungariei au cerut impunerea

vlahilor care, bineînțeles, se opuneau, preferând să plătească haraciul căpitanilor lor, mai degrabă decât să-şi piardă libertatea individuală.

Alți vlahi s-au instalat pe frontierele orientale, în Slovenia, unde au obținut scutirea de „toate taxele, corvezile şi alte obligații asemănătoare". Numărul lor n-a încetat să crească în cursul secolului al XVII-lea, formând, potrivit expresiei cancelariei austriece, „un contrafort puternic al acestor frontiere împotriva turcilor". În anul 1630, dintr-un total de 380 de sate de pe granița slovenă, aproximativ 50 erau locuite de vlahi. Împăratul Ferdinand II le-a acordat, la 5 octombrie 1630, un act solemn intitulat *Statuta Valachorum*, document de o extremă importanță pentru subiectul care ne preocupă, căci a fost extins mai târziu şi la frontiera croată (F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi*, 5 [1609–1630], Zagreb, 1918:476–490). (*Monumenta spectantia ad historiam Slavorum meridionalium*, 43.)

Acest text prezintă asemănări cu statutul croat din 1436, dar este mult mai vast şi mai sistematic. Vlahii de pe frontiera slovenă sunt regrupați în trei capitanate sau căpitănii (*Universa Valachorum communitas in trium capitaneorum supremorum, nimirum Crisiensis, Capronccensis et Ivanicensis districtibus commoratur*), comparabile cu capitanatele (căpităniile) din Imperiul Otoman, despre care am vorbit mai înainte. În fruntea fiecărei căpitănii se afla un judecător suprem, jude sau cneaz (*iudex sive knesius*), „bărbat înțelept şi cunoscător al legilor strămoşeşti" (*vir peritus legumque patriarum gnarus*), secundat de opt judecători asesori, eligibili în fiecare an de Sf. Gheorghe. Conducătorul administrativ era căpitanul ajutat de un vicecăpitan, în vreme ce voievozii şi stegarii

(*vexillifer*; a se vedea şi *bairactarul* la haiducii bulgari) reprezentau şefii militari. Toţi bărbaţii de la 16 la 60 de ani erau obligaţi să presteze serviciul militar împotriva turcilor şi împotriva tuturor duşmanilor împăratului. O idee importantă era menţinerea familiei lărgite (*zadruga*) ca bază socială şi economică a grănicerilor. Astfel, concesiunile de pământ erau distribuite obştei, şi nu indivizilor, ceea ce avea drept consecinţă o mai bună continuitate a serviciului militar şi munca în devălmăşie.

De-a lungul întregului secol, grănicerii – vlahi, sârbi, uscoci şi croaţi – i-au combătut pe turci sub numele generic de croaţi. Începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, autonomia lor a fost din ce în ce mai redusă prin măsuri administrative (suprimarea unor funcţii elective) şi religioase (presiunile iezuiţilor pentru trecerea la catolicism sau la unirea cu Roma).

Un nou aflux de refugiaţi sârbi între 1690 şi 1691, în vremea războiului din 1683–1699, a contribuit la deznaţionalizarea vlahilor, care se confundă tot mai mult cu nou-veniţii. Începând cu anul 1691, căpetenia lor spirituală şi politică devine patriarhul sârb din Karlowitz (Sremski Karlovci), care îşi va exercita autoritatea şi asupra românilor ortodocşi din Transilvania ocupată de Habsburgi.

Secolul al XVIII-lea este presărat de revoltele grănicerilor împotriva încercărilor Bisericii Catolice şi ale autorităţilor austriece, croate şi maghiare de a-i reduce la statutul de ţărani dependenţi. În paralel, reformele Mariei Tereza au avut drept rezultat integrarea lor în armata austriacă prin obligaţia de a purta uniforme militare şi prin numirea în fruntea lor a unor ofiţeri străini. În urma mai multor revolte (în 1744, 1746, 1750, 1751 şi 1765),

grănicerii au primit totuşi dreptul de a fi comandaţi de ofiţeri ieşiţi din rândurile lor în proporţie de două treimi: era însă vorba mai ales de catolici şi/sau uniaţi, dintre care s-au ridicat familiile nobile Rukavina, Jelačić şi altele.

Prin crearea, între 1762 şi 1766, a frontierei din Banat şi Transilvania, dispozitivul militar austriac s-a extins de la Marea Adriatică la Carpaţi, pe o distanţă de peste 1700 de kilometri. Conscripţia din 1815 indică – pe naţionalităţi – următoarele cifre: 728173 slavi (sârbi, croaţi etc.), 121062 români (mai ales din Transilvania şi Banat), 79636 maghiari şi secui, 9000 germani, 1500 albanezi şi 1500 de alte naţionalităţi. În concluzie, bilanţul acestei operaţii de creare a graniţei militare se prezintă destul de contrastant: câştigul cel mai important al acestor oameni a fost, fără îndoială, accesul la statutul de militar (echivalentul armatolilor din Imperiul Otoman), care i-a ajutat în ambele cazuri să nu cadă în iobăgie. Reversul medaliei a fost integrarea lor pe termen lung în armata austriacă şi, în consecinţă, pierderea instituţiilor autonome, care constituiseră particularitatea lor fundamentală şi care le-au permis, vreme de câteva veacuri, să-şi păstreze obiceiurile şi tradiţiile.

Un fenomen similar se observă şi la vlahii din Imperiul Otoman. La începutul secolului al XVII-lea, o bună parte din ei îşi pierd statutul privilegiat de *voynuk* (sau armatol) în circumstanţe încă neclare, dar care trebuie puse în legătură cu reorganizarea sistemului militar otoman. Se observă astfel că primul loc în structurile economice şi sociale este luat de „călători" (*kielatori*), de conducători de caravane şi de comercianţi, care populează oraşele Samarina (Santa Maria de Praetoria, 1560),

Trikola (unde biserica Sfinților Doctori fără de arginți datează din 1574-1575), Moscopole (unde mânăstirea Sf. Ioan Înaintemergătorul a fost ridicată în 1630), Metsovo (Aminciu, secolul al XVII-lea), Sirraku (Săracu), Kallaritai (Călărești), Malakasi etc.

În cursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, aromânii îşi fac apariția în comerțul internațional pe cale terestră şi pe mare, în special pe coasta orientală a Adriaticii, în proporții mult mai mari decât în secolele anterioare. Am fi tentați să punem acest fenomen nou, între altele, şi pe seama cutremurului de pământ care a distrus Ragusa în 1667, având drept consecință o bruscă stagnare a activității sale economice. În această eventualitate, avântul comerțului aromânesc ar putea fi explicat prin necesitatea de a găsi noi piețe de desfacere. Această necesitate s-a conjugat cu interesul negustorilor francezi, beneficiari ai Capitulațiilor reînnoite de Poartă după 1673, de a stabili un contact direct cu partenerii lor balcanici, fără a mai trece prin intermediul Ragusei. Arhivele venețiene păstrează un important fond de scrisori ale negustorilor din Moscopole, Metsovo, Ohrida, Siatişte şi Molovişte, care reprezintă o adevărată mină de informații despre relațiile lor comerciale cu Arta, Durrës, Ragusa, Trieste, Veneția, Ancona şi Messina, pentru a nu mai vorbi de Constantinopol, Salonic şi porturile de la Marea Neagră (v. Papahagi, 1931: *passim*).

Pouqueville, care consultase arhiva consulilor Franței din Epir, descrie în următorii termeni începutul relațiilor acestor negustori cu Franța:

„Negustorii francezi au conceput proiectul de a forma un antrepozit la Metsovo, în Pind. Instalați astfel în mij-

locul vlahilor din această regiune, ei n-au întârziat să le inspire o încredere atât de mare, încât aceştia n-au mai vrut să trateze decât cu ei (cu francezii) expedierea stofelor lor în străinătate. De atunci, de la contactul cu megalovlahiţii (locuitorii Vlahiei Mari din Tesalia) şi ianioţii (locuitorii Ianinei), datează obiceiul ca drapelul nostru să fluture pe navele transportând mărfurile pe care ei le expediau la Messina, Ancona, Ragusa, Trieste şi până în Sardinia" (Pouqueville, II: 418).

Italia, şi mai ales Veneţia, constituie principala direcţie a comerţului aromân în secolul al XVII-lea şi la începutul celui următor; întâlnim însă şi menţiuni de caravane care mergeau pe uscat în Germania şi în Austria. Exporturile vlahilor constau în lână şi ţesături de lână (stofe groase, abale, pături, cergi, covoare), la care se adăugau pielăriile (marochin, saftian, cordovane), mătăsurile, muselinele, apoi smoala, cafeaua, ceara, tutunul şi uleiul. Importurile constau mai ales din ţesături fine: postav, catifea, brocatelle (o ţesătură din mătase, bumbac sau lână imitând brocartul), mătăsuri, obiecte din sticlă, majolică, hârtie, cărţi, arme, metale (plumb, aliaj de cupru şi bronz), indigo, zahăr, lemn din Brazilia.

Începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea asistăm la o schimbare spectaculoasă a direcţiilor comerţului aromânilor şi levantinilor în general. Noile taxe vamale fixate de Veneţia asupra importurilor din Imperiul Otoman au dus la ruina mai multor case de comerţ din Moscopole, Siatişte, Ohrida şi Molovişte. În consecinţă, aceşti comercianţi s-au decis să abandoneze comerţul maritim cu Durrës şi au inaugurat o nouă direcţie pe cale terestră spre Belgrad, Ungaria, Austria şi Germania. Acolo se

află, după 1750–1760, începutul aventurii central-europene a aromânilor în Imperiul Habsburgic, pentru care cititorul este invitat să consulte contribuția din acest volum a domnului Neagu Djuvara.

Diaspora aromână în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea

NEAGU DJUVARA

În epoca modernă, aromânii ne apar în principal grupaţi în jurul Munţilor Pindului, cu ramificaţii în Tesalia, Epir şi Albania. Au continuat să crească mari turme de oi, se îndeletniceau şi cu comerţul şi industria, iar târgurile lor erau din cele mai prospere din Balcani, unele devenind chiar importante centre de artizanat şi de comerţ. La începutul secolului al XIX-lea, Pouqueville – comparând într-un mod avantajos aşezările lor cu cele ale turcilor şi albanezilor – va spune despre valahi că sunt ca un roi de albine care fac mierea în crăpăturile stâncilor. Cam pe la aceeaşi epocă, William Leake se mira şi el de prosperitatea aşezărilor vlahe: „Some of the Vlakhiote colonies, although placed in situations which do not produce a sufficiency of the necessaries of life for more than the consumption of a month or two, are the largest, best regulated and most flourishing towns in Greece." Iar Gustav Weigand, comentând aceste observaţii câteva zeci de ani mai târziu, mergea mai departe, afirmând că, dacă Leake – care nu vizitase decât sudul regiunilor populate de aromâni: Siraku, Kalarites, Metsovo, Vlaho-Livadhon – ar fi cunoscut Kruşevo, Neveska şi alte localităţi situate la nord, „mirarea lui s-ar fi transformat în încântare" („...So würde sein Erstaunen in Bewunderung

übergegangen sein") (Weigand, 1895, I: 266, *apud* Leake, *Researches*, 372).

Cum se explică, mai întâi, această prosperitate, apoi marea mişcare de emigrare a cărei scenă vor fi aşezările vlahe? Nu e uşor să dai explicaţii simple acestui dublu fenomen.

Probabil că, între ocuparea Ungariei de către otomani, în prima treime a secolului al XVI-lea, şi reluarea ostilităţilor pe o scară mai largă între turci, veneţieni şi austrieci, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, *pax ottomanica* a favorizat dezvoltarea unei industrii, precum şi a unui comerţ regional mai intens. Vlahii din Balcani, al căror comerţ cu caravane la drum lung era activ din timpuri imemoriale (*caseus valahicus* este citat la Ragusa şi Veneţia chiar din secolul al XIV-lea), se lansează în industria de postavuri, bizuindu-se pe un cvasimonopol al producţiei de lână. După cum scrie Pouqueville: „Interesul care dă naştere spiritului de speculaţie n-a zăbovit să-i determine pe iscusiţii valahi să-şi toarcă lânurile. [...] Acest pas fiind făcut în cariera meşteşugurilor, ei s-au servit de pavilionul Franţei pentru a-şi exporta ţesăturile în străinătate" (II, 172 *sqq.*). (Citiţi, mai sus, celălalt citat al lui Pouqueville, la finele articolului lui Matei Cazacu, şi ultimul paragraf în întregime din articolul menţionat, care se referă la noul drum comercial spre Europa Centrală, pe cale terestră.) Astfel, negustorii din târgurile vlahe deschid agenţii comerciale nu numai în porturile italiene, mai ales la Veneţia şi Ancona, dar şi în ţările imperiului: la Zemun (Semlin), în faţa Belgradului, pe malul celălalt al Savei, deci de-acum în teritoriul imperiului; la Novi-Sad, Viena, Leipzig, Bratislava (germ. Pressburg, ung. Pozsony,

arom. Pojun). A început o expatriere temporară. Tradiția milenară a transhumanței – în care bărbatul era despărțit de soție și de ai săi timp de mai multe luni pe an – a favorizat probabil la aromâni, deveniți negustori, regimul de lungi absențe în străinătate, denumite cu un cuvânt turcesc, *gurbet*. Dušan Popović, citându-l pe Țviić (Cviić, *Osnove*, III, 1025), relatează despre aceasta că „*gurbecii* cei mai îndrăzneți erau oamenii din Vlaho-Klisura, care nu se opreau în țările balcanice, ci plecau până în Egipt și în toate porturile Mediteranei, precum și în principalele centre din Europa, până la Londra și Moscova" (Popović, 1934: 62).

Dar la ei centrul cel mai prosper nu era un port, ci se afla în interiorul țării, pe înălțimi, aproape de antica Via Egnatia, care lega Durrës de Salonic, era Moscopole, actualul târgușor albanez Voskopojë, nu departe de Korçë. (Forma albaneză a terminației numelui -pojë, pe care o găsim deja în documentele cele mai vechi, dovedește că originea toponimei nu trebuie căutată în grec. *polis*, ci în cuvântul slav *poljie*, câmp; etimologia primei părți – Mosko sau Vosko – este mai controversată.)

Pouqueville relatează că acest oraș ar fi avut, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, între 40 000 și 60 000 de locuitori. M.D. Peyfuss, care tocmai a consacrat orașului Moscopole și imprimeriei sale o lucrare foarte amănunțită (*cf.* bibliografia și articolul următor), estimează, luând în considerare ruinele încă existente, că aceste cifre sunt probabil exagerate și că cifra de 20 000 ar fi mai aproape de realitate. Oricum ar fi, la începutul secolului al XIX-lea se mai vedeau ruinele a 22 de biserici, fără a mai socoti marea mânăstire Prodromos, în afara zidurilor.

Nu sunt încă bine lămurite circumstanțele în care a fost ruinat acest oraș înfloritor. Ceea ce se știe cu certitudine este faptul că acest oraș, care a suferit deja, în 1761, un atac devastator din partea unor bande din regiune, a fost și mai rău prădat în 1769 și cu totul devastat în 1788. Din cauza coincidenței acestor două date din urmă cu cele două războaie – ruso-turc (1768–1774) și ruso-austro-turc (1787–1792) – s-a crezut multă vreme că există o legătură directă între aceste evenimente externe și distrugerea orașului. O examinare mai atentă a datelor și a circumstanțelor locale îl îndeamnă pe M.D. Peyfuss la mai multă circumspecție. El crede că Moscopole a fost mai mult victima condițiilor locale, a haosului provocat de conflictele continue între marii feudali din Albania, într-un moment în care autoritatea sultanului nu mai reușea să se impună în provincii. În mijlocul acestui imbroglio se va ridica, ceva mai târziu, celebrul Ali Pașa din Ianina.

O mărturie pe care însă nu trebuie s-o neglijăm, căci este aproape contemporană cu evenimentele, este aceea a lui E.M. Cousinéry, ex-consul al Franței la Salonic de la 1786 până la 1793 și din nou în 1814. Iată ce spune despre distrugerea orașului Moscopole: „În zilele noastre, orașul Voskopolis se îmbogățise prin comerțul său cu Germania. Locuitorii clădiseră în el case foarte frumoase; dar un pașa din Albania, despre care *mi s-a spus că era tatăl lui Ali, pașa din Ianina* («*qu'on mia dit père d'Ali, pacha de Ianina*» – subl. n.), atacând și jefuind acest oraș, negustorii s-au împrăștiat: ei sunt acum răspândiți în Banat, în Ungaria, în diferite orașe din Macedonia și mai ales la Serres, unde Ismail-bei i-a primit bine. Nu

mai există astăzi la Voskopolis decât ruine şi cabane în care locuiesc urmaşii, toţi săraci, ai acestui neam..." (Cousinéry, 1831:17)

Oricare ar fi fost cauzele locale, este probabil ca războiul care a reînceput între puterile creştine şi Turcia să fi provocat printre populaţiile albaneze musulmane o recrudescenţă a ostilităţii faţă de populaţia creştină alogenă, a cărei bogăţie, firesc, o râvneau. În orice caz este cert că distrugerea Moscopolei este evenimentul major care a accelerat mişcarea deja începută de emigrare a aromânilor şi care-i va da amploarea unui exod.

Căci începutul emigrării aromâne spre Europa Centrală precedă cu peste un secol ruina Moscopolei. Două circumstanţe, în aparenţă contradictorii, dar cu rezultate convergente, par a fi la originea acestei mişcări: pe de o parte reluarea războiului, la care tocmai am făcut aluzie, pe de altă parte începutul capitalismului în Austria şi dezvoltarea accelerată a comerţului dintre această ţară şi Turcia.

Sfârşitul secolului al XVI-lea văzuse deja o recrudescenţă a agitaţiei printre populaţiile creştine din Balcani (ecoul aventurii războinice a lui Mihai Viteazul în imaginaţia populară a grecilor şi bulgarilor o dovedeşte). Degradarea puterii la Constantinopol a permis apariţia, în provincii, a unor potentaţi locali, mai de temut pentru bietele „raiale" decât guvernul sultanului. Veneţia, pe de altă parte, în lupta sporadică pe care o ducea împotriva otomanilor, căuta firesc un sprijin pe lângă creştinii nesupuşi, nu numai în insule, dar şi pe continent. Pierderea Candiei în 1669, după un asediu memorabil, va fi provizoriu compensată prin ocuparea unei părţi a Moreii (cca 1685–1715). Intrigile veneţiene nu sunt străine

revoltelor locale din care poezia populară ne-a păstrat ecouri. Din acea epocă datează, de pildă, acțiunile câtorva „căpitani de armatoli" aromâni pe care-i celebrează poemele epice, atât în limba greacă, cât și în dialectul aromân, ca Iani Bucovala, Panu Meitani, Hristu Valaori, Nicolò Giuvara.

După cum a arătat mai sus Matei Cazacu, otomanii – după ce au eliminat toate statele creștine din Balcani – au recurs, în opera lor de „pacificare", la „unități locale de armatoli"[1]. Când aceștia întorceau armele împotriva turcilor (înțelegeți: cel mai adesea, împotriva albanezilor musulmani, aceşti „frați dușmani" ai grecilor și ai muntenegrenilor, ca și ai aromânilor – deși aceștia din urmă au fost atât de apropiați de albanezii creștini încât există o zicală sârbească care spune că vlahul și albanezul sunt frați), acțiunea lor trebuie să fi apărut autorităților otomane ca un fel de trădare. Acest fapt trebuie să se fi produs din ce în ce mai des începând cu finele secolului al XVII-lea, armatolul devenind atunci un *clepht* (la origine bandit sau haiduc). Se găsesc numeroase exemple de apropiere între cei doi termeni în cântecele populare grecești, pe care Émile Legrand le-a cules pe la mijlocul secolului trecut; de exemplu, acela al lui Nicolò Τσουβάρας (arom. Giuvara), pe care-l datează în 1672, și în care cele două activități apar încă distincte: „Cântă, cucule, cântă; cântă și tu, biată ciocârlie; cântați pe malul mării unde plutesc vapoarele. Întrebați de Nicolò, de Nicolò Giuvara care *era armatol La Luro și clepht la Karpenisi* (arom. Cărpeniș); el avea un steag roșu, roșu și albastru, pe care se afla o cruce, Cristos și Sfânta Fecioară..." (Legrand, 1874:83) În cântecul lui Floros (și aici numele pare

„roman") datat de Legrand în 1750, termenii de *clepht* şi armatol devin aproape sinonimi. Soţia lui Floros, în timp ce-i pansa rănile, îl mustră fiindcă a coborât din munţi: „Nu ţi-am mai spus o dată, Floros, nu ţi-am spus de trei şi cinci ori că ţi-e bine în munţi. [...] În şesuri locuiesc sclavii, cei ce s-au supus turcilor; *în munţi, însă stau armatolii, armatolii şi clephtii...*" (Legrand, 1874: 87) Aceasta fiind ambianţa printre muntenii din nordul Greciei, nu este de mirare ca Veneţia să se fi dus să recruteze aliaţi printre ei. Dacă – după Legrand – acţiunea lui Nicolò Giuvara se situează în 1672, deci anterior debarcării lui Morosini în Peloponez (1685), Pouqueville ne spune despre un alt şef local, Iani Belos (nume slavo-român, *belu, bălu* = albul), că avea legături cu Veneţia în 1705: „Veneţia, ale cărei posesiuni erau ameninţate de turci pe continentul Eladei, în Moreea, şi în Creta, se pregătea de un război pe care politica sa îl prevedea. Începând cu sfârşitul anului 1705, ea recrutase în Epir şase regimente albaneze pe care le-a transferat în Italia şi a cumpărat trei mii de cai pentru dragoni. [...] Contele Metaxas[2], îmbrăcat ca Levantin, avea reşedinţa publică la Arta, în calitate de căpitan de înrolare [...], iar *şeful Armatolilor, Ioan Belos, aştepta numai un semnal pentru a proclama insurecţia generală printre muntenii Greciei*" (Pouqueville, 1826, II: 420–421). Vedem aici îndepărtatele preliminarii ale insurecţiei din 1821[3].

Este cert că muntenii vlahi din Tesalia şi din Epir au participat masiv la războiul de independenţă elenic. Astăzi, aromânii, şi după ei mai mulţi istorici români, revendică pentru minoritatea „kuţovlahă"[4] din Grecia pe câţiva eroi ai Războiului de Independenţă. Este greu

să ne pronunțăm asupra temeiului unora dintre aceste aserțiuni. Astfel, este sigur că familia Botzaris era sau se zicea de origine albaneză. Theodor Colocotroni, generalisimul armatelor din Peloponez, este uneori calificat în cântecele populare greceşti drept „regele vlahilor". Grecii pretind că lucrul poate fi explicat prin marele număr de aromâni din armata sa, fără a însemna în mod necesar că ar fi fost el însuşi de origine aromână (el venea dintr-un sat din Peloponez şi se ştiu prea puține despre originea sa). În schimb, originea aromână a generalului Coletti nu este contestată. Originar din regiunea Siraku, familia lui l-a dus la şcoala grecească din Ianina. Ali Paşa îl remarcă şi îl trimite să facă studii de medicină la Pisa; va deveni apoi medicul particular al paşei şi, pare-se, om de afaceri. Va şti însă să se desprindă la timp de influența lui Ali pentru a lua parte activă la luptele din Peloponez şi va fi numit general în armata revoluționară. Activitatea lui politică nu este mai puțin importantă, mai ales începând cu Adunarea din Epidavros (ianuarie 1822), în care intervenția sa pare să fi fost decisivă cu ocazia votului constituției democratice. Mai târziu, în învălmăşeala care a urmat proclamării independenței, Coletti va fi considerat în Grecia drept şef al „partidei franceze". Trimis la un moment dat într-un exil aurit, ca ministru al Greciei la Paris, va fi rechemat pentru a deveni prim-ministrul regelui Otton. Ion Ghica, care l-a întâlnit de mai multe ori la Paris, în 1835, povesteşte cu umor într-una dintre scrisorile sale către Vasile Alecsandri (datată în 1881) cum – în prezența tânărului boier român – Coletti îşi amintea de originea sa kuțovlahă şi încerca să converseze cu el, unul vorbind în româneşte, celălalt în

dialectul aromân (Ion Ghica, *Opere*, I, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1967, pp. 200–203).

O altă figură remarcabilă a revoluţiei elenice, de origine aromână, este marele precursor, autor al cântecului denumit „*Marseillaise* a grecilor", Constantin Rhigas Phereos, zis şi Velestinlis, după satul aromân Velestin. Ioan Caragiani, născut în 1840 în aceeaşi regiune, relatează că familia lui Rhigas era originară din satul Băiasa, lângă Velestin, şi că purta porecla de Truşină, ceea ce în dialectul aromân înseamnă „funie din păr de capră"; se pare că Constantin avea un frate numit Ibu Riga Truşină. Rhigas a fost patriot grec înflăcărat, visând la un panelenism care să fi trecut dincolo de „grecitate" pentru a îngloba pe toţi creştinii din Balcani. Pătruns de ideile Revoluţiei Franceze, a tipărit la Viena, în 1797, la fraţii Markides Pulliu (alţi emigraţi aromâni), o proclamaţie revoluţionară adresată tuturor popoarelor din Balcani. Denunţat la Triest de un colaborator al „complicelui" care trebuia să strecoare manifestele în Turcia, a fost arestat de autorităţile austriece şi predat turcilor, care-l vor ucide la Belgrad, în aprilie 1798, împreună cu opt dintre tovarăşii săi (Austria era atunci în război cu Franţa şi căuta să evite o fricţiune cu Turcia).

Vom găsi şi câţiva aromâni printre combatanţii Eteriei în Principatele Române, pe lângă Ipsilanti şi Tudor Vladimirescu. Ne gândim mai ales la trei dintre ei, care au cunoscut un sfârşit tragic: Iordaki Olimpiotul, Iani Farmaki şi serdarul Diamandi Giuvara, fost comandant al arnăuţilor din Bucureşti, trecut de partea lui Tudor. După dezastrul armatei lui Ispilanti, Iordaki şi Farmaki se închid, împreună cu 500 de oameni, în mânăstirea Secu.

Când să cadă în mâna turcilor, Iordaki se sinucide sărind în aer cu un butoi de praf de puşcă. Farmaki este prins şi executat la Constantinopol. Aceeaşi soartă a avut şi Diamandi Giuvara, care se închisese cu oamenii săi în mânăstirea Cozia; capturat prin şiretenie de către Bimbaşa Sava, va fi dus în lanţuri la Constantinopol şi executat la 14 august 1821.

După ce Grecia va fi dobândit independenţa, mulţi aromâni vor avea un sentiment de frustrare. Ei se vor ridica împotriva politicii de asimilare a guvernului din Atena, politică care, în regiunile cu populaţie mixtă, va duce la antagonisme care nu existau înainte. Sprijinul pe care, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, românii nord-dunăreni vor începe să-l acorde acestor „fraţi" îndepărtaţi – sprijin uneori stângaci – nu va face decât să agraveze neînţelegerile, care, la începutul secolului XX şi în timpul războaielor balcanice, vor duce la ciocniri sângeroase între cele două comunităţi.

Dacă excludem însă distrugerea Moscopolei, nici guerila locală şi nici Războiul pentru Independenţă nu par să fi fost cauzele primordiale ale emigrării aromânilor spre Europa Centrală.

Am văzut mai sus (în articolul lui M. Cazacu) cum comerţul Turciei spre Europa Centrală trecea de acum înainte mai spre est şi se făcea, în parte, pe cale terestră sau cu transport fluvial (Dunărea, Sava, Kupa etc.). Marii negustori din Moscopole şi din alte târguri comerciale din regiune au căutat deci să-şi aşeze principalele întreprinderi pe teritoriul imperiului. De multă vreme, agenţiile comerciale, stabilite de ei în porturile italieneşti şi în centrele comerciale ale imperiului, erau conduse de

membrii familiilor negustorilor. Putem urmări în documentele din Veneţia sau din Viena, sau din principalele centre din Ungaria, progresiunea acestei infiltrări accelerate după semnarea Păcii de la Passarowitz (Pojarevaţ, 1718), care, micşorând taxele vamale între Austria şi Turcia, dăduse un impuls schimburilor comerciale. Aromânii, care se bucurau de o anumită libertate de mişcare în interiorul Imperiului Otoman, profită de aceasta pentru a acapara, în câteva zeci de ani, cea mai mare parte a comerţului dintre Austria şi Turcia. Mai multe familii, care se vor îmbogăţi în Austria şi în Ungaria, în comerţ sau în bancă, ca familiile Sina sau Mocsony, se aflau deja în aceste ţări înaintea distrugerii oraşului lor sau se stabiliseră acolo parţial. Interesul economic a jucat un rol tot atât de mare ca nevoia de securitate.

Astfel, când Moscopole este pustiit şi părăsit în 1788, familiile mai înstărite se stabilesc imediat în marile centre: Leipzig, Viena, Pesta – sau mai degrabă, la acea epocă, la Szentendre (s.cr. Sentandreja) sau la Bratislava, deoarece Pesta nu este încă centrul cel mai animat din Ungaria. În acest timp, familiile mai sărace se îndreaptă, care cum poate, spre estul Peninsulei Balcanice, în Macedonia, în Serbia. Vom găsi deci printre aceşti emigranţi atât micul comerţ al negustorilor ambulanţi cu căruţe sau încălecaţi pe catâri sau măgari, sau chiar pedeştri, cât şi marele comerţ cu negustori stabiliţi fie în Turcia, fie într-o ţară din „Evropa", uneori şi în ambele, şi grupaţi în „companii" capabile să trateze cu autorităţile cele mai înalte. Prin anii 1800, Martin von Schwartner putea să scrie în *Statisticile Regatului Ungariei* că „marele comerţ al Ungariei, ca şi cea mai mare parte a banilor

sunt în mâinile lor, adică a grecilor şi a acelora care sunt numiţi «Tsintsari» [...]. Prin companiile lor comerciale ei deţin întregul comerţ, de la Atena la Pesta şi la Viena" (*apud* Popović, 1934:101).

În majoritatea cazurilor, aceste colonii implantate în Italia, Austria, Ungaria, Serbia sunt calificate drept „greceşti". Atingem aici un punct delicat, pentru că în epoca contemporană, atitudinea firească naţionalistă (suntem chiar tentaţi să spunem „inocent" naţionalistă) a majorităţii istoricilor din sud-estul european a umbrit această problemă. Grecii merg până la a nega însăşi existenţa unei comunităţi aromâne (kuţovlahii ar fi greci care vorbeau din întâmplare o altă limbă!), în timp ce anumiţi istorici români, mai ales cei de origine aromână, au tendinţa să afirme că toţi grecii care s-au distins în străinătate au fost de origine aromână. A reveni, în aceste condiţii, la obiectivitatea cerută istoricului este o grea încercare...

Pentru Serbia şi Ungaria cel mai bun ghid ne va fi istoricul sârb Dušan Popović, care a consacrat o lucrare (vezi bibliografia) rolului pe care ţinţarii l-au jucat în naşterea burgheziei sârbeşti contemporane[5]. Deşi manifestă puţină simpatie pentru ei, deşi descrie fără menajamente orgoliul lor, îndârjirea lor pentru câştig şi căutarea de profit care-i împingea să acapareze tot negoţul ţării, el recunoaşte totuşi că, la cotitura dintre secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, ţinţarii au alcătuit osatura târgurilor şi oraşelor din Serbia, inclusiv din viitoarea capitală, Belgradul. În multe privinţe, situaţia aromânilor din Serbia acelor vremuri este paralelă cu situaţia evreilor din Moldova câteva zeci de ani mai târziu: oameni întreprinzători, pricepuţi în afaceri, care se instalaseră într-un mediu

ţărănesc în care o burghezie comerciantă autohtonă nu a avut timp să se formeze. Există însă două diferenţe capitale: aromânii sunt creştini şi ortodocşi ca sârbii, ceea ce uşurează asimilarea imediată; pe de altă parte, sunt mult mai puţin numeroşi. Putem judeca după cifrele pe care Popović le-a cules, în special la Schwartner (*Statisticile...*), la Cviić (Ţviici, *Osnove*) şi într-o cronică de la sfârşitul secolului al XVIII-lea: J.P. Pavlović (*Neka se zna* = Să se ştie). Dacă până la urmă au fost câteva zeci de mii care şi-au părăsit vatra ancestrală, ei au plecat uneori foarte departe şi s-au împrăştiat pentru a evita, pe cât posibil, să-şi facă concurenţă unii altora. Se găseau în mici grupuri în fiecare centru urban şi existau familii care îşi „plasau" membrii clanului în mai multe centre. Astfel, familia Constantinović din Šabac, pe Sava – care era originară din târgul aromân Cojani –, avea reprezentanţi la Kraguievaţ, Belgrad, Ohrida, Atena, Smirna, Sofia, Larissa şi Salonic! (Popović, 1934:64) Dintre cei trei fraţi Caramatu – alţi mari negustori aromâni originari din Catranița –, unul se stabilise la Zemun, altul la Bratislava şi al treilea la Leipzig. Iar la Zemun Caramatu avea o reputaţie atât de bună printre ţăranii sârbi, încât numele lui devenise proverbial – o dovedeşte zicala culeasă de Vuk Karadjić (*Poslovice*): se va spune despre un obiect care stârneşte admiraţia că „n-are pereche nici la târgul lui Caramatu!".

Dacă-i găsim pe aromâni în toate meseriile, atât însemnate, cât şi neînsemnate, de la zidar până la bijutier, există o profesie în care, pare-se, au avut un adevărat monopol, aceea de hangiu sau cârciumar. Jalonând drumul comerţului între Constantinopol şi Viena, aromânii

se specializaseră în posesia sau arendarea a aproape toate hanurile care se aflau din loc în loc pe acel drum. Încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, Weigand putea să constate că, în toate localităţile vechii Turcii, se găseau unul sau mai mulţi hangii aromâni (Weigand, 1895:I, 303–304). În 1764, la Zemun, acest punct-cheie al comerţului între Austria şi Turcia, cele opt hanuri ale oraşului erau ţinute de aromâni (Popović, 1934:63). Tot Popović afirmă mai departe că, începând din 1704, „întregul comerţ şi artizanat (din Zemun) erau în mâinile aromânilor".

În rezumat, Popović scria: „Aromânii au fost la noi întotdeauna în număr mic şi împrăştiaţi, dar erau, pe de altă parte, din punct de vedere intelectual şi artistic, cu mult superiori germanilor şi sârbilor din unele regiuni ale noastre. De aceea, fără îndoială, influenţa lor a fost foarte mare, mai ales în oraşele unde au pus bazele comerţului [...]. Când într-o zi se va face analiza sângelui marilor noştri oameni, se va vedea că un mare număr dintre ei [...] erau urmaşii acestor oameni" (168). Popović ne dă însă puţine nume, în afara „filantropilor" sau „evergeţilor" (binefăcătorilor): „Din rândurile lor au reieşit cei mai mari filantropi ai noştri: Anastasijević, Boždu, Trandafil şi alţii" (52). Am dori să adăugăm următoarele acestor câteva nume ilustre din viaţa literară şi artistică a Serbiei: doi dintre cei mai mari scriitori sârbi din secolul al XIX-lea şi de la începutul secolului trecut sunt ieşiţi din această burghezie aromână, Jovan Sterija Popović şi Branislav Nušić[6], şi poate este interesant să remarcăm că, la amândoi, ce este mai original se inspiră din seva satirică şi din umor. Într-o altă ramură,

fraţii Manaki, pionieri ai cinematografului, de reputaţie europeană, au fost aromâni din Macedonia, originari din Avdela, în Munţii Pindului.

În concluzia lucrării sale, Popović ţine să lămurească pentru ultima oară problema confuziei curente între greci şi aromâni: „După cum am văzut, nu avem de-a face cu greci. N-am găsit nici un grec originar din Atena sau din Constantinopol, ci doar câţiva greci din Salonic, iar aceştia nu erau rezidenţi (în Serbia), ci oameni în trecere, pentru afaceri. Toţi ceilalţi sunt aromâni, sau aromâni grecizaţi, originari din regiuni pur aromâneşti, şi prea puţini greci, aceştia, de altfel, nu veneau din Elada, ci din regiuni pe care vechii greci le considerau «semi-barbare»: Macedonia, Epir, Tesalia. Trebuie însă să admitem că aromânii se simţeau greci şi că erau în fapt, în Occident şi la noi, reprezentanţii limbii, modului de viaţă şi spiritului grecesc." Se cuvine însă să nuanţăm această afirmaţie cu ceea ce a scris puţin mai sus: „Se vorbea greaca; contabilitatea şi corespondenţa se făceau în limba greacă. Se poate afirma aceasta mai ales pentru Belgrad, Zemlin, Novi-Sad, Pesta. În celelalte localităţi, precum Karlovać, Vukovar, Osiec, Brod, Zagreb, majoritatea era formată din aromâni ne-grecizaţi, astfel influenţa greacă era, bineînţeles, mai slabă" (p. 122.).

Pentru a încerca să vedem mai clar, trebuie să ne amintim:

a) că aromânii au depins dintotdeauna de biserica grecească şi, prin urmare, de şcoala greacă, astfel încât cei ce se ridicau deasupra condiţiei de cioban sau de ţăran analfabet erau negreşit bilingvi: aromână–greacă; limba maternă rămânea dialectul aromân, în timp ce

greaca devenea limba lor cultă, limba lor de comunicare[7];

b) că din cauza numărului relativ restrâns de negustori greci şi aromâni care se găseau în Occident, aceştia se grupau în aceleaşi companii comerciale, pentru a-şi apăra interesele şi identitatea religioasă faţă de autorităţile străine, şi străinii, în chip firesc, numeau o asemenea asociaţie „Compania grecească";

c) că într-o epocă în care conceptul de naţionalitate era încă vag sau pur şi simplu inexistent (el se va naşte din interferenţa filozofiei romantice a *Volksgeist*-ului cu ideile Revoluţiei Franceze), epitetul „grec" avea în Europa Centrală o accepţie înainte de toate religioasă, iar catolicii aveau tendinţa să-l atribuie nediscriminatoriu tuturor ortodocşilor din Imperiul Otoman. (Nu e însă lipsit de interes să semnalăm că opusul putea de asemenea să se producă, anume ca slavii catolici să-i denumească pe toţi ortodocşii „valahi"!)[8];

d) că, în fine, înşişi aromânii – cum arată Popović – încercau adesea să treacă drept eleni curaţi, pentru că în ochii occidentalilor, mai ales în timpul Războiului pentru Independenţă, elenismul se bucura de un prestigiu pe care n-ar fi putut să-l pretindă comunitatea lor de expresie latină, „noblețea" acestei comunităţi neatingând încă imaginaţia lor.[9] Dar aceasta era, fără îndoială, o reacţie secundară, o reacţie de oameni „cultivaţi" în contact cu lumea exterioară şi cărora şcoala greacă le-a insuflat un fel de complex de inferioritate. Găsim la Cousinéry, care a călătorit de mai multe ori prin regiuni populate de aromâni, această remarcă: „...Acolo (în Munţii Pindului) se găsesc în număr mai mare; limba lor face cu neputinţă să nu fie luaţi în seamă; ei vorbesc încă latina şi, dacă-i

întrebi: «din ce naţiune sunteţi?», ei răspund cu mândrie: *ruman*" (Cousinéry, 1831: 17).

Ne veţi spune, atunci: care sunt oare criteriile care ne permit astăzi să-i identificăm pe aromâni în sânul „coloniei greceşti" din diaspora? Vom urma, esenţial, criteriile reţinute de Dušan Popović:

1. Mai întâi, conştiinţa pe care ei înşişi o aveau despre identitatea lor, când ţineau s-o afirme.

2. Apoi mărturia contemporanilor: li se întâmplă adesea să califice o „colonie" drept grecească sau valahă, sau să relateze – atunci când este evocată o personalitate – că la respectivul în familie se vorbea „dialectul".

3. Întâlnim adesea, adăugat la un nume sau un prenume care ar putea fi şi grecesc, calificativul sau porecla de valah (Vlahos = Vlahul) sau, în regiune sârbească, de ţinţar (cincar).

4. Există patronime tipic aromâneşti, ca Dursu, Pulliu, Nacu, Baracu, Dada, Cutula, în contrast cu patronimele sârbeşti adoptate mai târziu; pentru a relua termenii lui Popović: „*familii de negustori ca: Petrović, Pavlović, Marković, Mihailović, Nikolić, Teodorović, Vasilievič, Matić, Tomić, Stanković, care, în realitate, sunt toate de origine ţinţară*" (subl.n.) (Popović, 1934: 26).

5. În fine, criteriul de recunoaştere folosit de obicei este, în ultimă instanţă, locul de origine al familiei. Se ştie cu destulă precizie – mai ales din descrierile observatorilor străini ca Pouqueville, Leake, Cousinéry, Weigand – care erau principalele aşezări populate, exclusiv sau în majoritatea lor, de aromâni. Când în ţările din Europa Centrală documentele de epocă şi în special pietrele funerare ne indică un loc de naştere, avem – foarte

probabil – indicația originii aromâne a familiei. Popović notează în treacăt că, într-o Serbie întoarsă, sub ocupația otomană, la o societate aproape exclusiv țărănească, grija aromânilor de a pregăti, pentru ei înșiși și pentru familiile lor, morminte bogate din piatră îi deosebea de obiceiurile țării. Iar, în privința religiei, Popović e de părere că dintre toate popoarele din Balcani ei sunt aceia care au rămas cel mai perseverent atașați credinței lor. „Ei au fost cel mai puțin numeroși care să se fi «turcit»; au preferat să îndure orice decât să se lepede de legea lor" (p. 43).

Când am expus premisele emigrării moderne a aromânilor spre centrul Europei – din regiunile unde au fost atestați din Evul Mediu – n-am ținut cont nici de o ordine cronologică riguroasă, nici de repartiția geografică a acestei emigrări; iar dacă ne-am legat, pentru început, de cazul Serbiei, aceasta se datorează faptului că am avut la îndemână lucrarea lui Dušan Popović. Sinteze asemănătoare lipsesc însă pentru alte țări. Nu trebuie totuși să pierdem din vedere că dezvoltarea coloniilor aromâne din Serbia s-a produs mai târziu decât, de pildă, cea a coloniilor din Austria, Ungaria, Banat și Transilvania. Motivul este că statele Habsburgilor au cunoscut o dezvoltare economică spectaculoasă începând cu secolul al XVIII-lea, de îndată ce austriecii au preluat vechile teritorii otomane ale regatului Ungariei, în timp ce în Serbia propriu-zisă viața urbană nu ia avânt decât după ce țara își dobândește autonomia sub Miloș Obrenovici, la începutul secolului al XIX-lea.

În afara Principatelor Române – unde de altfel sunt mai puțin numeroși – emigranții aromâni s-au îndreptat

mai ales spre ţările imperiului, în special cei din Moscopole. Cei mai mulţi dintre ei nu apucaseră să-şi pună dinainte „jaloane", ca unii mari negustori. Din studiul arhivelor austriece apare chiar că mulţi dintre micii negustori n-au avut de gând dintru început să se stabilească definitiv în imperiu. Ei se mulţumeau să se îndeletnicească acolo cu un comerţ ambulant sau temporar, păstrându-şi reşedinţa principală în Turcia; într-atât încât autorităţile austriece, preocupate să asigure repopularea noilor posesiuni şi – în optica mercantilismului epocii – să folosească competenţa acestor negustori balcanici pentru dezvoltarea comerţului local şi a comerţului cu Turcia, erau hotărâte să ia împotriva lor măsuri de coerciţie, interzicându-le, de pildă, să facă comerţ în afara târgurilor dacă n-au prestat jurământ (de credinţă faţă de împărat) şi nu şi-au adus familiile (Popović: 87–88, *apud* Taube, *Beschreibung von Slawonien*, II, 1778, p. 27). Această operă de colonizare prezenta în ochii guvernului austriac destulă importanţă pentru ca, în 1782, un consilier, Danilo Žerafović (Jerafovics), să fie înnobilat pentru faptul că reuşise să stabilească, începând cu anul 1755, „500 de familii de turci şi de greci cu avere" şi, astfel, „să favorizeze industria şi comerţul"! (*Ibid.*)

Deoarece ar fi cu neputinţă să întocmim aici un tablou, chiar şi imperfect, al pătrunderii acestor emigranţi în imperiu, ne vom mulţumi să citãm un număr mic de familii a căror ascensiune socială a fost mai spectaculoasă.

Să începem cu două familii originare tocmai din Moscopole, familiile Sina şi Mocioni (Mocsony).

Pe Sina îi putem urmări de la Moscopole la Viena, cu etape la Sarajevo şi în Croaţia. La Viena, primul atestat

este Georg Sinna Popovich în 1780. Simon Sina, născut în 1753 la Moscopole (Sturdza, 1983), reuşeşte ca banca lui să devină a doua din Austria după cea a lui Rothschild. Pentru Sina, ca şi pentru Rothschild, „marele salt înainte" pare să fi fost Sistemul Continental impus de Napoleon sau mai bine zis arta de a ocoli Sistemul. Sina şi alţi negustori aromâni obţinuseră atunci de la Pasvan-Oglu, şef de bandă devenit paşa din Vidin, dreptul de a transporta bumbac din Turcia spre Austria, realizând mari profituri. Celălalt potentat din Balcani, Ali Paşa din Ianina, apare de asemenea ca un partener privilegiat al lui Simon Sina. Chiar s-a insinuat că şi-ar fi însuşit fondurile secrete ale paşei după căderea şi execuţia acestuia. Fiul lui Simon, George Simon Sina, a fost admis în 1818 de împăratul Franz I în nobilimea maghiară după ce a achiziţionat două mari domenii ungureşti. În 1822 a fost făcut baron. Ascensiunea acestei familii îşi atinge apogeul la a treia generaţie, cu cel de-al doilea fiu al lui George Simon Sina, Simon George (Viena 1810–1876), care era deţinător al uneia dintre cele mai mari averi din Europa. Intrat în 1836 în Camera Magnaţilor din Ungaria, el poseda la sfârşitul vieţii sale, în statele Habsburgilor şi în Ţara Românească, 99 de domenii, însemnând peste 100000 de hectare. În domeniul bancar, îl găsim apropiat de cabinetul din Sankt Petersburg, împotriva Rothschild-ilor. La Budapesta, finanţează construirea podului suspendat peste Dunăre, care poate fi văzut şi astăzi. A făcut donaţii Academiei Maghiare de Ştiinţe şi Conservatorului din Budapesta. Nu şi-a uitat nici ţara de origine, devenită regatul Greciei. Între altele, înfiinţează, dotându-le cu generozitate, Obser-

vatorul şi Academia din Atena (aproape de Academie – clădire neoclasică construită de Hansen, vienez de origine daneză –, una dintre străzile din centrul Atenei poartă azi numele său). Recunoscătoare, Grecia îl numeşte ministru la Viena, München şi Berlin.

Familia Sina împarte de fapt această generozitate faţă de Grecia cu alte familii bogate de origine aromână. De pildă familia Averoff, pentru a nu cita decât pe cea mai ilustră. Aceasta l-a determinat pe Victor Bérard, celebrul profesor de la École des Sciences Politiques din Paris, să spună: „Valahii au fost, de 50 de ani, binefăcătorii elenismului. Aproape toate monumentele din Atena, Academia, Observatorul, Polytechnion etc. au fost construite de valahi. Aproape toţi donatorii celebri, ale căror donaţii şi cadouri au sprijinit statul şi comunităţile greceşti, sunt de rasă valahă: baronul Sina este valah din Moschopolis; Dumbas e valah din Nikuliţa; Tuşiţă, Sturnari, Averof sunt valahi din Meţovo" (Bérard, 1897: 239–240).

Rămas fără descendenţă masculină, Simon George Sina va viza, cel puţin, foarte sus pentru cele patru fiice ale sale: le va căsători pe două dintre ele cu coborâtori din domni fanarioţi – un Ipsilanti şi un Mavrocordat –, pe cea de-a treia fiică, cu purtătorul unui mare nume austriac, contele de Wimpffen; în fine, ultima dintre fete se va căsători cu ducele de Castries, devenind astfel cumnata unui viitor preşedinte al Republicii Franceze, mareşalul de Mac-Mahon! Aceşti gineri de familii atât de înalte au avut grijă – cel puţin cei doi occidentali – să risipească cât ai bate din palme superba zestre a soţiilor lor.

Familia Sina n-a manifestat sentimente filoromâneşti. Ultimul baron pare să fi căutat chiar să ascundă originea aromână a familiei; dar filologul francez Émile Picot relatează – aceasta fiind însă o mărturie la mâna a doua – că părinţii baronului vorbeau încă între ei în „dialect" (Picot, 1880:102). Avem însă în altă parte o mărturie şi mai preţioasă: din Navplion (azi Nafplio), la 16 mai 1830, contele Capodistria, primul şef de guvern al Greciei moderne, îi scria lui Simon George Sina pentru a le mulţumi „lui şi compatrioţilor săi greco-vlahi din Viena" pentru donaţia care a permis crearea unui orfelinat pentru 500 de copii. Calificarea de „greco-vlah" revine de două ori în această scrisoare oficială (citată de Georgios Laios în biografia sa *Simon Sinas*, editată de Academia elenă în 1972, p. 59).

Atitudinea baronilor Mocsony va fi cu totul alta.

Sursa atestată a familiei Mocsony este un Constantin Mocioni, alias Popovicz, moscopolitan, preot al comunităţii ortodoxe din Pesta în 1747. Însă anumite surse ne conduc spre finele secolului al XVII-lea, la un medic Petre Mocioni, care, împreună cu fratele său, urmează marea migraţie sârbă a patriarhului Arsenie, în 1690. Petre se pare că a murit în bătălia de la Zenta (1697), în rândurile armatei lui Eugen de Savoia (Hâciu, 1936:307). Fiii preotului Constantin se lansează în marele comerţ şi în finanţe, iar familia se scindează în două ramuri, una la Pesta, cealaltă în Ungaria de Sus, la Miskolc şi Tokay. Amândouă ramurile au fost înnobilate, în 1783 şi în 1798, una dintre ele luând numele de Mocsony de Foen, după domeniul din Foeni, din Banatul românesc, unde familia poseda un castel superb în stil neoclasic

(v. Sturdza, 1983:179). Deşi intrase în Camera Magnaţilor şi urma să se înrudească în curând cu marea nobilime maghiară, familia Mocsony va susţine constant cauza românilor din Transilvania. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, unul dintre ei se va afla în fruntea Partidului Naţional Român din Ungaria. Familia s-a stins în linie directă în 1944, odată cu baronul Anton, marele şambelan al regelui Carol II. A adoptat un descendent dintr-o veche familie de boieri moldoveni, pe Ion Stârcea, devenit astfel baronul Mocsony-Stârcea[10].

O altă reuşită economică şi socială este cea a familiei Karajan, dar originea lor aromână nu este atât de sigură. (N-am vrut să-l deranjăm pe membrul cel mai celebru al familiei, pe maestrul Herbert von Karajan, pentru a afla dacă în familia lui s-au păstrat documente sau o tradiţie susceptibile să ofere elemente hotărâtoare asupra acestui fapt.) Patronimul există la greci şi la aromâni şi este format din prenumele grec Iane (Ion) şi epitetul turcesc Kara (negru), care se regăseşte în onomastica mai multor popoare din Balcani: Caraiani sau Caragiani, Caranica, Carageorge etc. O familie Caraianni, arhonţi aromâni din regiunea Ianinei, s-a distins deja în marele comerţ din Valahia, la sfârşitul secolului al XVII-lea, cu Leondari Caraianni şi cei trei fii ai săi, doi dintre ei fiind şi agenţi diplomatici ai lui Constantin Brâncoveanu (Sturdza, 1983:184). Nu se cunoaşte eventuala înrudire cu Giorgio Caragianni, născut la Cojani, târg aromân, în 1743, strămoş al actualei familii von Karajan, care începe prin a fi reprezentantul corporaţiei postăvarilor din Macedonia la Leipzig, apoi înfiinţează la Chemnitz mai multe filaturi care pun bazele industriei textile în

Saxonia. El este înnobilat în 1792, odată cu fratele său Theodor, de către Marele Elector al Saxoniei, în numele împăratului, în timpul scurtei vacanțe a tronului dintre moartea lui Iosif II și suirea pe tron a lui Leopold II. Unul dintre fiii săi, Theodor Georg von Karajan, născut la Viena în 1810, profesor de limbă și literatură germană la Universitatea din Viena (1850), va deveni un filolog de renume și tocmai despre acest învățat avem o mărturie de cea mai mare importanță, anume a unui autor specializat în istoria popoarelor din Peninsula Balcanică, F. Kanitz, care, într-un articol publicat în *Gazeta generală* din Augsburg, *citată de Mihai Eminescu* în *Timpul* din 9 mai 1881, scrie: „Postul cel mai înaintat spre nord al acestei interesante ramure de români de sud se află la Viena; fondatorii firmelor Sina, Dumba, Tirka, *învățatul Karajan ș.a. sunt macedoromâni* (subl. n.) (*apud* Mihai Eminescu, *Istorie și destin*, Editura Porto-Franco, Galați, 1993).

Familiei lui Leondari Caraianni îi aparține, în orice caz, Eulogia Caraianni, care se căsătorește, la începutul secolului al XVIII-lea, cu marele comerciant aromân din Epir Christodor Măruți, care s-a îmbogățit, la mijlocul secolului, organizând transportul cu catâri al mărfurilor din Turcia spre porturile Adriaticii. El este acela care a finanțat în mare parte construirea celebrului colegiu grec din Ianina, care îi va purta numele, și în care, în secolul următor, vor studia generații de patrioți albanezi. La Veneția el este efor al *confraternita greca.* Din căsătoria sa cu Eulogia Caraianni se vor naște, la Ianina, patru fii, care vor avea un destin ieșit din comun (Sturdza, 1983:185; Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, I:41). După ce au mărit considerabil, la Triest,

întreprinderea familiei, cei trei fraţi mai mari obţin de la împărat, în 1764, titluri de marchizi lombarzi, în timp ce mezinul devine conte al Sfântului Imperiu, în 1768. Ei sunt amestecaţi în toate intrigile de la curţile din Viena şi Sankt Petersburg, în special în timpul războiului ruso-turc din 1768–1774, când vor furniza – se spune – 50 000 de ducaţi pentru finanţarea încercărilor de răzvrătire în Morea, în momentul expediţiei lui Orlov. Marchizul Pano Maruzzi (le-au italienizat numele), numit de Ecaterina II consul al Rusiei pe lângă mai multe state italiene, se va amesteca într-un mod atât de scandalos în afacerile interne ale Republicii Veneţiene, încât, după încheierea păcii, va fi nevoit să părăsească statele Serenisimei, pentru a se stabili la Sankt Petersburg. Aici s-a căsătorit cu Zoe, una dintre fiicele lui Scarlat Ghica, domnul Moldovei. Muzeul din Stockholm posedă frumosul ei portret pictat de Alexandre Roslin. Mai târziu, familia Maruzzi va contribui, cu sume imense, la mişcarea Eteriei.

Printre celelalte familii aromâne care se ridică atunci în comerţ şi finanţe în Austria, trebuie să citãm familiile Bellu (Bellio), Darvari şi Dumba. Vom reveni asupra primelor două în discuţia despre Principate, dar am dori să citãm în treacăt, despre Dărvăreşti, un detaliu interesant în privinţa situaţiei coloniilor „greceşti" din Austria, la sfârşitul secolului al XVIII-lea: principala întreprindere a familiei Darvari rămăsese multă vreme la Zemun; ei s-au instalat definitiv la Viena abia după ce Iosif II promulgase, în 1781, Decretul său de Toleranţă, care oferea o îmbunătăţire sensibilă statutului ortodocşilor din imperiu. În entuziasmul lor, fraţii Darvari ordonă

gravarea pe fațada palatului lor din Viena, Darvarhof, a acestor două versuri:

> *Dieses Haus ist vergänglich, Josephs Nachrum nie,*
> *Er gab uns Toleranz, Unsterblichkeit gab sie.*
> (Această casă-i trecătoare, nu și al lui Iosif renume,
> El ne-a dat Toleranța, ea nemurirea-i pentru al lui nume.)
> (Popović, 1934: 88 și notițele 5 și 6)

După casa comercială a familiei Sina, cea a familiei Dumba (Doumba) era, la mijlocul secolului trecut, una dintre cele mai importante din Viena. Familia Dumba provenea dintr-un neam de celnici din Blatsa (azi Vlasti, lângă Castoria), la est de munții Gramos, în prelungirea Pindului spre nord, acolo unde se afla marele centru aromân din Gramostea (Peyfuss, 1980: 315 *sqq.*). Din anul 1816, îi găsim la Viena, ca mari importatori de bumbac și exportatori de zahăr din sfeclă, pe cei patru fii ai unui Mihail Dumba, născuți în Macedonia, la Serres, deci după o primă emigrare a familiei spre est (*cf.* citatul din Cousinéry de mai sus). Unul dintre cei patru frați, Sterio, își va clădi, mai târziu, prin anii 1860, un palat somptuos pe Ring, iar fiul lui, Nicolas Dumba, va sprijini artele, strângând cea mai frumoasă colecție de artă din Austria. El va face câteva donații studenților români din Viena, va acorda câteva subsidii societății literare române Junimea și va face o importantă donație spitalului din Serres. Însă cele mai multe donații le va face Vienei, în special prin dăruirea manuscriselor lui Schubert și prin ridicarea a mai multe statui, dintre care cea a lui Mozart. Familia Dumba, foarte generoasă, se pare că nu a căutat titluri nobiliare (Sturdza, 1983: 180–181).

Dacă aceste câteva reuşite excepţionale se petrec mai ales în Austria, grosul emigraţiei aromânilor s-a îndreptat spre vechile posesiuni ale coroanei ungare: Banatul, Ungaria propriu-zisă, Slovacia, Transilvania. Îi găsim, la începutul secolului al XVIII-lea şi chiar înainte, la Timişoara (Temesvár), Szentendre, Pesta, Bratislava (Pozsony), Tokay, Miskolc, cu ramuri până în Galiţia. Pericle Papahagi datează în 1606 prima menţiune despre familii aromâne la Miskolc (*apud* Hâciu, 1936: 303). Iar viitorul mitropolit al Moldovei, Dosoftei, cel care a tradus pentru prima dată, în limba română şi în versuri, *Psalmii* şi *Viaţile Sfinţilor*, s-a născut în 1630 în Galiţia, într-o familie originară din Vlaho-Klisura (Hâciu, 1936:227, 378, 594). La Timişoara, ei figurează adesea în documente sub denumirea de „albanezi", dar când luăm în considerare recensământul albanezilor din Timişoara, de pildă în 1738, vedem că „toţi aceşti albanezi nu sunt altceva decât aromâni din Moscopole" (Popović, 1934:20).

Acestor negustori şi bancheri aromâni nu le lipsesc preocupările intelectuale. Majoritatea lucrărilor pe care le publică sunt, bineînţeles, în limba greacă, ca, de pildă, prin anii 1790, cărţile de gramatică şi de pedagogie ale fraţilor Dimitrie şi Ion Nicolae Darvari (se găsesc câteva titluri şi la Biblioteca Naţională din Paris). Totuşi, nu-şi pierd conştiinţa specificităţii: în 1770, un negustor din Miskolc, George Tricupa, comandă imprimarea la Veneţia, pe spezele sale, a *Protopeiriei* lui Anastase Kavalliotis din Moscopole, prima carte care oferă informaţii despre dialectul aromân (registru de 1170 cuvinte greceşti, aromâne, albaneze). Prima încercare de comparaţie

între aromână şi dacoromână se datorează unui medic aromân din Pesta, George Constantin Rosa (sau Rosia, în română Roja), care semnează „*Valachus Moschopolitanus*" şi publică în limba germană *Untersuchungen über die Romanier oder sogennanten Wlachen, welche jenseites der Donau wohnen*, Pesth, 1808. În anul următor, el publică în limba română şi cu caractere latine – un eseu care compară limbile aromână şi română. Curând după aceea, în 1813, Mihail Boiagi (Boïadji) va publica la Viena prima gramatică aromână.

Apropierea cu românii nord-dunăreni era şi mai uşoară în Transilvania decât în Ungaria. Totuşi avem impresia că aromânii erau acolo mai puţini, deşi se întâlnesc în marile oraşe săseşti ca Sibiu sau Braşov, precum şi la Cluj, cel puţin în secolul al XVII-lea. Şi aici se pune problema identificării aromânilor printre „greci". Identificarea e uşoară atunci când găsim, de exemplu la Braşov, un Gheorghe „Kuţo-Vlahul", sau când avem de-a face cu nume tipic aromâneşti, ca acel Coandă, pe la 1735, care-şi trimite turmele la păscut în Valahia (Hâciu, 1936:326 şi notiţa 9). Există oare o legătură între acesta şi Coandă al cărui nume se perpetuează în aceeaşi epocă, prin femei, în mica boierime din Oltenia, pentru a ajunge în secolul nostru la generalul Constantin Coandă, scurtă vreme prim-ministru, în noiembrie–decembrie 1918, şi la fiul său inginerul Henri Coandă, care în 1910 a făcut la Issy-les-Moulineaux experienţa care stă la baza motorului cu reacţie, cunoscută de fizicieni sub denumirea de „efectul Coandă"?

Printre reuşitele comerciale cele mai strălucite trebuie s-o citãm pe cea a lui Hadji Constantin Popp din Sibiu

(făcuse hagialâcul la Ierusalim, în 1776–1777). El va fi la începutul secolului al XIX-lea marele furnizor al boierilor din Bucureşti şi Craiova în materie de obiecte de lux şi produse de manufactură aduse de la Leipzig. Fiul său Zamfir (devenit la şcoala greacă Zenobie) va fi un timp ofiţer în armata austriacă, în timul războaielor napoleoniene, apoi bancher la Viena, devenind chiar directorul Băncii Naţionale a Austriei şi titrat cavaler de Böhmstetten (Hâciu, 1936: 355).

Aromânii vor marca istoria Transilvaniei mai puţin prin activitatea economică, ci mai mult prin oamenii Bisericii şi oamenii de cultură pe care-i vor da românilor.

Pe primul plan se situează cel care va regenera Biserica Ortodoxă din Transilvania, mitropolitul Andrei Şaguna. Nu s-a născut în Transilvania, ci în Ungaria de sus, la Miskolc, unde tatăl său era negustor de vinuri. Bunicul lui figurează deja în registrele Bisericii Ortodoxe, în 1728, la fel ca unii membri ai familiei mamei sale, Grabowski (patronim slavizat, pentru a spune: din Grabova, sat situat la vest de Moscopole). Pe lângă unchiul şi naşul său Athanase Grabowski studiază dreptul şi filozofia la Pesta, înainte de a fi atras spre preoţie de o altă rudă, Maxim Manuilovici (încă un caz de patronim sârbizat!), care era episcop la Vârşeţ. Dotat cu inteligenţă, diplomaţie şi energie remarcabile, Andrei Şaguna, devenind episcop, va obţine – după lungi negocieri cu patriarhul din Constantinopol şi cu guvernul din Viena – restabilirea Mitropoliei ortodoxe române din Transilvania. (De la Uniunea din 1700, ortodocşii români din Transilvania nu aveau un arhiepiscop mitropolitan şi depindeau de Biserica din Serbia.) Foarte stimat de

împăratul Franz-Joseph, Şaguna va fi numit baron cu titlu personal în 1852. Émile Picot (*op. cit.*) relatează că datorită lui, un alt transilvănean de origine aromână, Gojdu, mare avocat şi deputat în Dieta maghiară, îşi va lăsa, în 1870, drept moştenire întreaga avere pentru burse de studii în favoarea studenţilor români din Transilvania.

Predecesorul lui Andrei Şaguna, episcopul Vasile Moga, era el însuşi de origine aromână, fiu şi nepot de preoţi atestaţi în Transilvania începând din anul 1715 (comunicare făcută de dl Alexandru Herlea din Paris, el însuşi un Moga pe linie maternă). O strănepoată a episcopului Moga, Ana Nina Moga, va fi mama poetului şi filozofului Lucian Blaga.

Tot de origine aromână, alţi doi mari poeţi români din Transilvania, Ştefan Octavian Iosif şi Octavian Goga („goga" era porecla pe care sârbii o dădeau zidarilor şi dulgherilor ţinţari!).

Dacă aromânii din Ungaria, Banat şi Transilvania au prosperat foarte natural în mediul românesc, nu este de mirare că cei ce se stabileau în Principate erau asimilaţi imediat. Putem afirma astăzi că diaspora aromână a adus României moderne – atât în domeniul economiei, cât şi în profesiunile liberale, în ştiinţe, arte, politică – o contribuţie cu totul disproporţionată faţă de numărul membrilor săi. Nu poate fi vorba să încercăm aici o enumerare cât de succintă a familiilor citate cel mai adesea de autori. (Noi înşine am dat o listă scurtă într-un articol al volumului II din *Noul Album Macedo-Român*, publicat în 1965 de Biblioteca Română din Freiburg-Brisgau, articol care ar trebui însă revizuit integral. Am dori să

facem doar două corecturi: una pentru a adăuga numele Danielopol, adesea citat de Hâciu, pentru care Alexandru Danielopol din Paris mi-a adus dovezi suplimentare; a doua privind familia omului de stat liberal Mihail Ferechide: mă arătasem atunci sceptic în privința originii sale aromâne, or, un membru al familiei ne-a confirmat după aceea că primul Pherekyde [sau Ferechide], stabilit în Valahia la începutul secolului al XIX-lea din localitatea Fieri sau Ferica din sudul Albaniei, purta porecla de Vlahul.)

Ne vom mulțumi aici să notăm câteva etape şi să semnalăm câteva cazuri extraordinare.

Într-un trecut mai îndepărtat, aromânii le-au dat Principatelor primii medici şi primii mari „capitaliști". Printre medici să-l citățm pe Ion Procopie, zis Pamberi, din Moscopole, protejatul lui Nicolae Vodă Mavrocordat, care-l trimite să studieze medicina la Padova, unde pe vremuri studiase tatăl domnitorului, faimosul mare dragoman Alexandru Mavrocordat Exaporitul, negociatorul Păcii de la Karlowitz. Pamberi va deveni medicul şi consilierul domnului; se va căsători cu o fată de boieri munteni, din familia Bărbătescu, iar urmaşii lor vor purta acest nume. Un frate al lui Ion Procopie este şi el medic la Spitalul Colțea, ctitorie a Marelui Spătar Mihai Cantacuzino. La finele secolului, cei mai cunoscuți medici din Bucureşti sunt doctorii Dimitrie Caracaş şi Constantin Darvari. Primul, pe numele său adevărat Dimitrie Luca, era fiul unui alt medic, stabilit deja în Valahia, şi primise porecla de Caracaş din cauza sprâncenelor sale negre, stufoase. O nepoată a lui Dimitrie Caracaş va fi mama lui Alexandru Odobescu.

Am făcut deja cunoştinţă cu familia Darvari, mari bancheri din Zemun şi Viena. Constantin Darvari, după studii de medicină la Halle, în Germania, se stabileşte la Bucureşti, unde devine în curând unul dintre oamenii cei mai bogaţi din oraş. „Palatul" său figurează pe planul Bucureştilor alcătuit în timpul ocupaţiei austriece din 1789–1791 de un ofiţer, Purcel, probabil român din Banat. Intrat, prin căsătorie, în boierimea munteană, Constantin Darvari îşi va însura fiul cu una dintre ultimele descendente ale ilustrei familii a Buzeştilor, tovarăşii de luptă ai lui Mihai Viteazul, înrudindu-se astfel cu familia Grădişteanu, şi în generaţiile următoare cu familiile Văcărescu, Ghica, Bibescu. (Mariei-Nicola Darvari, născută Bibescu, îi aparţinea palatul din Mogoşoaia construit de Constantin Brâncoveanu, când verişoara ei prin alianţă, Martha Bibescu, l-a cumpărat şi l-a restaurat între cele două războaie. Palatul a devenit acea bijuterie cu care ne mândrim astăzi.) (*Cf.* Ghislain de Diesbach, *La Princesse Bibesco, la dernière orchidée*, Libraire académique Perrin, Paris, 1987.)

În ce priveşte capitalismul la începuturi, aromânii sunt foarte prezenţi şi în Principate. Vom cita numai trei reuşite excepţionale, cazul familiei Hagi-Mosco şi al baronilor Meitani şi Bellu. Familia Hagi-Mosco pretindea că provine din nobilimea venetiană din Corfu, din secolul al XVI-lea (filiaţia lor n-a fost însă stabilită cu certitudine, şi nici originea lor aromână[11]. Şi ei deţineau o bancă la Viena. Unul dintre ei, Ioan Hagi-Mosco, s-a stabilit la Bucureşti în 1782 şi, ca om de afaceri al lui Nicolae Vodă Caragea, a început să urce treptele înaltelor dregătorii, până la rangul de mare vistier. El îşi căsă-

toreşte toţi copiii în familii de mari boieri autohtoni. Se bagă în politică, banca sa din Viena şi curierii lui servind drept relee şi informatori ai domnului muntean, ca şi – după nevoie – consulilor şi chiar ambasadorilor străini. Un ciudat raport al internunţiului von Herbert-Rathkeal[12] adresat cancelarului Kaunitz la 25 august 1786, pentru a-i transmite informaţii primite „de la un prieten din Bucureşti", îl menţionează pe Hagi-Mosco: „Întreaga dvs. corespondenţă trece prin Rotherturm [Turnu Roşu, post de frontieră între Muntenia şi Transilvania] la adresa maiorului de Frisony şi de acolo la adresa unui Pandassy (Pantazi) Ion Hadji Mosco şi Comp., bancher negustor la Viena, perfectă canalie, supus al împăratului. El este acela care distribuie scrisorile la Viena tuturor, cu excepţia aceluia pe care maiorul din Banat mi l-a procurat. Sus-numitul Mosco expediază scrisori şi la Varşovia etc." (Acest adevărat raport de contraspionaj – scris în limba franceză, ca aproape întreaga corespondenţă diplomatică din epoca aceea – este citat de Théodore Blancard în *Les Mavroyéni*, Flammarion, Paris, 1893, p. 768). Să fi fost oare internunţiul Herbert-Rathkeal indus în eroare? În orice caz, în tot timpul războaielor austro-ruso-turce, Hagi-Mosco apare ca omul de încredere al austriecilor, astfel încât îl vedem arestat în februarie 1811 din ordinul comandamentului rus din Bucureşti (într-un moment în care Austria era un aliat silit al lui Napoleon!). După pacea de la Bucureşti, Hagi-Mosco rămâne multă vreme cel mai mare „capitalist" din ţară. În 1822, consulul Prusiei, Kreuchely, îl consideră omul cel mai bogat din Valahia, alături de marele ban Grigore Brâncoveanu (Hurmuzaki,

X, 143, doc. CLXXXIX). În 1824, ia în arendă toate vămile şi salinele pentru suma de 1 800 000 piaştri (*ibid.*, doc. CCCXL). Fiul său Ştefan va continua afacerile băncii şi va fi unul dintre pionierii exploatării miniere din România; el a deschis în 1836 minele de fier şi cupru de la Baia de Aramă. Dar, în 1838, banca va da un faliment răsunător, puţin după falimentul băncii rivale, cea a baronului Meitani.

Ştefan Meitani îşi începuse cariera în calitate de comis al unui negustor grec, Sakelarie, devenit bancher la Bucureşti. (Cei doi au rămas în termeni buni când Meitani a deschis propria sa bancă. Amândoi vor fi făcuţi baroni de împăratul Austriei, în aceeaşi „promoţie", în 1825.) Meitani cunoaşte o ascensiune vertiginoasă în anii 1820. Se căsătoreşte cu o fiică (ruinată) a ultimului domn fanariot din Ţara Românească, Alexandru Şuţu, îşi clădeşte cel mai somptuos „palat" din Bucureşti, în stilul „palatelor" de la Viena. Încearcă să facă afaceri de furnitură cu armata rusă de ocupaţie în timpul noului război ruso-turc, dar victimă, fără îndoială, a antipatiei „proconsulului" rus, generalul conte Kiseleff, se va ruina şi va muri de o criză cardiacă la 4 aprilie 1834.

În fine, printre cei mai pitoreşti dintre aceşti bancheri kuţovlahi, ajunşi între boierii moldo-valahi, se numără baronii Bellu (ortografia greacă: Bellio). Au fugit din Moscopole, ca şi familiile Sina sau Mocsony. Astfel, Constantin Bellio se afla la Viena, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în fruntea unei importante bănci. Împăratul Austriei îl va înnobila în 1817 (şi el, neavând descendenţi, va transmite titlul de baron nepoţilor săi, fiii marelui vornic Ştefan). Ca atâţia dintre compatrioţii săi, a fost

un generos everget, atât la Viena, cât şi la Atena şi în ţările române. Fratele său Ştefan se stabilise la Bucureşti, unde urcase repede treptele boieriei până la rangul de mare vornic, cel mai înalt după cel de mare ban. Se căsătoreşte cu o pământeancă din mica boierime, Elena Bălcescu (oare o mătuşă din partea mamei a marelui revoluţionar din 1848?; nu apare în genealogiile acestuia). Fratele său Constantin, bancherul, era în 1813 agent la Viena al lui Ion Vodă Caragea. În august 1814, consulul Franţei la Bucureşti, Ledoulx, aflat la cuţite cu Caragea, îl denunţă pe Bellu lui Talleyrand, ca pe un agent periculos: „Am fost informat că un anume Bellio, agent secret al prinţului Caragea la Viena, a plecat la Paris sub pretext de a face cumpărături şi că nu s-a dus acolo decât pentru a spiona...!" (Hurmuzaki, XVI: 980 şi supl. I, vol. II: 752) După „zavera" din 1821, vornicul Bellu îşi păstrează creditul pe lângă primul domn pământean, Grigore IV Ghica. Într-un raport adresat ministrului său, consulul prusac Kreuchely relatează la 28 noiembrie 1823 incidentul cu un pamflet „în limba valahă" găsit în curtea palatului şi în care se spunea despre Vodă „că se lăsa condus [...] de un covrigar kuţovlah"! Şi consulul explică: („kovrikar, negustor de păinişoare; kuţovlah, popor între Macedonia şi Bulgaria); voia să spună: vornicul Bellio..." (Hurmuzaki, X, 254). Incidentul e semnificativ, pe de o parte, fiindcă arată că, un secol după stabilirea familiei Bellu la Viena, amintirea originii lor aromâne nu se pierduse încă, pe de alta, fiindcă ne arată că boierii noştri, deşi îşi dădeau fiicele după ei, continuau în sinea lor să-i considere nişte „parveniţi". Ceea ce nu va împiedica familia Bellu să se

înrudească, de la a doua generație, cu familii ca Văcărescu, Ghica, Câmpineanu, Ştirbey, Cantacuzino, şi să dea țării o serie de înalte personalități. (Ultimul care s-a distins a fost, după câte ştim, inginerul Constantin Bellu, director de societăți, decorat în timpul Primului Război Mondial cu cele mai înalte distincții, dintre care Crucea de Război franceză, şi condamnat sub regimul comunist, în noiembrie 1953, la muncă silnică pe viață pentru „înaltă trădare", în momentul în care trebuia să devină de drept Marele Comandor al masoneriei române.)

Am dori însă să terminăm pe altă notă această trecere în revistă a diasporei aromâne: aducându-le aminte francezilor (dar şi românilor!) că un anume Georges de Bellio a fost, la finele secolului trecut, unul dintre primii şi cei mai generoşi prieteni ai impresioniştilor. Nepot al vornicului Bellu şi fiu al unei Văcărescu, a studiat medicina la Paris, apoi, stăpân peste o avere confortabilă, s-a stabilit la Paris, fără a profesa medicina. Mare amator de artă, el îşi constituise deja o frumoasă colecție de picturi (mai ales cu pânze şi desene de Clouet, Frans Hals, Guido Reni, Poussin, Fragonard), când îi descoperă pe impresioniști. Descoperirea aceasta s-a produs probabil între cel de al Doilea şi al Treilea Salon, căci în 1876 îi cumpărase trei pânze Berthei Morizot, dintre care *Le déjeuner sur l'herbe*, iar în 1877 catalogul celui de al Treilea Salon arată că împrumutase Expoziției trei pânze de Monet: *Les Tuileries*, *Le Parc Monceau* şi *Gare Saint Lazare*. El devine imediat unul dintre cei mai înflăcărați propagandişti ai şcolii noi, iar când apartamentul său din Boulevard de Clichy, nr. 1, devine prea strâmt, închiriază o prăvălie în împrejurimi în care instalează o ex-

poziție permanentă de pânze. El le cumpăra, bineînțeles, la prețurile modeste pe care le cereau la vremea aceea un Manet, un Monet, un Sisley, un Pissaro, un Renoir. Era epoca marii strâmtorări financiare a lui Monet. Renoir a scris despre acea perioadă: „Ori de câte ori unul dintre noi avea o nevoie urgentă de 200 de franci, el se repezea la Café Riche, la ora prânzului. Eram siguri că-l vom găsi acolo pe domnul de Bellio, care cumpăra, fără să-l privească, tabloul pe care-l duceam" (Ambroise Vollard, *Renoir*, 1919, p. 71, *apud* Niculescu). Se poate vedea astăzi, la etajul inferior al Muzeului Marmottan, o vitrină întreagă consacrată unor specimene de corespodență între Gheorghe Bellu şi Monet, Renoir, Pissaro şi câțiva alții. Muzeul posedă de asemenea portretul pictat de Renoir fiicei lui Bellu, Victorine, care va deveni doamna Donop de Monchy, precum şi un portret al lui Bellu pictat de Grigorescu (neexpus). Când negustorii vor începe să cumpere la prețuri mai bune operele lui Monet şi ale celorlalți pictori din grup, Bellu nu va mai putea continua. Oricum, el avea la sfârşitul vieții o colecție şi mai importantă decât cea a lui Caillebotte şi, dacă ar fi fost păstrată în întregime, ar fi fost astăzi, fără îndoială, cea mai mare colecție impresionistă din lume (peste 30 de pânze numai de Monet!). Dar Bellu nu era numai, pentru pictorii grupului, un prieten, un mecena, ei îi cer sfaturi, îi ascultă părerile. Nu este oare emoționantă această frază pe care Pissaro o scrie fiului său la 4 octombrie 1893: „Lucru uluitor, de Bellio spune, referitor la ultima mea expoziție, că am mers mai departe decât Monet, că arta mea e mai serioasă şi că am întrecut *Les Peupliers* de

Monet...“? (Camille Pissaro, *Lettres à son fils Lucien*, Albin Michel, Paris, 1950)

Ca dovadă a interesului lui Bellu, să mai citãm acest detaliu pe care-l relatează Gustave Geffroy: când în 1889 Monet deschide o subscripție pentru a cumpăra de la văduva lui Manet tabloul *Olympia* şi a-l oferi statului, prima scrisoare de răspuns e cea a lui Bellu, care se înscrie cu frumoasa sumă de 1 000 de franci aur (Geffroy, 1922: 140).

Sic transit gloria mundi. Cea mai mare parte a colecției Bellu se află astăzi în muzeele din Paris, dar milioanele de vizitatori nu vor cunoaşte niciodată numele marelui prieten al impresioniştilor care se ascunde în spatele etichetei „Legs Donop de Monchy“. Baronii Bellu ar fi uitați şi în România, dacă parcul vechiului palat al vornicului Bellu n-ar fi devenit între timp Cimitirul Bellu...

Note

1. *Armatolos*, deformare greacă a tc. *toloz*, după Abdulah Skalić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1985. Vezi însă şi articolul lui M. Cazacu de mai sus, care citează altă etimologie, eventual aromânească.

2. Familie bizantină. O ramură a sa stabilindu-se la Zante, după căderea Constantinopolului, mai mulţi membri ai săi s-au distins în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea în serviciul Veneţiei. Fraţii Angelo şi Anastasio Metaxa vor primi titlul de conţi veneţieni în 1691 (Sturdza, 1983: 345–350) şi e posibil ca Pouqueville să se refere la unul din ei. (Generalul Metaxa, prim-ministru şi dictator al Greciei în ajunul şi la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, aparţinea acestei familii.)

3. Unele nume ale acestor căpitani de armatoli apar un secol mai târziu printre familiile care „fac carieră" în Principatele dunărene (Bellu-Bellio, Moscho sau Hagi-Mosco, Djuvara sau Juvara, Meitani, Valaori), nu suntem însă în măsură să stabilim la nici una dintre ele o legătură genealogică documentată cu eroii cântecelor populare din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea.

4. Mai multe etimologii au fost propuse pentru denumirea de „kutzovlah", care în limba greacă înseamnă „valah şchiop", ceea ce n-are nici un sens. Termenul nefigurând în nici un text anterior ocupaţiei otomane, explicaţia acceptată cel mai curent este că „kutzo" derivă din turcescul *küçük*, mic. Kutzovlahii ar fi deci valahii mici, în opoziţie cu valahii mari (care? cei din Valahia nord-dunăreană, sau cei din Tesalia, calificată în Evul Mediu drept Valahia Mare?). Explicaţia nu convinge. Recent –

la cel de-al treilea congres Macedonian Romanian Culture, care a avut loc de la 1 la 4 septembrie 1989 la Sacred Heart University din Bridgeport în Statele Unite, P.Ş. Năsturel a propus o altă etimologie. Plecând de la constatarea că, în primele texte româneşti care-i menţionează pe aromâni în secolul al XVII-lea (anume o judecată a lui Matei Basarab din 1644, apoi cronicile lui Constantin Cantacuzino şi Miron Costin), cuvântul este scris „kotso-vlah" (şi nu „koutzo"), ortografie care se găseşte până în secolul al XIX-lea în *Arhondologia Moldovei* a lui Constantin Sion (ediţia din 1892, p. 280) (comunicare a dlui Dimitrie Năstase, Atena), Năsturel propune tc. *koç* (pron. koci), intrat şi în limba bulgară şi care înseamnă „berbec". E mai verosimil ca o astfel de poreclă să fie dată unui popor de crescători de oi.

5. Tot atât de controversată ca şi etimologia denumirii greceşti „koutso-vlahi" e şi etimologia denumirii sârbeşti „ţinţari" pentru aromâni. Explicaţia cel mai des propusă, anume că sârbii le-ar fi dat această poreclă din cauza pronunţării lui „ci" (çi) ca „ţi" (tsi) în aromână (exemplu: *ţinţi* în loc de *cinci*), mi se pare cu totul inacceptabilă pentru simplul motiv că sârbii înşişi folosesc sunetul „ţi" acolo unde românii pronunţă „ci" (çi). Exemplu: rom. *turcii*, s.cr. turci (pronunţat *turţi*). Cum puteau deci sârbii remarca această particularitate a aromânei când le era proprie şi lor?

Matei Cazacu a descoperit o curioasă asemănare între cuvântul *ţinţar şi* termenul *tzintzarado*, care desemnează trecerea turmelor de oi cu clopotele lor, în transhumanţă, din Pirineii centrali la celălalt capăt al romanităţii! (vezi contribuţia lui Matei Cazacu în prezentul volum). Apropierea fonemului poate stârni interesul, dar trebuie observat că numele *ţinţar* nu şi-l dau lor înşişi, ca în Pirinei, vorbitorii unei limbi sau unui dialect neolatin, ci îl primesc de la nişte străini de limbă slavă.

Vin, aşadar, cu o propunere nouă, pe care o supun lingviştilor şi, în special, slaviştilor: printre zecile de triburi ilirice din epoca romană, un trib aşezat în sudul actualei Albanii, la sud-est de antica Apollonia şi la est de actualul oraş Vlorë, e numit *atintanes*. Dacă lăsăm de-o parte sufixul plural *-es*, care poate să fi fost

regional, şi punem sufixul *-i* (*atintani*), şi dacă presupunem un *a* proteic iniţial – aşa cum există şi astăzi în graiul celor mai multe grupuri aromâneşti –, rămâne un radical *tintani*. Dacă se admite (slaviştii au cuvântul!) trecerea prin rotacism la *tintari* şi apoi trecerea (la sârbi) a unor *t* intervocalici la *ţ*, am avea astfel cazul unui grup etnic iliric *romanizat*, al cărui nume ar fi fost extins de către vecinii slavi nou-veniţi la toţi vorbitorii locali de limbă romanică. Exemple de asemenea extensiuni sunt nenumărate; să reamintim doar două: numele tribului germanic al alamanilor desemnând mai târziu la francezi (*Allemands*) pe toţi germanii; numele tribului celtic romanizat *Volcae* devenind la vecinii Germaniei şi apoi la slavi termenul generic *walh*, *vlah*, pentru toţi vecinii romanofoni – de la Ţara Galilor (Wales) la vlahii balcanici, trecând prin Waloni, Valois şi valahii italieni. Romaniştii români pe care i-am consultat s-au arătat rezervaţi faţă de această ipoteză. Aştept cu interes o reacţie a slaviştilor, deoarece prefacerea (*a*)*tintani* > ţinţari s-ar fi petrecut la vorbitori de limbă slavă.

6. Sterija Popović era fiul unui negustor aromân din Vršec (Popović, 1934: 51); familia lui Nušić era originară din Vlaho-Klisura (Hâciu, 1936: 227).

7. Acţiunea cea mai tenace împotriva perpetuării dialectului aromân a fost condusă, bineînţeles, de preoţimea greacă. Weigand relatează acest episod mai degrabă hazliu: „Înainte, întregul Zagori era macedoromân. Însă sub influenţa preoţilor greci, mai ales a unui fanatic zelos, Kosma, limba greacă a pătruns în familiile aromâne. Între altele, spunea oamenilor că trebuie să se roage lui Dumnezeu numai în greacă, Dumnezeu foloseşte aromâna numai când vorbeşte diavolului!“ (Weigand, 1895: I, 146)

8. Marele dicţionar croat al lui D. Daničić (Zagreb, 1880, vol. XXI, reeditat în 1973–1974) indică la sensul b) al cuvântului vlah că poate fi sinonim cu „ortodox“ şi citează un exemplu din secolul al XV-lea care spune despre Conciliul din Florenţa că a reunit „creştini şi vlahi“ (*skupiše Krstjiani*; *Vlasi*), înţelegând prin aceasta catolici şi ortodocşi! Acest text e o dovadă a densităţii

pe care o avea încă populaţia „romanofonă" într-o ţară slavă în Evul Mediu. Tot atât de semnificativ este sensul e) al aceluiaşi cuvânt în dicţionar: până în secolul al XIII-lea, valah poate fi sinonim cu locuitor din Dubrovnik (*Vlah je u nekoliko primjera XIII vijeka isto što Dubrovčanin*).

9. O ordonanţă a lui Miloš Obrenović, raportat de M. Gavrilovič (*Miloš Obrenović*, II, 699), este revelatoare în această privinţă: el ordonă ca „nici unul dintre locuitorii Belgradului să nu fie grecizat cu forţa şi ca nici unul dintre bulgari şi ţinţari să nu se dea drept grec, ca fiecare să-şi iubească naţiunea şi să păstreze numele naţiunii sale" (*apud* Popovič, 1934: 21).

10. Ionel Mocsony-Stârcea, diplomat de carieră, a fost, tânăr încă, mareşal al Palatului la sfârşitul domniei regelui Mihai, jucând un rol activ în „lovitura" de la 23 August 1944. După preluarea puterii de către comunişti, a fost multă vreme deţinut politic. După eliberarea sa a fost lăsat să emigreze în Elveţia, pe lângă soţia sa elveţiancă.

11. În favoarea unei origini aromâne pledează trei fapte: existenţa unui căpitan de armatoli aromâni Mosco sau Moscu în sec. al XVII-lea; locul de naştere al viitorului mare vistier Ioan Hagi-Mosco, în Macedonia; hagialâcul la Ierusalim, atât de des practicat de negustorii aromâni. Aceasta nu exclude câtuşi de puţin posibilitatea ca unii să fi fost înnobilaţi de veneţieni la Corfu.

12. Reamintim că titlul de Internunţiu era cel purtat de trimisul împăratului la Constantinopol, pentru a evita conflictele de protocol pe care le-ar fi provocat, între doi ambasadori, angajamentul Porţii de a acorda întotdeauna întâietate ambasadorului Franţei, pe când, la toate curţile din Europa, ambasadorul Sfântului Imperiu Roman de Naţiune Germanică avea, din oficiu, primul rang. Internunţiul (titlu care nu mai e purtat astăzi decât de unii reprezentanţi ai Vaticanului) avea un rang echivalent cu cel de ministru plenipotenţiar.

Aromânii în era naționalismelor balcanice*

MAX DEMETER PEYFUSS

Cercetarea micilor popoare din Europa – mai ales a acelora a căror existență e contestată de așa-zișii „majoritari" dintre vecinii lor (nemțescul *Mitmensch*, vădit intraductibil, implică totuși alte nuanțe decât simpla vecinătate) ori e interpretată cu intenții prea fireşti – este cu atât mai interesantă şi mai fructuoasă, cu cât ne oferă

---

* Originalul german din 1989, conceput pentru un public total neavizat, a fost transpus în franceză prin osteneala lui Petre Ş. Năsturel, la Paris; textul stă la baza versiunii româneşti, excelent corectată de Neagu Djuvara la Bucureşti, dar revăzută, adăugită şi adaptată cititorului român de autorul însuşi, în limba română, cu toate greşelile posibile şi cu exotismele care se strecoară inevitabil în scrisul unui om în familia căruia se auzeau ultimele vorbe aromâneşti cu peste 120 de ani în urmă. De altfel, autorul se declară aici adversar categoric, dar neputincios, al „noii" ortografii româneşti şi a celei germane, care va da bătaie de cap zețarilor din România. Numele de persoane sunt redate așa cum apar ele în sursele respective (cu versiunea familiară publicului românesc în paranteză, la prima mențiune), iar denumirile geografice apar numai cu forma lor oficială de astăzi (identificându-se cu denumirea românească tradițională şi apartenența statală actuală numai la prima mențiune). (Nota autorului; Viena, 31 ianuarie 1996.)

mai multe noutăți pentru o abordare teoretică a problemei decât studiul marilor popoare a căror existență este neîndoielnică. Este evident că termenul „națiune" – cu atât de multe semnificații – trebuie discutat în amănunt. Dar studiul popoarelor mici ne arată că și noțiuni ca „popor", „etnie" și „grup etnic" trebuie discutate, dacă nu avem de-a face doar cu relațiile tribale din Africa Neagră. Pentru a da un exemplu în mod voit exagerat, cele câteva mii de megleniți trăind la granița dintre Grecia și Republica Macedoneană și vorbind un dialect românesc ne-aromânesc sunt oare o „națiune", un „popor", un „grup etnic" sau numai un „grup etnografic"[1]? În traducerile din engleză în germană sau din germană în franceză, erorile sunt frecvente; să ne gândim numai la englezescul *race* în comparație cu nemțescul (și necongruentul) *Rasse.* Astfel de discuții sunt adesea sterile, dar un lucru totuși rămâne cert: unicul criteriu obiectiv pentru a determina apartenența unui om la un grup etnic (indiferent de cum este acesta definit) rămâne limba lui maternă. Iar conștiința națională se poate schimba la fel de ușor ca și culoarea părului (sau carnetul de partid). Benedict Anderson vorbește pe drept cuvânt de *imagined communities*[2]. Aici nu e locul să discutăm asemenea probleme, dar trebuie să fim conștienți că toți acești termeni sunt tot atât de dubioși precum conținutul lor. Considerațiile care urmează constituie un rezumat mai amplu al cărții mele despre *Chestiunea aromânească*, publicată în original în 1974 și, în traducere românească, în 1994[3]. Nu mă mai refer la ea în notele din subsol, dar citez literatura mai importantă și mai recentă.

I. Originile

În Europa Centrală și Estică, unde domină conceptul de „națiune de limbă și cultură" (*Kulturnation*), s-au căutat primele manifestări ale conștiinței naționale tocmai în istoria culturală, în opera filologilor, istoricilor și filozofilor savanți. Și autori aromâni au început devreme „să sape" după rădăcinile acestea. De exemplu, Pericle Papahagi (1872–1943), care a studiat chiar la 1909 cele mai vechi monumente de limbă aromână cunoscute atunci în cartea sa despre scriitori aromâni din secolul al XVIII-lea.[4] În mod deosebit, orașul aromânesc Voskopojë (Moscopole, azi în Albania)[5] a atras atenția, fiind considerat centru cultural și economic în secolul al XVIII-lea, pentru că se credea că negustorii aromâni, oameni cultivați și umblați prin lume, cum erau socotiți, ar fi putut să fie primii în receptarea ideilor noi din Europa și răspândirea lor în Balcani. Într-adevăr, din cele opt monumente lingvistice aromâne din secolul al XVIII-lea[6], cel puțin cinci au o legătură oarecare cu acest oraș[7]. La un examen mai aprofundat se vădește însă că aceste texte pot fi socotite numai în parte semnificative pentru conștiința națională aromânească, cealaltă parte fiind pusă în slujba grecizării culturale. Trebuie să punem sub beneficiu de inventar, oricât de interesante ar fi din punct de vedere lingvistic, „dicționarul" trilingv grec-aromân-albanez al lui Theodoros Anastasiu Kaballiotes (sau Cavallioti, cca 1710–1789)[8] sau ghidul lingvistic în patru limbi (incluzând bulgara macedoneană) de Daniel Moschopolites (sau Daniil Moscopoleanul; nu se cunosc deloc datele biografice, dar a trăit în jurul anului 1800). Aceste

texte au fost elaborate cu scopul răspândirii cunoştinţelor de limbă greacă printre aromâni şi ceilalţi locuitori ai Macedoniei occidentale[9]. Intenţiile ascunse ale transcripţiei în aromână a liturghierului din Moscopole nu sunt încă elucidate.[10] Rămâne o colecţie de predici prelucrate şi editate de seminarul balcanistului german Gustav Weigand (1860–1930) la Leipzig, originalul pierzându-se între timp[11]; lucrarea mai conţine şi trei inscripţii scurte, care n-ar spune nimic, dacă nu ne-ar dezvălui totuşi schimbarea de atitudine faţă de folosirea limbii materne în viaţa religioasă, fenomen atestat în întreaga Europă încă din secolul al XV-lea (husitismul prereformaţional).

Pe de altă parte, mediul poliglot şi climatul cultural ale oraşului Voskopojë şi, în special, înaltul nivel de educaţie oferită acolo de Noua Academie au contribuit, chiar şi indirect, la naşterea conştiinţei naţionale moderne la aromâni, căci toţi scriitorii aromâni de seamă de la sfârşitul sec. al XVIII-lea şi din prima jumătate a secolului al XIX-lea au legături cu acest oraş. Caracteristic e însă faptul că ei îşi desfăşurau activitatea departe de aria locuită de aromâni, şi anume în Europa Centrală. Primul dintre ei, Konstantinos Oukoutas (Constantin Ucuta, el însuşi se definea drept „*Moschopolites*"), conducea comunitatea grecească din Poznań (azi Polonia) şi tipărea, în 1797, la Viena, prima carte de citire aromânească.[12] Titlul şi ortografia sunt greceşti, dar redarea sunetelor aromâneşti este mai reuşită decât la Kaballiotes sau la Daniel. Medicul Georg Constantin Rosa (Rozia, rom. Rosa), care se autodefinea drept „*Vallachus Voscopolitanus ex Macedonia*"[13], şi învăţătorul de limbă greacă

Michael Bojadschi (Μποϊατζες, rom. Boiagi)[14], amândoi continuatorii lui Oukoutas, sunt puternic influențați de Școala Ardeleană, care a pus baza mișcării naționale românești la nord de Dunăre. Această înrâurire se manifestă, pe de o parte, în tendința latinizantă și chiar dacoromânizantă a lucrărilor care capătă astfel o valoare redusă ca sursă de studii dialectologice și, pe de altă parte, în interesul aprins pentru dimensiunea istorică, în special pentru originea romană, care a fost privită aproape ca un titlu de noblețe. Acest argument a jucat un rol important în lupta românilor din Transilvania pentru emanciparea politică și socială, dar s-ar putea să fi avut și o funcție psihologică în raporturile aromânilor cu grecii, cu atât mai mult cu cât de atunci s-au auzit voci care calificau limba aromână drept „limbă sordidă și infectă". Bojadschi a dat atunci exemplul celebru al hotentoților.[15]

Odată cu declinul orașului Voskopojë și al altor așezări aromânești din regiune, la sfârșitul secolului al XVIII-lea – la care au contribuit gravissime disensiuni interne, fenomene vădit „mafioase", tranzacții financiare riscante și lupte cu bande de hoți și armate particulare ale unor clanuri feudale[16] –, informațiile despre viața culturală a aromânilor în patria lor nu ne mai parvin. În același timp, și diaspora aromână din Europa Centrală[17] a fost expusă unei presiuni de asimilare, din mai multe direcții și cu o intensitate formidabilă. Scurta înflorire pe care literatura aromână a înregistrat-o la Viena și la Budapesta ar fi fost un episod neînsemnat dacă n-ar fi avut consecințe enorme asupra raporturilor dintre aromâni și dacoromâni. Negustorii și bancherii din diaspora aromână se prezentau, inițial în Ungaria și la Viena, în

secolul al XVIII-lea, nu fără conştiinţă de sine: în toate privilegiile şi actele numeroaselor lor comunităţi bisericeşti era vorba de greci *şi vlahi*, *Griechen und Walachen*, iar în inscripţia de pe biserica din Miskolc (Ungaria), la 1782, era vorba *numai şi numai* despre vlahi[18]. Dar la Viena germanizarea[19] era tot atât de rapidă ca maghiarizarea în Ungaria, şi în ambele cazuri această ascensiune trecea printr-un stagiu intermediar de grecizare care servea mai bine nevoia de renume social a aromânilor nou-îmbogăţiţi decât originea lor „valahă", mizerabilă în ochii societăţii maghiare[20]. În Ungaria s-a realizat şi procesul foarte interesant de românizare a aromânilor (putem s-o numim şi dacoromânizare lingvistică). Acest mediu a dat naştere unor personalităţi marcante ca mitropolitul Andreiu Baron de Şaguna (1809–1873)[21], mecena Emanoil Gojdu (Gozsdu, 1802–1870)[22], sau membrii celor două ramuri ale familiei de Mocioni (Mocsonyi)[23]. Bineînţeles că aceasta era calea prin care cunoştinţele referitoare la aromâni s-au răspândit printre românii din nord. Acest lucru a avut o importanţă decisivă pentru mişcarea naţională aromânească în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. E drept, unii cronicari români s-au referit ocazional, încă din secolul al XVII-lea, la existenţa aromânilor (şi la rapoartele lor cu grecii), de pildă Dimitrie Cantemir, dar numai în anul 1819 istoria celor două popoare a fost tratată de un anume George Montan, la Pesta, într-o singură carte (despre el nu ştim aproape nimic; cercetarea sistematică a istoriei aromânilor din Ungaria se cere de urgenţă![24]). Autorii români cei mai stimaţi din această epocă s-au

referit în rânduri repetate la aromâni în lucrările lor istorice şi filologice: Gheorghe Şincai, Petru Maior, Eftimie Murgu şi Mihail Kogălniceanu.

II. Începuturile

Caracteristic şi oarecum fatal pentru mişcarea națională aromânească este că începuturile ei prezintă două componente care au lucrat în paralel, dar în direcții opuse. Am putea spune chiar că această mişcare se bizuia pe două curente distincte care numai treptat s-au reunit. Începuturile locale ale mişcării naționale în provinciile macedonene învecinate cu Turcia nu arată decât dorința completamente apolitică de a folosi limba maternă aromână în şcoală şi în Biserică. Abia interesul şi elanul național al românilor din Principatele dunărene, care tocmai se uniseră, au ridicat această mişcare aromânească pe un plan politic care, deşi părea pozitiv la început, a fost până la urmă dăunător cauzei aromânilor.

Pe la 1860, Apostol Margarit (1832–1903), considerat ulterior *spiritus rector* al mişcării aromâne, atunci învățător la şcoala comunală grecească din Kleisoura (Vlahoclisura, lângă Castoria, azi în Grecia), a început să folosească în şcoala lui limba maternă a discipolilor săi. Succesul pedagogic (evident pentru cei de azi) a fost umbrit totuşi de clerul grecesc care, conform dreptului islamic-osman, avea competență în afacerile nu numai religioase, ci şi civile şi culturale ale tuturor supuşilor ortodocşi ai sultanului (*rûm-milleti*) şi care se obişnuise cu ideea că națiunea greacă şi confesiunea ortodoxă

sunt congruente şi sinonime. Tot atunci s-a constituit la Bucureşti, unde exista de mult o comunitate aromână, un Comitet macedoromân, membrii lui fiind originari din Kleisoura (v. *supra*), din Metsobon (Meţova, azi în Grecia), Trnovo (Tărnova, azi în Macedonia) şi Kruševo (Cruşova, tot în Macedonia). Acest comitet a adresat mai multe apeluri către aromânii din Turcia, a compus un memoriu către Napoleon III (rămas, evident, fără răspuns) şi a finanţat tipărirea unei gramatici aromâne. Aceste activităţi n-au rămas fără ecou, iar Apostol Margarit n-a fost unicul aromân din Sud care s-a adresat comitetului pentru a cere sprijin. În fine, prima şcoală românească a fost deschisă în satul Trnovo lângă Bitola (Bitolia sau Monastir, azi în Macedonia) la sfârşitul verii anului 1864 de croitorul Dimitrie Atanasescu, dar porţile şcolii s-au închis repede din cauza opoziţiei clerului grecesc. Nici Margarit n-a avut la început succes în satul lui de baştină, Abdella (Avdela din Munţii Pindhos), sau la Grebena (Grevena, în Grecia), şi s-a declarat supus austriac pentru a se sustrage intrigilor mitropolitului grec. Reprezentanţii consulari ai Austro-Ungariei au ghicit repede intenţiile acestei minciuni, dar legenda creată atunci este şi astăzi vehiculată de istorici greci – suspiciunea că mişcarea naţională aromânească, în ansamblul ei, ar fi constituit un artificiu viclean al diplomaţiei vieneze care urmărea să deturneze atenţia capetelor fierbinţi de la Bucureşti şi din Ardeal, cu serioasele-i probleme naţionale, către îndepărtata – şi turceasca – Macedonie, unde Austro-Ungaria nu avea interese directe. Această afirmaţie servea, ca atâtea altele, discreditării dezideratelor aromâneşti şi nu este confirmată de arhivele Vienei.

Un anume călugăr Averchie de la Muntele Sfânt, originar şi el din Abdella, a adus la Bucureşti în toamna anului 1865 un grup de zece băieți din munții Pindhos şi Bermion (lângă Berroea/Veria, Grecia). Aceştia au fost găzduiți într-un internat special creat pentru a forma cadre didactice la aromâni (examenul de admitere a avut loc în limba greacă, deoarece tinerii nu cunoşteau deloc dacoromâna). În 1867, şcoala avea patruzeci de elevi; opt dintre ei au terminat studiile în 1869.

Toate aceste acțiuni încărcau bugetul statului român. Strângerea fondurilor necesare a dus la disensiuni cu clerul grecesc, mai mult decât cu şcolile româneşti din Turcia. Peste zece la sută din latifundiile Principatelor Române fuseseră transformate de-a lungul secolelor în fundații religioase deținute de patriarhii de Constatinopol, Antiohia şi Ierusalim, de mânăstirile de pe Athos şi Sinai şi din Tesalia şi Epir. Exproprierea tuturor terenurilor mânăstireşti (care reprezentau cam un sfert din teritoriul românesc) a fost decretată în ciuda rezistențelor puternice în decembrie 1863, ca un prim pas spre marea reformă agrară din 1864, care a dus în final la abdicarea lui Al.I. Cuza. Dar trebuie să subliniem că nu toate şcolile şi inițiativele culturale la aromâni au fost finanțate din bugetul României. Aromâni înstăriți le-au consacrat mereu sume importante, şi şcoala din Gopeš (Gopeşi, azi Macedonia), cu aproape o sută de elevi în jurul anului 1890, a fost finanțată de un negustor din orăşelul pindean Metsobon (în timp ce membrii familiilor meţovite Stournaras, Tossitzas şi Aberoph erau celebre pentru fundațiile lor greceşti din Atena şi aiurea...).

III. Apostol Margarit, apostolul aromânilor

În ciuda caracterului său despotic şi a politicii sale care stârnea adesea probleme şi pe care nu o putem evalua definitiv din lipsă de probe, acest Apostol Margarit, deja menţionat, are meritul de a fi construit sistemul de învăţământ aromânesc, pe care l-a marcat pentru mai mult de un sfert de secol.

Primele şcoli durabile au existat în nordul teritoriului locuit de aromâni, unde influenţa grecească n-a fost atât de puternică ca aceea din sud. În orice caz, distribuirea geografică a şcolilor şi numărul elevilor (oricât de sceptici am fi în privinţa statisticilor oficiale) demonstrează că instrucţiunea publică românească nu s-a extins în aceeaşi măsură asupra ariei locuite de aromâni. O privire aruncată peste harta şcolilor ne arată că propaganda naţională a avut mai mult succes la sat decât la oraş, pentru că acolo presiunea socială a aromânilor proaspăt grecizaţi (greci erau foarte puţini) a fost mult prea mare; dar chiar şi la munte unele sate au rămas cu sentimente predominant greceşti, în special satele aromâneşti din teritoriul naţional grec, ale cărui graniţe au fost stabilite în 1832 şi în 1881. Se vede că apartenenţa la partidul românesc sau la cel grecesc era hotărâtă în mare măsură de condiţiile locale.

Până la sfârşitul anului 1878 existau 13 şcoli româneşti în Turcia: şcoli de băieţi la Trnovo, Gopeš, Prilep, Ohrida şi Bitola (toate în Macedonia), precum şi la Abdella (iernatul s-a făcut la Damasion/Damaşi din Tesalia), Kleisoura, Selia (iernat la Berroea), Nymphaion/Niveasta, Peribolion/Perivoli şi Smixe/Smixi; o şcoală

de fete la Ohrida. În afara şcolilor primare, care mai târziu primeau atât băieți, cât şi fete, au apărut cu timpul licee şi şcoli comerciale la Bitola, la Berati (Albania), la Ioannina (Ianina, în Grecia) şi la Thessaloniki (Salonic). La sfârşitul secolului al XIX-lea existau între 70 şi 80 de şcoli româneşti cu un număr variabil de elevi (între 10 şi 130). Când a izbucnit primul război balcanic, listele de plată ale ministerului bucureştean numărau aproape 300 de învățători şi învățătoare pentru cca 4000 de elevi. Apostol Margarit a fost – cu câteva întreruperi – până la pensionarea sa în 1902, inspectorul general pentru tot învățământul românesc din Turcia. Avea sediul la Istanbul, unde exista de asemenea o şcoală primară şi un internat pentru studenții din învățământul superior.

Dialectul aromân a servit drept intermediar în primii paşi ai copiilor spre citit şi scris. El a fost înlocuit treptat cu limba literară (dacoromâna). Bineînțeles că s-a predat şi limba turcă, şi, în licee, latina, franceza, greaca şi uneori germana şi italiana. Lecțiile de istorie evitau să aducă vreo ofensă turcilor. Suspiciunile inițiale ale autorităților otomane au fost înlocuite treptat cu o toleranță binevoitoare, deoarece mişcarea națională aromânească nu putea, în circumstanțele date, decât să favorizeze menținerea *statu quo*-ului (numai preoțimea greacă insinua că aromânii ar fi agenți ai panslavismului!). Ca grup etnic, aromânii au fost recunoscuți de facto încă din septembrie 1878 (după Congresul de la Berlin), când marele vizir Mehmet Esat Safvet Paşa (*sadrazam* din iunie până în decembrie 1878) a dat ordin autorităților locale să nu disturbe învățământul românesc. În primul rând Bitola – acest Shanghai al Balcanilor – s-a

dezvoltat ca centru al culturii aromâneşti: existau aici Liceul de Băieţi, Şcoala Superioară de Fete, Consulatul Regal al României, librărie, bibliotecă, până şi farmacie românească!

Apostol Margarit nu s-a interesat numai de învăţământ. Al doilea domeniu în care aromânii luptau pentru drepturile lor naţionale a fost cel bisericesc. Căile pe care le-a urmat aici Margarit n-au fost întotdeauna cele mai fericite. Nicidecum favorabile cauzei aromâneşti s-au dovedit legăturile strânse pe care le întreţinea cu priorul misiunii franceze a lazariştilor din Bitola, Abbé Faveyrial, care găzduia în clădirile lui atât liceul românesc, cât şi Consulatul Imperial şi Regal al Austro-Ungariei. Dacă lazariştii aveau într-adevăr intenţia de a-i câştiga pe aromâni pentru o uniune cu Roma, în schimbul liturghiei în limba română, planul era dinainte sortit eşecului. Din partea grecilor se presimţea, în această acţiune, o intrigă pusă la cale, încă o dată, de Austro-Ungaria, care se angaja în mod deschis, împreună cu Italia, în favoarea albanezilor catolici. Italia de altfel a reprezentat pentru Margarit, care căuta ajutor şi sprijin pentru aromâni oriunde se ivea un prilej, încă un motiv de speranţă (ginerele lui lucra în serviciul consular italian).

Limba română în Biserica Ortodoxă din Turcia a avut mai mult succes. În ciuda opoziţiei ierarhiei (greceşti) româna literară şi aromâna au fost folosite în câteva localităţi, în anumite părţi ale liturghiei. Nu se ştie exact ce anatemă a fost pronunţată împotriva acestor preoţi aromâni, dar nu li s-a întâmplat nimic. În regiunea Ohrida numeroşi aromâni s-au raliat noului Exarhat bulgar, care a îngăduit folosirea limbii române. La Bucureşti s-au

tipărit și Evanghelii în dialectul aromânesc[25]. Au existat chiar câțiva mitropoliți greci care nu s-au opus inițial folosirii limbii române în eparhiile lor, dacă aromânii nu cereau mai mult. Dar Margarit aspira la crearea unui episcopat național-aromânesc (sau, eventual, a două astfel de episcopate). Fostul mitropolit grec din Nesebăr (azi în Bulgaria), Anthymos (Antim), de origine albano-aromână, s-a pus la dispoziția lui Margarit și s-a considerat un mare succes când a celebrat o slujbă românească la 4 decembrie 1896, într-un oratoriu improvizat din Istanbul. Patriarhia Ecumenică și autoritățile osmane nu l-au recunoscut însă pe Anthymos și nu s-a putut crea o ierarhie aromână, cu toate că niște funcționari zeloși au elaborat la București statutele unei Biserici naționale aromâne (incluzând până și tariful de patrafir!). Totuși s-au clădit în mai multe localități biserici și capele românești, care în parte sunt deschise și astăzi (dar aparțin evident diferitelor eparhii naționale înființate cu timpul pe teritoriul fostului Imperiu Osman). Anthymos a putut hirotonisi mai mulți preoți, și la Bitola s-a creat chiar și un cimitir aromân: Apostol Margarit a fost înmormântat acolo în 1903, iar piatra funerară există și azi.

Politica internă românească a fost pentru Margarit un alt câmp de manevre, căci trebuia să-și asigure bugetul pentru acțiunile și proiectele sale. Dar eșichierul politicii interne a României era atât de alunecos, încât Margarit a căzut în dizgrație. Timp de câțiva ani, certurile partidelor de la București au făcut mult rău mișcării aromâne. Nu este aici locul să intrăm în detalii. În rândurile corpului didactic, Margarit avea, evident, câțiva adversari care și-au asigurat sprijinul conservatorilor de la București

şi care au început în 1894 să creeze „eforii" (comunităţi şcolare), şcoli, din iniţiativă proprie, în special în regiunea Bitola, unde Margarit stârnise animozităţi pentru că prea vădit favoriza copiii din plaiurile lui natale din Pindhos. Şcolile „eforiilor", e drept, au fost închise în curând, dar noul ministru liberal al instrucţiunii publice, Spiru Haret, a profitat de ocazie pentru a pune frâu puterilor nelimitate ale inspectorului-şef Margarit. Până şi autorităţile osmane au găsit momentul prielnic pentru a tulbura relaţiile franceze şi italiene ale lui Margarit, interzicându-i să recruteze supuşi străini în învăţământul din Turcia.

În orice caz, chestiunea aromânească a fost folosită în mod cu totul nefericit în politica internă românească, tocmai în momentul în care, prin mijlocirea austriacă, se pregătea apropierea dintre România şi Grecia la nivelul cel mai înalt. În mai 1901, capetele încoronate s-au întâlnit pe frumoasa plajă din Opatija (pe Adriatica croată). S-a găsit chiar o voce românească care a estimat că întreaga acţiune a României în Macedonia este în fond fără rezultat, Bucureştiul aruncând banii pe fereastră. Directorul şcolar D. Lăzărescu-Lecanta, care s-a exprimat astfel, a fost împuşcat într-o cafenea. Margarit a fost pensionat, iar învăţământul reorganizat. E drept că Ministerul Instrucţiunii Publice a încercat – printr-o Comisie macedoneană – să protejeze învăţământul românesc din Turcia de certurile politice de la Bucureşti, dar fără mare succes.

În fine, Margarit a fost, cum am menţionat, activ şi în domeniul relaţiilor internaţionale. Deciziile importante au fost luate însă abia în faza următoare, după moartea lui. Trebuie să recunoaştem că Apostol Margarit – cu

cele mai bune intenții și cu mijloacele disponibile în acel moment – a făcut să stagneze pentru o vreme grecizarea aromânilor începută încă din secolul al XVIII-lea, dacă nu mai devreme.

IV. Aromânii în timpul crizei macedonene

Printre multiplele cauze ale crizei macedonene – care nici astăzi nu este rezolvată – se numără, pe de o parte, faptul că prin amestecul etnic s-au aflat în competiție cel puțin cinci facțiuni naționale, iar pe de altă parte, circumstanța, penibilă pentru reprezentanții acestor facțiuni, că marea majoritate a populației rurale din acest spațiu, datorită înapoierii economice și sociale, nu-și dezvoltase *absolut nici o* conștiință națională în sensul modern al termenului. Afirmația repetată până astăzi *ad nauseam* de politicienii greci cum că națiunea macedoneană modernă n-ar fi decât o „invenție" a lui Iosip Broz Tito și a unor politruci din Skopje (Macedonia) nu ia în considerație această realitate. Toate facțiunile implicate în chestiunea macedoneană vorbesc de „propaganda străină" ori de câte ori apar acțiuni întreprinse de unul din partidele adverse, dar unui țăran sau cioban macedonean, turc, albanez sau aromân *toate propagandele „culturale" concurente* atunci în Turcia europeană îi erau *străine*: cea greacă, cea bulgară, cea sârbă, precum și cea română – în măsura în care difuzau un patriotism dacoromân oarecum exotic pentru aromâni. Statele balcanice vecine nu așteptau altceva decât momentul cel mai prielnic ca să-și împartă (dar cum?) teritoriile care-i rămăseseră Turciei europene după 1881, dar fără a ține

seamă de raporturile etnice existente acolo de fapt (cel mai bun exemplu fiind Albania, pe care grecii şi sârbii abia aşteptau să şi-o împartă, în numele unor „drepturi istorice" mai mult decât dubioase). În paralel cu propaganda culturală şi bisericească s-a folosit şi teroarea fizică organizată pentru a câştiga locuitorii Macedoniei pentru unul sau altul dintre partidele statelor vecine. Macedonia a fost mai bine dotată în şcoli decât regiunile din Europa Centrală. România a luat parte la această acţiune, dar pentru toate părţile implicate era limpede că ea nu putea pretinde nici un teritoriu *în Macedonia.* Avea alte motive... să bată fierul cât e cald. Argumentul invocat adesea împotriva mişcării naţionale aromâne – aromânii ca monedă de schimb – nu e confirmat (iar dacă cineva e vinovat, atunci e vorba de politicienii de la Bucureşti).

Marile puteri – în frunte cu Austro-Ungaria şi Rusia – au vrut să stăvilească izbucnirea violenţei revoluţionare în răscoala numită *Ilindenskoto văstanie* („din ziua de Sf. Ilie", 20 iulie/3 august 1903) şi în proclamarea efemerei Republici de la Kruševo prin reformele radicale „administrate" vilayetelor osmane din Europa, care au fost acceptate *volens nolens* de Turcia – astăzi, nici un stat din sud-estul Europei n-ar accepta un astfel de prejudiciu adus suveranităţii sale! Una dintre măsurile adoptate a fost introducerea unui fel de proporţionalitate etnică în administraţia locală, prilej pentru aromâni de a cere din nou de la autorităţile osmane recunoaşterea oficială a individualităţii lor etnice şi a instituţiilor lor. Patriarhia Ecumenică (şi ea autoritate statală a imperiului) a refuzat însă categoric să facă cea mai mică concesie în această

privință. Dimpotrivă, bandele grecești teroriste și-au căutat victimele printre preoți, învățători și notabili aromâni. Atacurile au devenit mai frecvente când Turcia a recunoscut în mod expres, la 22 mai 1905, existența unei naționalități aromâne[26], ceea ce a stârnit proteste vehemente din partea grecilor (și a facțiunii „grecomane" printre aromâni). În general, reacția partidei grecești din Turcia europeană la apariția și la primii pași ai mișcării naționale aromânești nu se poate explica decât prin presupunerea că grecilor, care de altfel priveau trezirea națională a tuturor grupurilor etnice ortodoxe din sudul Balcanilor (bulgari, albanezi) cu o totală lipsă de înțelegere (atât de adânc le intrase în cap concepția de *millet* din gândirea juridică islamică, amintită mai sus), le era teamă de un posibil succes politic al aromânilor. Astăzi trebuie să ne amintim că pe atunci populația teritoriilor aflate la nord de muntele Olympos a fost în mare majoritate de limbă slavă (dacă nu turcă, albaneză și aromână) și că bulgarii înregistrau mari succese în Macedonia cu biserica lor „exarhistă", nerecunoscută și chiar anatemizată de Patriarhia Ecumenică. Abia după venirea refugiaților ortodocși din Turcia în anii '20 (mulți dintre ei știau tot atât de puțin limba greacă precum emigranții „greci" din Ucraina și din regiunile caucaziene de azi) și prin masivele schimbări survenite în structura populației odată cu războiul civil din Grecia anilor '50, sudul Macedoniei a devenit majoritar grecesc.

Bineînțeles că terorismului grec din Turcia europeană, care a făcut nenumărate victime, a dus la o violentă reacție antigrecească în România, și, în 1906, relațiile diplomatice dintre cele două țări s-au rupt (până în 1911).

Activitatea bandelor greceşti[27] a avut efecte directe asupra învăţământului român şi în regiunile adiacente Greciei, unde s-a constatat o scădere a numărului elevilor. Totuşi, regele Carol I a interzis în mod expres formarea de bande armate aromâne.

Prin revolta Junilor turci din 1908, doi aromâni, doctorul Filip N. Mişea (n. 1876 la Grammos/Gramostea; de ce nu e trecut în enciclopediile româneşti de azi?) şi scriitorul Nicolae Batzaria (1874–1953), au putut apărea ca deputaţi ai Partidului pentru Unitate şi Progres în *Meb'usani Meclisi*, în Parlamentul Osman reînfiinţat atunci. Cei doi au putut asigura respectarea aromânilor prin mai multe proiecte de legi turceşti; libertatea politică crescută a îngăduit organizarea a trei Congrese Naţionale Aromâne din 1908 până în 1910. Fără rezultat au rămas însă negocierile cu Patriarhia Ecumenică. Învăţământul românesc a fost reorganizat în repetate rânduri şi, în cele din urmă, subordonat Ministerului Român al Afacerilor Străine, ceea ce arată că problema aromânească a devenit, cu timpul, o preocupare a politicii internaţionale.

Un element nou (din punct de vedere calitativ) au fost eforturile depuse de aromânii din Macedonia şi de la Bucureşti pentru a găsi o soluţie împreună cu albanezii, care se agitau din ce în ce mai tare, ori în scopul întăririi imperiului, ori în sensul unui viitor politic comun. Într-adevăr, astfel de năzuinţe păreau realiste *prima vista.* Întâiul război balcanic ne înfăţişează statele balcanice năpustindu-se asupra Turciei şi împărţindu-şi prada; puterile, în frunte cu Austro-Ungaria, au avut grijă ca albanezii să nu rămână cu mâinile goale, şi la Londra, cu ocazia tratativelor pentru pace, România a pledat

pentru anexarea teritoriilor aromâne pindene la Albania, bineînțeles în schimbul garanției constituționale că drepturile minorității vor fi respectate. Ca protector al Albaniei, Austro-Ungaria susținea această cauză, dar când s-a definitivat granița meridională a Albaniei în 1921, statul austro-ungar nu mai exista...

Între timp, statele balcanice își disputau prada turcească. Pentru a se asigura că va lua parte la decizii cu ocazia tratatului de pace definitiv, trupele României au invadat Bulgaria, nu pentru a ocroti aromânii de acolo (doar câteva mii de suflete), ci pentru a-și extinde teritoriul în sudul Dobrogei (așa-zisul Cadrilater și regiunea Deliorman), locuit în cea mai mare parte de tătari, turci și găgăuzi. La încheierea Păcii de la București, în 1913, *aromânii n-au figurat în textul tratatului*, ci doar într-un „schimb de note" între România, pe de o parte, și Grecia, Serbia și Bulgaria, pe de altă parte. Cele trei state balcanice se obligau atunci: 1) să acorde autonomie școlilor și bisericilor aromânilor în noile lor posesiuni; 2) să îngăduie înființarea de episcopate pentru aromâni și 3) să tolereze subvenționarea instituțiilor menționate de guvernul bucureștean. Hârtia aceasta nu avea nici o valoare în dreptul internațional. Au fost destui aromâni care au văzut în Pacea de la București mai degrabă o lovitură de grație...

V. Perspective

De fapt, situația aromânilor nu s-a îmbunătățit între cele două războaie mondiale, din contră. Desigur, istoria chestiunii aromânești, de la 1913 încoace, n-a fost studiată științific până în prezent[28]. Doar cercetările în

arhivele statelor balcanice şi interogarea martorilor oculari aflaţi încă în viaţă pot aduce lămuriri noi. Putem deci face doar câteva observaţii. Din cauza pagubelor suferite de aşezările româneşti în urma operaţiunilor militare din Primul Război Mondial, Regatul Iugoslav (Iugoslavia de mai târziu) a închis şcolile aromâneşti încă din 1918. În Bulgaria interbelică au funcţionat numai două şcoli primare şi un liceu. În Albania, cele douăzeci de şcoli primare şi cele două licee româneşti au fost persecutate şi până la urmă închise. Doar în Grecia, învăţământul românesc s-a putut menţine până în 1945, desigur, cu dificultăţi. În anii '30 au funcţionat douăzeci şi şapte de şcoli primare şi cinci licee. În ansamblu, se reflectă şi în învăţământul românesc din Balcani aceeaşi problemă a mişcării naţionale aromâne din epoca interbelică. Emigrarea spre România părea o soluţie viabilă tocmai pentru păturile sociale din populaţia aromână care dispuneau de o formaţie relativ superioară. Dar simpla emigrare nu a rezolvat problema. Aromânii din Grecia au emigrat, după Pacea de la Bucureşti, adeseori în Dobrogea de sud, dar aceasta a fost retrocedată Bulgariei în 1940, ceea ce însemna că mulţi dintre coloniştii aromâni trebuiau să-şi găsească o nouă patrie tocmai în frumoasele sate (parţial germane) din Dobrogea de nord, golite prin transferul forţat de populaţie în timpul regimului naţional-socialist[29].

În raport cu emigrarea masivă a aromânilor spre România, se pune chestiunea semnificaţiei istorice a învăţământului românesc în Balcani, în special acum, când acesta nu mai funcţionează din 1945. Schimbările politice apărute de atunci au creat o situaţie cu totul nouă şi

ne permit să aruncăm o privire netulburată asupra desfășurării evenimentelor până în 1939. Mișcarea națională aromânească a tins oare numai spre afirmarea limbii materne în școală și Biserică ori a fost mai puternică dorința guvernelor de la București de a-i româniza pe aromâni?

Regimul comunist de la București n-a fost deloc atrăgător pentru aromâni, spre deosebire de România interbelică, a cărei înflorire economică a trezit o mare simpatie, cu rezervele de rigoare. Teritoriul așezărilor aromânești a fost împărțit până de curând între patru state diferite, cu patru sisteme politice antagoniste. După o perioadă de tabuizare a cauzei aromânești, consecință a războiului, de câțiva ani încoace conștiința națională aromână se trezește din nou. În Franța, în Statele Unite, în Germania, în Grecia, în fosta Iugoslavie și, de asemenea, în România. În ultima vreme, și aromânii din Bulgaria și Albania s-au asociat acestei mișcări.

Nu e locul să discutăm șansele politice actuale și viitoare ale mișcării aromânești; să fim fericiți *că există*! La aceasta au contribuit enorm unele periodice aromânești, scoase în ultimii ani cu mult efort și dăruire din partea redactorilor din diaspora aromânească de aiurea: *Tră armânami* (Paris), *Zborlu a nostru* (Freiburg im Breisgau), *Frândzâ vlahâ* (Bridgeport, SUA). Din paginile lor, tipărite în dialect, aflăm că aromânii nu mai vor să fie o anexă la conceptele dubioase ale unor politicieni de la București. La numeroasele congrese ale Uniunii pentru Limba și Cultura Aromână, acest lucru a ieșit la iveală foarte clar.

În afara Republicii Macedonia, pentru care prezența unei minorități aromâne infime înseamnă, probabil, cel

mai mărunt pericol politic imaginabil, nici un stat balcanic n-a recunoscut până acum în mod oficial drepturile naționale ale aromânilor ca minoritate lingvistică, etnică, națională (aici nu e vorba de termeni juridici, ci de drepturile omului). Prin Comunitatea Europeană şi prin Consiliul Europei, ambele foarte atente la situația minorităților naționale, aromânilor le trebuie garantat un minimum de drepturi – grecii din Apulia au şcoli proprii, slovenii din Carinthia austriacă au şi un liceu, tirolezii din sud au ziare, reviste, edituri, emisiuni radio şi TV în limba germană, pentru a da numai câteva exemple.

Într-o viitoare Europă comună, aromânii – indiferent de ce parte a frontierei ar trăi (căci frontierele moderne au distrus spațiul natural de viață al aromânilor) – trebuie să aibă dreptul de a vieți oriunde fără a le fi amenințată identitatea.

Note

1. Vezi, de exemplu, contribuţia mea: „Religious Confession and Nationality in the Case of the Albanians", în: *Religion, State and Ethnic Groups*, seria *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe (1850-1940)*, vol. 2, Donal A. Kerr (ed.), Darmouth Pub. Co., Aldershot, Hants; New York University Press, New York, 1992, pp. 125–138.

2. B. Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983. Nişte ciobani din Pindhos trebuiau „să-şi închipuie imaginea unei comunităţi" văzând în cărţile de şcoală ale copiilor lor portretul lui Carol I. Vezi asupra acestei chestiuni şi savuroasele analize produse de Norbert Reiter: *Sprache – Gruppe – Nation*, Berlin, Wiesbaden, Harrassowitz, 1984. (Autorul ne atrage atenţia asupra faptului că ţăranii din Macedonia îşi defineau limba maternă ca „našinski".)

3. M.D. Peyfuss, 1974. Versiunea românească a apărut (neschimbată în text) datorită străduinţelor prietenilor mei Nicolae-Şerban Tanaşoca (traducător) şi Marcel Popa (editor), *Chestiunea aromânească*, Bucureşti, 1994. Vezi în special „Postfaţă după două decenii", pp. 121–123. De altfel, G. Caragiani a sprijinit în principiu, cu argumente noi, vederile mele în excelenta sa lucrare: „Gli aromeni e la questione aromena", în *Istoria contemporană*, 18, Bologna, 1987, nr. 5, pp. 929–1007.

4. P. Papahagi, 1909; vezi şi Capidan, 1932: 46–84.

5. Istoria acestui centru aromânesc este încă plină de enigme, dar şi de mituri, legende şi fantasmagorii naţionaliste. În cartea mea despre faimoasa tipografie din Moscopole, am încercat să fac un scurt istoric al oraşului: M.D. Peyfuss, 1989. Simultan a

apărut: Stilian Adhami, *Voskopojë*, Tiranë, 1989. De subliniat e faptul că denumirile de uz curent în limbile greacă şi română, Μοσχόπολις, şi Moscopole, sunt inventii târzii, clasicizante, în timp ce în sursele din sec. al XVIII-lea predomină forme ca Woskopoli, Βοσκοπόλη, care corespund perfect cu forma locală aromână Văscopol'ea.

6. Monumentelor enumerate în anexa liturghierului editat de Matilda Caragiu-Marioţeanu, 1962: 117, li se adaugă şi inscripţia bisericii din Kleinobos, în Tesalia, *cf.* M.D. Peyfuss, 1984: 29–41, precum şi M. Garides, „Ο μητροπολίτυς Παΐσιος και η επιγραφή του Κλεινοβοὺ αλφάβητο και εθνικὸ πρόβλημα" în: *Τα ιστορικά*, 2, Atena, 1985, nr. 3, pp. 183–203.

7. Vezi M.D. Peyfuss, 1970.

8. Ultima ediţie: *Das dreisprachige wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis*, A. Hetzer, T. Kavaliötës, H. Buske, Hamburg, 1981; seria *Balkan-Archiv*, Neue Folge, Beiheft 1. – Despre autor vezi M.D. Peyfuss, 1989.

9. Împreună cu ultima ediţie: *Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis*, J. Kristophson, ed. în seria *Zs. f. Balkanologie*, 10, Berlin, 1974, nr. 1, pp. 1–128, trebuie văzut şi A. Konstantakopoulou, *Ελληνική γλώσα στα Βαλκάνια* (1750–1850), Ioannina, 1988, şi M.D. Peyfuss, 1989: 54–60.

10. R. Werner: „Zu einer einzigartigen Übersetzung eines liturgischen Textes ins Aromunische", în *Aromunische Studien*, Institut für Romanistik Salzburg, 1981, pp. 21–54.

11. P. Dachselt: *Die Predigt vom Heiligen Antonius*, în Jahresberichte des Instituts für rumänische Sprache in Leipzig, 1, 1894, pp. 1–78; G. Weigand, *Der Codex Dimonie*, *ibid.*, 4, 1897, pp. 136–227; 5, 1898, pp. 192-297; 6, 1899, pp. 85–173. După o informaţie primită recent de colegul Wolfgang Dahmen, romanist la Universitatea din Jena, şi piatra funerară a lui Gustav Weigand a dispărut din Cimitirul din Leipzig...

12. K. Oukoutas, *Νέα παιδαγωγία ήτοι αλφαβητάριον εύκολον Βιέννη*, 1797.

13. În afară de două teze de medicină, el a publicat: *Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen*... Pest, 1808, cu text paralel german şi grecesc, şi cartea Roja, 1809.

14. Principala sa lucrare rămâne Boiagi, 1813, cu recenta reeditare a lui Vasile Barba din Freiburg, 1988 (de fapt, 1990). În afară de aceasta, Boiagi a mai făcut câteva traduceri în aromână, a scris o gramatică greacă și o cărțulie sârbească; vezi postfața mea la ediția Barba.

15. Boiagi, 1813: p. XII.

16. Cercetările recente, efectuate de tânăra colegă Amelie Lanier în arhivele maghiare, arată abundența materialului documentar aflat acolo referitor la istoria acestui oraș, dar și la aspectele economice ale decăderii lui.

17. Vezi capitolul lui Neagu Djuvara din prezenta lucrare.

18. Am publicat textul inscripției: M.D. Peyfuss, 1987: 129.

19. Străbunicul lui Herbert von Karajan, Theodor Georg von Karajan (1810–1873), fusese profesor de germanistică. Familia venită la Viena din orașul Kozane (Cojani, Grecia) a fost probabil de origine aromână, care însă nu se poate dovedi.

20. O origine valahă bineînțeles că n-a fost considerată nobilă în Ungaria, așa că putem găsi și genealogii extravagante și romantice. Familia moscopolitană Dadányi de Gyülvész (în greceşte Δαδάνης, Ταντάνης, Ταταντάνης, cu titlul nobiliar din Giulvăz în Banat) a pretins chiar o ascendență din cnejii Mingreliei! Culeg material pentru un studiu mai amplu.

21. Vezi K. Hitchins, 1977.

22. Vezi M.D. Peyfuss, 1989: 39.

23. Teodor Botiș: *Monografia familiei Mocioni*, Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II", București, 1939.

24. G. Montan: *Kurzgefaßte Geschichte der Wlachischen Nazion in Dacien und Macedonien*, S.J. Patzko, Pest, 1819.

25. *The Book of a Thousand Tongues*, United Bible Societies, London, 1972, pp. 372 *sq.* Vezi și lucrarea cuprinzătoare a Matildei Caragiu-Marioțeanu, „Biblia la aromâni", în *Revista de istorie și teorie literară*, 37/38, București, nr. 3–4/1–3, pp. 306–315; în fine: *Di la Dunidzau Liturgia A tilui ditu sinti parintiluia nostru Ioan Gura-di-Amalama*, Paris, 1967.

26. Înainte au avut loc un incident la Ioannina și o intervenție diplomatică fermă a Germaniei la Istanbul. În faimoasa *iradea* a sultanului, termenul de *millet* nu apare, deoarece un *millet* ar fi avut nevoie de propriul său șef religios.

27. Membrii lor sunt sărbătoriți și astăzi ca „eroi naționali", în timp ce toate numele lor (grecești, bulgărești, albaneze etc.) ar trebui șterse o dată pentru totdeauna din memoria omenirii, cum foarte bine sublinia un tânăr istoric bulgar la ultimul congres al A.I.E.S.E.E. din Thessaloniki, în 1994.

28. Unica lucrare folositoare este S. Țovaru, 1934, dar nu ajunge până la cel de-al Doilea Război Mondial.

29. Caracteristic pentru lipsa birocratică de grijă cu care oamenii sunt transportați în secolul nostru, fără minimum de prevedere, este cazul nemților din satele preponderent tătare din Dobrogea, strămutați în 1940 tocmai în Wartheland, astăzi localitate poloneză, de unde au fost nevoiți să emigreze, în curând, din nou.

Între aculturație și asimilare. Aromânii în secolul XX

MIHAELA BACU

„Fiecare dintre noi, de îndată ce am schimbat locul și patria, ne-am amestecat cu alte rase și am schimbat și vorba conform regatului în care am trăit."

(Constantin Ucuta, *Prefață* la *Noua pedagogie*, sfârșitul secolului XX)

Aromânii reprezentau, încă de la începutul secolului XX, ultima mare populație de ciobani nesedentari și latinofoni din sud-estul european, una dintre ultimele societăți premecaniciste, trăind într-o regiune unde mari tulburări, relativ recente pe plan istoric, au avut efecte culturale și etnice ireversibile.

În momentul în care se mai putea încă defini global spațiul pe care aromânii îl ocupau, numele „Macedonia" corespundea unei anumite realități geoculturale și geopolitice: sudul Bulgariei și al Iugoslaviei, Albania și Grecia (Epirul și Tesalia) reprezentau efectiv un ansamblu, fără îndoială instabil din punct de vedere politic, dar omogen din punct de vedere geografic, cu spații izolate, marcate, alăturate, care nu se intersectau. Având în vedere tendințele și forțele centripete ale statelor moderne, asemenea aglomerări nu mai pot exista. Modurile de viață tradiționale ale aromânilor n-au putut rezista apariției

statelor balcanice, deci politicilor de asimilare forțată – care au decurs în mod logic –, nici nu s-au putut sustrage presiunii de adaptare la o cultură nouă pe care o exercită în general societățile occidentale, pudic numite „pe cale de industrializare".

De aceea, a schița astăzi un portret etnologic al aromânilor, oricât de succint și de sintetic ar fi el, înseamnă de fapt a prezenta etapele unei aculturații din ce în ce mai precipitate. De fapt, orice descriere a modului de viață tradițional al acestei etnii n-ar fi, în mare parte, decât o reconstituire întocmită conform relatărilor unor călători din secolul al XIX-lea (*e.g.* cei mai celebri W.L. Leake, 1814; F.Ch.L. Pouqueville, 1820; L. Nenițescu, 1895) sau pe baza unor documente ale folcloriștilor și etnologilor, de cele mai multe ori germani sau români, care au studiat această populație din secolul al XIX-lea și până la cel de-al Doilea Război Mondial (*e.g.* G. Weigand, 1894–1895; T. Papahagi, Th. Capidan etc.).

Astfel, înainte de a indica formele, căile și etapele acestei aculturații, va trebui să facem și noi o reconstituire, pentru a stabili condițiile și cadrul. De aceea ne vom opri asupra unei prezentări sumare a populațiilor păstorești (mai ales cele compuse din subgrupurile fărșeroților și grămostenilor) care, într-o oarecare măsură, reprezintă prototipul vieții aromâne în mediul său primar, regiunile de munte. Cei mai reprezentativi dintre aceste populații sunt fărșeroții – originari din Albania – și grămostenii – de pe Muntele Grammos. Activitățile aromânilor erau mult mai diversificate decât economia în mișcare bazată pe producția de derivate din lapte și lână, brânzeturi și țesături. Foarte devreme în istorie – se păstrează urme

începând cu Evul Mediu – aceste populații au început să renunțe la toate formele posibile de nesedentarism; au început să practice în schimb mai ales comerțul local (la munte sau la şes), extindere firească a producției lor, în întregime specializată, apoi un comerț diversificat, lărgit mai întâi în Balcani, apoi mai departe, în Ungaria, în Austria, în Italia, în Turcia, sub formă de caravane de catâri şi cai. Acestea parcurgeau sud-estul european într-o epocă în care căile de comunicație erau încă slab dezvoltate şi singura cale pe uscat între Viena şi Constantinopol trecea prin masivele muntoase greu accesibile. Practicau şi meseriile de constructori, bijutieri, cizmari, croitori, necesare unei economii săteşti, dar şi pe cele ambulante, ca oieritul. Vom ține cont numai de cei dintâi – păstorii – în măsura în care ei constituiau „matrița" caracteristicilor aromânilor. Ştim acum că – chiar dacă este premecanicistă – nu există societate cu adevărat rigidă, în afara istoriei, societate care să aibă o stabilitate culturală căreia numai un contact brutal cu o altă cultură i-ar fi fatal. Toate societățile umane au fost în contact permanent cu alte societăți. Schimburile economice au fost dintotdeauna însoțite de alte schimburi, la prima vedere invizibile, care lasă însă cele mai multe urme: gesturi, cuvinte, reprezentări religioase, sociale şi culturale. În ceea ce-i priveşte pe aromâni, nu putem considera perioada anterioară creării statelor balcanice moderne drept privilegiată, stabilă: conflictele politice şi armate care au avut loc în aceste regiuni sunt prea cunoscute pentru a mai reveni asupra lor. Dovada flagrantă a acestor schimburi interetnice este mulțimea numelor cu care sunt desemnați aromânii (aromâni, arvanitovlahi, kuțovlahi,

elinovlahi, greco-vlahi, macedoromâni, megleniți, țințari, vlahi, vlahorinhini, vlahofoni... Acestor termeni generici li s-au mai adăugat denumiri referitoare la subgrupe regionale, de dialecte etc., ca epiroți, grămosteni, fărşeroți, cipani, plisoți etc.).

Dar în afara acestor schimburi, războinice sau pașnice, populațiile rămâneau puternic endogene, se ocupau cu activități care le erau proprii etc., astfel încât a alcătui un portret foarte sintetic şi „atemporal" nu constituie o extrapolare exagerată. Aceasta se datorează următorului fapt: principala caracteristică a acestei etnii este viața pastorală, în sensul cu totul propriu şi tehnic al cuvântului. Şi întreaga ei organizație socială, politică, culturală, religioasă etc. a fost o consecință logică şi constantă a unei societăți de ciobani, sortită vieții păstoreşti chiar când membrii ei nu mai erau ciobani.

In memoriam...

Viața păstorilor consta într-un mod arhaic de creştere a oilor, în care turmele se hrăneau numai cu vegetație spontană, în aer liber. Vara la munte ori iarna la şes, turmele de oi nu erau adăpostite în stâne închise, construite, ci în țarcuri concentrice din crengi şi rămuriş, menite să uşureze mulsul. Acest tip de creştere a oilor obliga deci întregul grup, ciobani, femei, copii, dar şi pe ceilalți săteni, să se deplaseze odată cu turma. Nu este vorba aici de nomadism, ci de oscilația între o aşezare de iarnă şi o aşezare de vară, în funcție de terenurile închiriate sau deținute. Această transhumanță aparținea tipului numit „invers", în care aşezarea principală se afla la

munte, iar așezarea secundară la câmpie. Ciobanii se puteau deplasa sute de kilometri, de pildă, din masivul Pindului până în împrejurimile Muntelui Athos. Aromânii aveau pe atunci trei feluri de locuințe: pentru vară, colibe rotunde de 5-6 metri în diametru, făcute din nuiele împletite și din chirpici, și corturi de păr de capră pentru ciobani, la munte. Pentru iarnă, case din piatră. Colibele și corturile nu mai sunt folosite astăzi. Doar câțiva sărăcăciani (populație de origine aromână, grecizată de vreo două secole) mai au și azi acest tip de locuințe cu totul special. Un singur exemplu: între orașele Veria și Edessa, la peste 1 300 de metri altitudine (Munții Vermion), un grup de vreo 50 de persoane, inclusiv femei și copii, continuă să se deplaseze astfel de la aceste locuri de vară la Larissa (Tesalia), iarna. Materiale reciclate (bidoane de ulei tăiate sau folii de plastic) se adaugă celor tradiționale pentru a asigura impermeabilitatea ansamblului. Dar, în locuință, focul se află întotdeauna în centru, iar războiul de țesut este mic și foarte jos, femeia stând pe pământ pentru a putea lucra la el.

Transhumanța avea deci întotdeauna drept punct de reper un sat fix supus unor condiții climatice aspre. O așezare masivă și grupată, situată pe o coastă muntoasă, în cascade de case cu pereții groși, de piatră, cu acoperișurile în patru laturi, acoperite cu țiglă. O odaie era întotdeauna rezervată călătorului aflat în trecere. Legile de ospitalitate erau stricte, în țări în care rigorile climei și muntele nu-ți permit să glumești cu supraviețuirea. În acest climat continental, poveștile cu lupii care atacă turmele făceau concurență, la șezători, doar acelora cu urși atacând oamenii. Chiar și astăzi câinii ultimilor ciobani poartă la gât coliere cu lungi cuie îndrepate către

exterior, deoarece lupii atacă de preferință ceafa... La șes, o iarnă mai rece, cu mai multă zăpadă decât de obicei, aducea daune foarte mari, ba chiar distrugea complet sursa de venituri a unui întreg grup familial, căci nu existau rezerve de furaje pentru animale.

Datele pentru schimbarea activităților tradiționale erau fixe, iar calendarul simplu: Sfântul Gheorghe (23 aprilie) însemna întoarcerea la munte, iar Sfântul Dumitru (26 octombrie), coborârea la șes, motiv pentru care imaginile celor doi sfinți erau foarte des sculptate pe furci, unele dintre ele se mai pot vedea și astăzi la Muzeul Popular din Atena. Originea lor rămâne însă necunoscută...

Oieritul era principala ocupație a aromânilor, iar grupurile de păstori transhumanți erau mereu aceleași, atfel că organizarea lor familială și socială este previzibilă. Familiile erau grupate în „clanuri" („falcări" < latin. *falcaria*), sub autoritatea unui „celnic" (cuvânt slav însemnând „căpetenie"), în general ales din familiile care aveau turmele cele mai mari (putând număra până la mai multe mii de capete). O „falcare" putea astfel să conțină mai multe zeci de mii de ovine. Celnicul era – printre altele – și intermediar în vânzarea produselor lactate. Fiecare își primea partea în funcție de câte animale avea. Clanurile se împărțeau în subgrupe, atât prin dialectul pe care-l vorbeau (limba aromână nu este unitară, ci prezintă cel puțin două ramuri distincte), cât și prin localizarea sau originea lor geografică.

Familia se organiza patrilinear, fiind responsabilă pentru fiecare dintre membrii săi. Ca orice societate premecanicistă, se baza pe ascendența (*soie*) masculină. Familiile atingeau astfel uneori cca 30-40 de membri.

Regulile care controlau endogamia, de pildă, extindeau legătura de rubedenie până la al cincilea grad, ceea ce dădea genealogiilor o arborescență destul de impresionantă.

Transmiterea prenumelor ilustrează perfect dominația liniei paterne: primul nepot lua prenumele bunicului din partea tatălui; prima nepoată, prenumele bunicii din partea tatălui, al doilea nepot căpăta numele bunicului din partea mamei etc.; ulterior, era nevoie de denumiri complementare, făcând referire fie la mamă, fie la alte grade masculine (putând merge până la străbunici), pentru a-i diferenția pe fiii cei mai mari trăind sub același acoperiș, deoarece logic purtau același nume (de exemplu: Nicu al Cociu al Cola – textual Nicolae al lui Constantin al lui Cola – în raport cu vărul său Nicu al Cociu al Cola. Diferențierea se făcea prin adăugarea unei porecle sau a unui diminutiv derivat din prenume; de exemplu, pentru Nicolae se putea recurge la Coli, Niculachi, Culiciu, Culică etc...). Dar a numi pe cineva înseamnă a-i conferi o identitate, prin rang sau alianță. Fiecare individ purta astfel un nume variabil, în funcție de locul și de locutorul care i se adresa sau îl evoca.

Această complexitate se regăsea în ierarhia domestică, care avea două structuri piramidale independente, masculină și feminină, consecințe ale frecventelor și lungilor absențe ale soților, taților sau fraților. Ierarhiile masculine și feminine se suprapuneau astfel pe categorii de vârstă în interiorul fiecărui grup familial. Diferența consta însă în faptul că raporturile dintre bărbați erau determinate de consangvinitate, pe când în cazul femeilor era vorba de afinitate (căsătoriile aducând sub același acoperiș

femei străine). În acest ultim caz, rangul ierarhic prima asupra legăturii de sânge: astfel, fetele de măritat, trăind sub acoperişul tatălui lor, erau datoare, dacă nu mai aveau mamă, s-o asculte pe cumnata cea mai vârstnică. Putem lesne înţelege că rolul femeilor era important într-o societate în care predominau numeric, atât din cauza frecventelor absenţe ale soţilor, cât şi datorită activităţii economice proprii. Relatările orale sunt relevante în acest sens. Multe dintre ele sunt cântece despre aşteptarea soţului sau a celui promis, plecat uneori timp de câţiva ani pentru a-şi căuta norocul *tu xeane* („în străinătate", cuvânt de origine greacă), departe de vitregia istoriei din Balcani.

Cu timpul, familiile lărgite au dispărut atât sub presiunea, din ce în ce mai puternică, a familiei nucleare, care se impune la fel ca în alte locuri, cât şi din cauza năruirii acelei structuri economice în care individul nu exista decât în cadrul unui grup, înzestrat cu autoritate şi responsabilitate socială.

Odată cu familia lărgită a dispărut o întreagă viziune despre lume, tributară unui mod de viaţă pastoral, nesedentar şi neagricol. Viaţa pastorală presupune integrarea în mediu, fie el favorabil sau nu, şi nu înstăpânirea peste acesta pentru a-l transforma. Oamenii nu depindeau deci de ciclurile agricole, ci de ritmul vieţii animale, cu etapele ei importante: reproducerea şi sacrificarea. Sunt numeroase scrierile călătorilor sau studiile etnologice care arată detaşarea ciobanilor faţă de structurile stabile, mai ales când acestea aparţineau unei autorităţi străine, în acest caz Imperiul Otoman, a cărui greutate s-a făcut simţită mai ales în domeniul fiscal. Aceleaşi scrieri su-

bliniază caracterul în general dârz și independent, chiar ușor belicos, al unei populații în mare parte nesedentare, de la munte, trăsătură care adesea a fost explicată prin absența unei conștiințe „istorice"... În ce privește sentimentul religios, de pildă, aromânii se definesc drept creștini, mai ales pentru a se diferenția etic, cultural sau politic de turci sau de albanezi, care sunt musulmani. Nu au manifestat însă dorința de a practica o religie bine structurată, din cel puțin două motive.

Dimensiunile studiului de față nu ne permit să analizăm în detaliu cel dintâi motiv, și anume relația pe care această populație neagricolă, pastorală, o avea cu moartea. Al doilea motiv este mai concret: dificultatea de a concepe o structură religioasă care să se poată adapta unei populații răspândite prin munți și văi. Nu trebuie să uităm că sedentarizarea aromânilor a fost asiduu dorită de Biserică și de statele balcanice. Una dintre anecdotele povestite celor mici era o istorioară comică, aceea a lui Mita ciobanul, care, vrând și el să se împărtășească de Paște, își părăsește muntele și turma și vine la biserică. Odată sosit, nu reușește să intre deoarece-și ține toiagul de-a latul ușii, apoi, necunoscând ritualul, imită gesturile sacre, dar și pe cele profane ale credinciosului aflat tocmai în fața lui... ajungând să provoace o catastrofă.

Crăciunul, Paștele, apoi cele două sărbători care marchează epocile de tranziție ale transhumanței (Sfântul Gheorghe și Sfântul Dumitru), 15 August (Stămăria), data tradițională a căsătoriilor, și zilele sfinților (puncte de reper calendaristice) erau sărbătorile în general respectate: li se adăugau, ca de altfel în toată creștinătatea orientală, credințe și rituri necanonice și arhaice.

Aromânii îmbinau arhaicul cu noul. Acelaşi lucru se întâmpla cu oralitatea, care era tradiţională, dar şi deschisă influenţei temelor care au circulat din Orient în Occident; este foarte interesantă în acest sens analiza formării sau a migraţiei motivelor narative. Aş lua drept scurt exemplu o singură poveste, aceea a pescuitului vulpii şi a ursului (poveste-tip numărul 2 în clasificarea Aarne şi Thomson), care corespunde punct cu punct versiunii cunoscute în *Le Roman de Renart*, cu o singură excepţie: nu lupul, ci ursoaica îşi moaie coada în apa glacială a unui lac pentru a prinde peşti, şi rămâne fără ea, fiind nevoită s-o reteze la sosirea vânătorilor. Morala apropie această istorioară de o poveste etologică bine-cunoscută, în care se arată „cum şi-a pierdut ursul coada" şi cum a ajuns să fie mai puţin inteligent.

Alte povestioare au fost ignorate de diversele antologii constituite începând cu finele secolului al XIX-lea (M. Obedenaru, 1891; O. Densusianu, 1925; P. Papahagi, 1929; H. Căndroveanu, 1977). Aceşti autori cenzurează elementele amorale sau scabroase ale oralităţii aromânilor, vrând să-i arate civilizaţi... Rezultatul a fost cât se poate de simplu: o întreagă latură a culturii aromâne, prezentând un interes cert pentru studiul migraţiei motivelor narative în povestirile şi legendele europene, a fost astfel pierdută.

„...inter se Romani dicuntur et nominantur..."

Preponderenţa oralităţii, sub toate formele sale, a făcut ca limba scrisă să înceapă să se dezvolte abia la începutul secolului al XIX-lea. Să vedem oare în aceasta efectele absenţei unei conştiinţe istorice proprii, cum s-a întâmplat

adesea? Cert este că această populație, care vorbea o limbă veche de două milenii, n-a simțit decât foarte târziu nevoia s-o fixeze în scris. Primele gramatici au fost scrise începând cu secolul al XVIII-lea, urmate fiind în secolul următor de gramaticile lui C. Roja (1809) și M. Boiagi (1813). Câțiva literați au început să scrie în limba aromână la sfârșitul secolului trecut, tocmai pentru a dovedi că trebuie considerată o limbă cu drepturi depline (de sine stătătoare). La începutul secolului XX apar excesiv de multe reviste, mai ales sub influența românească (1880–1930). Se pare însă că pentru grosul populației, deși alfabetizată, scrisul era mai mult o utilitate decât un fapt de cultură. Rolul lui era să înlesnească tranzacțiile, și nu să înregistreze memoria unui popor, ceea ce este perfect logic din perspectiva unei societăți tradiționale, profund ancorate în oralitate. Drept urmare, lingviștii mai discută chiar și astăzi cum să noteze o anume palatalizare sau dacă să amestece grafemele grecești cu cele latine, având în vedere evantaiul fonemelor aromâne, ceea ce – între paranteze fie spus – nu-i împiedică pe unii să corespondeze în aromână, fără să-și pună un minut problema teoretică a transcrierii grafice. Așadar, limba aromână nu are un sistem de transcriere stabil, unificat, însă are – dacă putem spune așa – „idiograme" bazate fie pe intuiția lingvistică individuală (în cazul corespondenței de familie, de exemplu), fie pe o transcriere preconizată de cutare gramatician sau literat. Cauza este simplă: din momentul în care miza politică a existenței câtorva sute de mii de latinofoni a fost luată în considerație în Balcani, singurele școli deschise au fost în limba națională sau – când a fost posibil – în

română. Nu au lipsit însă problemele politice şi naţionaliste. Nu era vorba de a oferi o variantă scrisă – deci o istorie – acestei limbi, desconsiderată de români ca fiind doar un dialect, dacoromâna din Valahia reprezentând forma oficială a limbii române. Astfel, în Grecia de pildă, s-au succedat trei generaţii cu un evantai lingvistic diferit! Toţi cei care au fost alfabetizaţi înaintea celui de-al Doilea Război Mondial sunt cel puţin trilingvi: vorbesc aromâna ca limbă maternă şi scriu în greacă şi română. Aromânilor – care au avut întotdeauna legături cu toate populaţiile balcanice şi periferice – plurilingvismul le-a devenit indispensabil prin contactele lor comerciale. A doua generaţie, de după război, a fost educată în limba greacă, după închiderea şcolilor şi bisericilor româneşti. Ea a fost şi mai este bilingvă: vorbeşte aromâna şi scrie în greacă. A treia generaţie începe, din ce în ce mai mult, doar să înţeleagă aromâna. Momentul în care aromâna a trecut, mai mult sau mai puţin, la scris a coincis cu un fapt de aculturaţie: nerecunoaşterea statutului său de limbă deplină şi întreagă şi asimilarea ei cu un dialect (al românei). Problema lingvistică nu a constat numai în influenţa unei limbi dominante sau în impunerea progresivă a unei limbi asupra celei vecine. Profund legată de istoria politică a Balcanilor, ea ilustrează evoluţia acestei populaţii, mereu confruntată cu o imagine care aducea laolaltă exoticul loc comun al „purităţii moravurilor originare" – proprie unui grup etnic izolat în regiuni muntoase – şi necesitatea istorică de a-i civiliza pe aceşti „mândri munteni".

Schematic, trebuie să distingem trei etape istorice în procesul aculturaţiei aromânilor. Prima se întinde de la

căderea Imperiului Otoman până la cel de-al Doilea Război Mondial, a doua de la război până în anii 1980 și, în fine, cea de-a treia din 1980 până în zilele noastre.

Perioada anterioară celui de-al Doilea Război Mondial a cunoscut trei evenimente însemnate. Mai întâi o sedentarizare progresivă, consecință a înființării statelor balcanice după căderea Imperiului Otoman. Apariția frontierelor politice a făcut mai dificilă transhumanța, prin impunerea vămilor și a taxelor vamale de frontieră. Macedonia s-a transformat într-un spațiu restrâns care se micșora pe măsură ce viteza transporturilor creștea prin introducerea mijloacelor de comunicație mai rapide.

A urmat apoi, după abandonarea politicii „marii Idei" (reînvierea defunctului Imperiu Bizantin) preconizate de Venizelos, sosirea celor aproape un milion și jumătate de greci refugiați din Asia Mică, instalați în marea lor majoritate în nordul Greciei, adică în partea elenă a Macedoniei.

În fine, până spre 1930, au emigrat în România aproape 12 000 de persoane (T. Capidan, 1937: 11), mai întâi în Dobrogea de sud (fostul Cadrilater), atunci românească, astăzi bulgară, apoi în regiunea Dobrogei noi (județele Constanța și Tulcea). Au existat dintotdeauna aromâni care au emigrat din Macedonia spre România, convinși fiind că se vor integra într-o țară înrudită etnic, lingvistic și cultural.

În epoca aceea, în care nu se vorbea încă de aculturație, cuvintele folosite erau, în funcție de punctul de vedere adoptat, geografic sau politic: „deznaționalizare" sau „asimilare". România folosea primul termen; statele naționale care doreau o omogenizare a populației prin

dispariția minorităților nenaționale, al doilea termen. Această epocă poate fi caracterizată prin sintagma „războiul şcolilor primare şi secundare", când se preda în limba română, prima şcoală română din Macedonia fiind înființată în 1864. Se constată şi o dezvoltare a activităților misionare, destinate a-i convinge pe aromânii ortodocşi să intre în sânul Bisericii naționale; apar cărți de călătorii, rapoarte administrative şi articole de presă care argumentează diversele teorii privind originea aromânilor şi înrudirea lor etnică cu românii, în scopul de a combate sau de a susține asimilarea.

Perioada de după cel de-al Doilea Război Mondial – moment în care statele balcanice devin legitime din punct de vedere istoric şi îşi consolidează fundamentele culturale şi naționaliste – determină Balcanii să-şi schimbe perspectiva legat de problema aculturației: de la factorii locali şi de la conceptele de naționalități şi de naționalism se trece la aculturația culturilor neindustriale care supraviețuiau în Occident, adică mai ales a culturilor țărăneşti sau, mai general, neurbane. De atunci, asimilarea domină, şi domină şi arierplanurile ideologice, politice sau naționaliste, care n-au dispărut, dar au fost înghițite de un fenomen mai cuprinzător. Urbanizarea şi industrializarea progresive au dus la mutarea populației din munți... Aculturația economică se realizase deja odată cu introducerea căilor ferate, care – bineînțeles – au anunțat moartea activității comerciale tradiționale. Vocația de negustori a aromânilor a stat, fără îndoială, la baza mobilității lor de dinainte şi de după război şi a înlesnit marile migrații care au avut loc, nu numai spre România, ci şi spre restul lumii (mai ales spre Statele Unite). Viața

culturală a urmat drumul exodului de la munte... Arierplanurile ideologice, politice sau naționaliste n-au dispărut, însă au fost asimilate unei perspective culturale și politice mai generale.

O etnie se definește nu numai prin trăsăturile sale constitutive, ci și prin felul în care se raportează la alte etnii: aromânii trebuie astăzi căutați în orașe și în sate care nu mai sunt aceleași cu cele în care au trăit bunicii lor, toponimele fiind grecizate, slavizate etc. Ei sunt în prezent cetățeni greci, bulgari, albanezi sau iugoslavi (makedoni), dar și români, vorbind limbile naționale ale țărilor din ale căror populații fac parte și fiind probabil incapabili să înțeleagă – dacă ar întâlni-o – o rudă de altă naționalitate. Spațiul și timpul în care trăiau acești nesedentari sunt revolute, la fel și tipul de organizare socială care dădea acestei etnii caracterul ei unic. Toate trăsăturile care-i deosebeau de celelalte populații balcanice (locuință, limbă, tehnologii, forme de organizare socială) sunt doar amintire. Identitatea aromânilor se afirmă în prezent nu prin apartenența la o etnie, ci prin statutul de minoritate culturală, în contextul respectului acordat tuturor minorităților culturale nevoite să trăiască într-un stat bi- sau pluricultural. Ar trebui să fie mai ales cazul Greciei actuale, unica țară, împreună cu România, în care se mai poate vorbi cu adevărat despre aromâni. Aromânii pe care vicisitudinile istoriei i-au dus în Iugoslavia și în Bulgaria sunt aproape total asimilați. În ce privește Albania... cine ar putea evalua țara cea mai închisă din Europa?

În contextul actual este foarte greu să dăm cifre privind această populație, să întocmim un tablou al „populației

aromâne" în diferitele state din Balcani, din cauza problemelor pe care le ridică recensămintele, identificarea etnică şi „naţionalităţile" din ultima sută de ani. Cifrele s-au dovedit a fi adesea capricioase, fluctuând în funcţie de interesele politice ale ţărilor respective (diferenţa cea mai mare fiind de la 20000 la 1500000 de persoane!). Înaintea celui de-al Doilea Război Mondial cifrele cele mai credibile oscilau – conform estimărilor – între 300000 şi 500000 de vorbitori de aromână. În Grecia, conform unui recensământ recent, 95% din populaţie este de etnie greacă, iar 5% – pare-se – acoperă toate celelalte etnii de pe teritoriul grecesc (turci, albanezi, aromâni şi slavi); cifra este foarte mică şi indică o prăbuşire demografică abruptă, greu de justificat. Una din cifrele cele mai recente a fost dată de J. Verguin în capitolul intitulat „Limbile în lume", în *Enciclopedia Pleiadei*, consacrată limbajului: 350000 de locuitori aromâni. Nu ştim însă ce surse are autorul. În momentul de faţă o estimare ar fi cu totul hazardată, aşa că nu o vom face. Sunt suficiente trei generaţii pentru ca efectele modificărilor aduse unei structuri să devină ireversibile: pragul acestor trei generaţii se pare că a fost atins în prezent. Sângele, pământul, limba nu mai sunt referinţe vii, ci doar concepte. După cum nici domiciliul, organizaţia socială sau limba nu mai sunt astăzi elemente de diferenţiere enunţate ca atare. De vreo zece ani, sentimentul identităţii capătă forme noi, singurele pe care epoca modernă este capabilă să le ofere: reconstruirea „scenelor de gen" – căsătorii, cântece etc. – sau constituirea de corpus prin intermediul asociaţiilor culturale. Oare când a venit

timpul să înregistrăm memoriile vii, înainte ca ele să dispară, viitorul unei culturi nu este doar o iluzie? Aromânii, astăzi, sunt în pragul unei forme noi de aculturație, comună întregului Occident: nu asimilare, ci urbanizare, uniformizare europeană și postindustrială – în Grecia, ca și pretutindeni – a tuturor grupurilor minoritare, în plan economic și social. Să fie aceasta prevestirea sfârșitului unei culturi și al unei etnii? Sau chiar moartea lor...?

P.S.: Articolul acesta a fost scris înainte de eliberarea țărilor „socialiste" de sub comunism, în decursul anului 1989. Între timp, o serie de evenimente tind să modifice oarecum concluzia relativ pesimistă. Se pare că tocmai în Albania, de unde nu venea nici un fel de informație care să infirme sau să confirme asimilarea elementului aromân și dispariția limbii aromâne, acestea s-au păstrat cel mai bine. Numărul aromânilor nu este bineînțeles cunoscut cu precizie, dar unele publicații, mai ales grecești, pomenesc de o populație de aproximativ 250000 până la 300000 de vlahi „greci vlahofoni", informație care nu este certificată de vreo statistică oficială, ci pare mai degrabă să răspundă unei cauze de natură politică. Cert este însă că, printre refugiații albanezi care trec frontiera grecească în căutarea unui loc de muncă, foarte mulți tineri se exprimă într-un grai fărșerot excelent.

De asemenea, noua intelectualitate aromână tinde să se manifeste din ce în ce mai serios în diferite acțiuni culturale menite să împiedice dispariția limbii. Asociații culturale există de acum, în afara celor bine-cunoscute din România, și la Atena, la Skopje și, recent, la Tirana.

Recent, după proiectarea filmului lui Anghelopulos *Vlemma tu Odisea* (*Privirea lui Ulise*), în care este vorba de călătoria inițiatică prin Balcani a fraților aromâni Manachea, primii realizatori de imagini cinematografice, presa grecească a readus în discuție problema „vlahă", și nu doar pe plan politic.

De aceea, instituirea învățământului în limba maternă, în școlile primare și secundare din Grecia, Albania și Macedonia, eventual și din Bulgaria, ar putea frâna declinul limbii aromâne și deci dispariția de sub ochii noștri a unei culturi bimilenare și a unei etnii care a străbătut veacurile în condiții mai întotdeauna foarte aspre.

Un dodecalog al aromânilor

sau

12 adevăruri incontestabile, istorice şi actuale despre aromâni şi despre limba lor*

MATILDA CARAGIU-MARIOŢEANU

„*Daţi Cezarului*
cele ce sunt ale Cezarului
şi lui Dumnezeu
cele ce sunt ale lui Dumnezeu."
(Matei 22, 21)

Acest dodecalog al aromânilor reprezintă credoul meu ştiinţific privitor la „fiinţa" denumită „aromân". El este rezultatul unui proces îndelungat, care durează de 68 de ani, de la naşterea mea, şi care se explică prin:

a) o excelentă cunoaştere a limbii mele materne, vorbită în familie de părinţii mei, Nico Caragiu[1] şi Athina Papastere[2], şi de bunica mea maternă, Dhafna Pupti[3], moştenire sfântă lăsată de stră-stră-strămoşii mei de 2000 de ani;

b) un respect fără limite pentru tot ce este „tradiţie", „lege" transmisă din generaţie în generaţie, „mentalitate" aproape imuabilă – deşi foarte evoluată în comunitatea mea aromână, în raport cu altele – în fundamentele sale;

c) o competenţă ştiinţifică veritabilă, câştigată, treptat, datorită unui lucru serios şi constant (1947–1995),

---

* Acest text a apărut prima oară în *România literară*, XXVI, 33, 1–7 septembrie 1993.

condus, direct sau indirect (prin cărţile lor), de dascălii mei: Theodor Capidan, Pericle Papahagi, Tache Papahagi, Al. Rosetti, Iorgu Iordan.

Având în vedere aceste date, în aceste momente de confuzie totală, creată de oameni care nu vor sau nu pot să respecte rezultatele ştiinţei (istorice, lingvistice, arheologice etc.), mă consider obligată – chiar dacă acest credo al meu va fi ignorat, criticat, distrus – să formulez ideile care mi se par a fi punctul de *plecare* în orice iniţiativă, de orice fel; dacă nu sunt acceptate aceste adevăruri *elementare*, care nici măcar nu au nevoie să fie explicate, rezultatul, în orice acţiune, ar putea fi: o confuzie generală (din cauza amestecului de criterii – istorice, lingvistice, geografice, cultural-politice etc.), creată adeseori conştient, de toate „părţile" implicate; fricţiuni etnice în ţările balcanice; fără îndoială, sânge va curge din nou de toate părţile.

Îi rog pe cititori să parcurgă, cu răbdare, cele 12 adevăruri şi să le judece numai la sfârşitul lecturii.

Îmi asum întreaga răspundere.

DIXI ET SALVA VI ANIMAM MEAM.

Dodecalog

1. Aromânii (macedovlahii) şi limba lor maternă există astăzi şi de două mii de ani

Tocmai de aceea se vorbeşte despre ei din secolul al X-lea, de aceea li se studiază de 200 de ani limba şi este comparată cu altele[4]; de aceea se scrie literatură în aromână şi pentru aromâni, se scot reviste, se fac emisiuni de radio sau de televiziune în aromână şi pentru

aromâni; de aceea se fac congrese ale aromânilor. (De ce nu? Orice alt grup, indiferent de numitorul său comun, organizează astfel de întâlniri: surzi, uriaşi din toată lumea, grupuri religioase etc. se reunesc în congrese internaţionale.)

2. Aromânii sunt dintotdeauna sud-dunăreni

Ei sunt continuatorii populaţiilor sud-est europene romanizate (macedoneni, greci, traci, iliri) sau colonizate de romani, în orice caz (nu exista nici un element slav în acea epocă); latina a asimilat o parte din aceste limbi autohtone. Acest proces s-a desfăşurat pe un teritoriu destul de mare şi de compact, care se întindea între Carpaţii de nord şi teritoriul de la sud de Balcani. Aici s-a format vechiul popor român, destul de unitar la început (între secolele al VII-lea şi al IX-lea), mai ales din punct de vedere al limbii.

3. Limba veche română (străromână/româna comună/primitivă/protoromâna) vorbită pe acest teritoriu era o limbă unitară

Ea prezenta, totuşi, diferenţe regionale, datorate substraturilor şi trăsăturilor caracteristice latinei vorbite de ocupanţii romani. Şi totuşi, unitatea vechii limbi române, păstrată şi astăzi, este surprinzătoare (în evoluţia fonetică a latinei spre noua limbă, în tipurile morfologice şi în realizările concrete ale morfemelor, în vocabularul fundamental identic, în evoluţiile semantice comune etc.).

Cel mai important este că „toate trăsăturile caracteristice ale limbii române, tot ce deosebeşte limba română de limba latină pe de o parte şi de celelalte limbi romanice pe de altă parte se găseşte“[5] pretutindeni în română.

4. Unitatea teritoriului unde se vorbea româna comună a fost scindată de sosirea slavilor între Dunăre şi Balcani

O bună parte din populaţia românească veche a fost deznaţionalizată, alte părţi au fost împinse spre nord, vest, sud (poate începând din a doua jumătate a secolului al VI-lea). Rezultatul: patru grupuri de vechi români, deveniţi, de-a lungul secolului: românii din nordul Dunării sau dacoromânii, locuitorii Daciei, aromânii (macedovlahii, termen pe care îl prefer, căci evită confuzia: nu există „români nord-dunăreni" în teritoriile unde au trăit şi trăiesc *„ar(u)mân-i/rrămăn-i*; dimpotrivă, *v(a)lahi*, da, căci cu acest nume au denumit şi denumesc vecinii pe toţi românii, din nordul şi din sudul Dunării), *megleniţii* (*meglenoromânii/vlahii*, strâns legaţi de aromâni), din Câmpia Meglen, la nord de Sârunâ (Salonic), şi *istrienii (istroromânii/vlahii)*, din Peninsula Istria.

5. Vechea limbă română s-a scindat în cele patru ipostaze actuale ale sale

În ceea ce priveşte limba, cu câteva excepţii, marea majoritate a lingviştilor recunoaşte existenţa unui trunchi comun, *româna comună*, care se continuă aproape neatinsă în cele patru ipostaze actuale ale acestei limbi comune, corespunzătoare celor patru grupuri de vechi români: *româna* (*dacoromâna/valaha*, limba naţională/literară a României), *aromâna* (*macedoromâna/vlaha*) şi *meglenita* (*meglenoromâna/vlaha*; variantă a aromânei?), vorbite în sudul Dunării, în ţările balcanice, şi *istriana (istroromâna/vlaha)*, vorbită în Peninsula Istria.

Lingviştii au denumit aceste variante „dialecte", şi anume dialecte ale *limbii române*; în acest moment al expunerii mele, se cuvine să completez ultima parte a citatului din Puşcariu (al treilea adevăr din dodecalog), cu textul următor: „...se găseşte în câteşipatru *dialectele*" (subl. n.). Eu însămi, urmând tradiţia lingvistică românească (şi străină, referitoare la latinitatea sud-est europeană), am folosit această terminologie, explicând totuşi în cursurile mele şi mai târziu în cartea mea *Compendiu de dialectologie română*[6], că este vorba aici numai de o *definitio nominis*, şi nu de o *definitio rei* (constatare ce aparţine marelui lingvist francez Paul Meyer, formulată încă din 1875[7]). În ultima vreme, după câteva decenii de lucru, mi-am dat seama că problema se situează „dincolo" de lingvistică. Într-un studiu din 1988[8], aplicând a cincea din opoziţiile stabilite de Eugenio Coseriu „Au-delà du structuralisme"[9] „*langue historique – langue fonctionnelle*", mi s-a reconfirmat opinia asupra inutilităţii discuţiei pe marginea limbii şi a dialectului: româna comună este o limbă istorică, care are un adjectiv propriu, limba *română*. Acest adjectiv aparţine fiecăreia dintre limbile vorbite de *românii* (*vlahii*, pentru vecini) din nordul şi din sudul Dunării, care sunt dialecte istorice ale românei comune. Dar, pe de altă parte, fiecare ipostază actuală a acestei limbi istorice, româna comună, este o limbă funcţională, o limbă care funcţionează ca atare.

6. Aromâna este limba maternă a aromânilor, care le conferă conştiinţă etnolingvistică

Este mijlocul folosit spre a se înţelege între ei, de secole. Este ceea ce le dă o conştiinţă etnolingvistică

aparte, le conferă „*la dimension de l'homogénéité donnée par le langage, comme le dit Coseriu, en principe*“[10]. „*Altérité*“ înseamnă aici „*le fait d'être autre, caractère de ce qui est autre*“ (*cf. Petit Robert*; *s.v.*); aceasta înseamnă că orice aromân, având o limbă *a lui*, se simte, în ţările balcanice, un altul, o fiinţă diferită de albanezi, de greci, de slavi, de turci. Tocmai limba lor este, fără îndoială, aceea care i-a înscris pe aromâni definitiv în istorie.

Aceste calităţi ale limbii materne a aromânilor îi conferă „dreptul de cetate“, dreptul de a exista ca atare, de a fi vorbită, folosită pretutindeni – în familie, pe stradă, în biserică, în literatură –, dreptul de a fi analizată ca limbă funcţională, de a fi comparată cu alte limbi etc. Istoric, ea este o varietate a românei *comune* (şi nu a *românei* pur şi simplu, căci aceasta este limba funcţională a românilor din nord).

Această *română comună* este o etapă istorică necesară, indispensabilă în orice abordare a succesoarelor latinei orientale din nordul şi din sudul Dunării (etapă care a fost totuşi eliminată de unii dintre lingviştii români).

7. Există două categorii de aromâni: „autohtoni“ şi în diasporă

A vorbi despre aromâni „în bloc“ înseamnă a comite cea mai gravă dintre greşeli, cu consecinţe practice dăunătoare în mai multe domenii.

Aromânii care locuiesc în ţările balcanice (Grecia, Albania, ex-Iugoslavia, Bulgaria) sunt „autohtoni“, adică s-au aflat încă de la naştere (ca popor neolatin) aproximativ acolo unde trăiesc azi (am pus cuvântul *autoh-*

toni între ghilimele tocmai din respect față de acei istorici/lingviști etc. care consideră că patria primitivă a aromânilor se afla undeva mai la nord de regiunile în care trăiesc azi). Aici, acest cuvânt nu vrea decât să sublinieze diferența dintre aromânii care au rămas acolo unde s-au născut strămoșii lor și cei care au părăsit acele locuri, aflându-se *în diasporă*.

Aromânii din ultima grupă, din diasporă, sunt cei ce se găsesc oriunde în lume (în țările din Europa, inclusiv în România, în cele două Americi, în Australia etc.).

8. Statutul aromânilor „autohtoni" locuind în țările balcanice este diferit de acela al aromânilor din diasporă

Aromânii din țările balcanice sunt minoritari în raport cu populația majoritară din statul în care trăiesc.

Această calitate le conferă drepturi acordate în lumea întreagă oricărei minorități. Dar este necesar ca aromânii înșiși să ceară și să încerce să obțină aceste drepturi în țările în care trăiesc. Consider că orice intervenție venită din afară nu ar putea decât să înrăutățească relațiile dintre etniile balcanice. România mai ales, după părerea mea, nu trebuie să mai repete greșeala comisă acum mai bine de un secol și un sfert, intervenind în învățământ (în româna literară și, mai mult decât atât, predând în școli exclusiv limba, literatura, istoria, geografia *daco*-românilor, în timp ce copiii aromânilor își pierdeau limba maternă și nu știau nimic despre istoria lor, despre cultura și personalitățile lor, nimic despre ei înșiși) și în Biserică, unde se oficia slujba în limba română literară

(rezultatul, un exemplu: biserica românească din Sofia a fost clădită de aromâni, mai mult, singurele persoane, femei în vârstă, care asistau la slujbă într-o duminică a începutului de septembrie 1989, când a avut loc, la Sofia, Congresul AIESEE, erau, toate, aromânce – după cum ne-a spus însuşi preotul român. Slujba era însă în limba română literară. *Quid prodest?*). Evident, statul român îi poate ajuta pe aromânii din ţările balcanice cu cărţi, burse de studii, învăţători şi preoţi, dar aceştia trebuie să cunoască aromâna şi să fie chemaţi, acceptaţi de aromânii „autohtoni". Românii din sudul Dunării nu ţin geografic de românismul nord-dunărean, ci istoric, prin origine şi prin unitatea de limbă şi de nume; deci România nu are de ce să se amestece în procesul însuşi: ea poate proceda ca orice altă ţară, înrudită sau nu prin limbă (Franţa, Italia, Germania, SUA etc.), care îşi îmbogăţeşte zi de zi patrimoniul cultural. A relua vechea acţiune culturală aplicată începând cu 1864 va duce la noi asperităţi şi fricţiuni, mai mult decât periculoase.

9. Statutul aromânilor aflaţi în diasporă (în România ori în altă parte) are specificul lui

Aromânii care locuiesc în orice altă ţară din lume pot, dacă trăiesc în grupuri compacte şi dacă au această dorinţă, să se constituie în minorităţi şi să-şi ceară drepturile.

Situaţia aromânilor care trăiesc în România este, după opinia mea, cu totul diferită: aceşti aromâni au venit în România în mod deliberat, nimeni nu i-a obligat să o facă. Ei au sosit aici având conştiinţa (inculcată, târziu,

de intelectualii aromâni, români, străini, pe cale culturală, deci) că ei sunt români, ceea ce şi sunt, istoric vorbind –, a fost alegerea lor. Să spunem însă că noi toţi cei care trăim în România, ţara care ne-a primit, care ne-a oferit un acoperiş, o viaţă materială (care era foarte satisfăcătoare înainte de al Doilea Război Mondial), o cultură, suntem minoritari în această ţară? În ce limbă au devenit George Vraca sau Toma Caragiu uriaşi ai artei scenice? Nu în româna literară? Toma Caragiu este născut chiar în Grecia şi, prin ţara sa de baştină, aparţine şi acesteia (ca şi George Murnu, Nicolaie Batzaria, Marcu Beza, dintre cei ce au scris şi în aromână, şi în româna literară; ca şi Eugen Ionescu, care, invers, este scriitor de limbă franceză, mai ales, dar este român de origine; şi nimeni nu e deranjat de asta).

Consider, de aceea, că a legaliza o comunitate aromânească minoritară în România, astăzi, ar constitui cea mai mare absurditate a istoriei contemporane a aromânilor.

10. Numele aromânilor trebuie să fie: aromân şi macedovlah

Se ştie că toţi românii, nord- şi sud-dunăreni, se numesc ei înşişi cu un cuvânt care îl continuă pe lat. *Romanus*[11]. Se ştie, de asemenea, că toţi vecinii îi denumesc pe români cu termenul germanic prin care popoarele respective îi numeau pe romani (*vlah*, cu toate variantele sale[12]). Cercetătorii i-au denumit, mai ales, *macedoromâni*. Consider acest termen echivoc (cum am arătat şi mai sus, adevărul nr. 4) şi propun, de aceea,

ca el să fie înlocuit prin *macedovlah*, „compus" pe care îl datorăm de altfel părintelui *Gramaticii aromâne sau macedovlahe*, Mihaïl G. Boïagi[13] (mi-am permis să fac o mică rectificare: *macedo-*, în loc de *macedono*, şi să adaug o trăsătură de unire).

Folosirea elementului *macedo-* nu trebuie să-i supere pe cei din ţările balcanice: această denumire este vehiculată de cel puţin 200 de ani (exemplul lui Boïagi, 1813). Acest element, urmat de numele etnic, exclude orice confuzie: *macedoslav* este altceva decât *macedovlah* etc. Dimpotrivă, utilizarea termenului *Macedónia/ Makedónia*, ca şi adjectivul corespunzător *macedonean/makedonski*, creează multe confuzii. Se ştie că *Makedhonía* este „*une macédoine/salade de fruits, de légumes*", adică un amestec de populaţii. Tocmai de aceea, pentru ca informaţia individualizatoare a numelui etnic să fie păstrată intactă (altfel spus: pentru a se evita orice confuzie), trebuie ori să se dea alte nume, ori să se adauge numelui etnic un atribut situaţional. A da numele *Makedónia* unei republici slave create după război şi care are frontieră cu o provincie grecească (las de o parte aspectul istoric al problemei) care se numeşte tot *Makedhonía* înseamnă a crea confuzie (situaţia este identică, aproape, cu aceea care s-a produs, tot după război, cu termenul *Moldova*: s-a „furat" numele unei vechi provincii istorice din România şi s-a dat altei provincii româneşti – furată ea însăşi de sovietici, creându-se noua „Republică Sovietică Socialistă *Moldovenească*", această provincie/republică nou-creată având, de fapt, numele ei propriu: ea se numeşte dintotdeauna *Basarabia*).

Deci *Macedonia* ~ *macedonean* = echivoc *(Moldova* ~ *moldovean* = echivoc)! Repet: *Qui prodest?* În orice caz, nu țărilor balcanice! (Confuziile pot fi grave sau numai derutante – un exemplu din ultima categorie: la apariția, în România, a dublului dicționar român-macedonean și macedonean-român[14], mulți aromâni au crezut că era vorba de un dicționar aromân. Am pierdut apoi mult timp dând explicații: „macedonean" însemna, de fapt, „macedo-*slav*"!)

Așadar, numele etnic este foarte apropiat, prin natura sa, de numele propriu: dacă într-o familie sunt mai multe *Maria*, se caută o modalitate de a le individualiza (adăugându-se sufixe, atribute etc.; de exemplu, în română: *Maria*, *Mărioara*, *Măriuca*, *Marica*, *Maricica*, *Maria mare*, *Maria mică*, *Maria a Domnichii* etc.; pentru statul *Moldova*, se spunea *Moldova Sovietică*, se spune acum *Moldova de dincolo de Prut* etc.). Confuzia înseamnă „lipsă de precizie", ceea ce duce la eroare, derută, haos și la alte tulburări de toate felurile. De aceea, numele *macedovlah* mi se pare cel mai potrivit.

11. Aromânii sunt creștini ortodocși. Ortodoxismul lor are specificul lui (spre deosebire de acela al românilor din nord)

Distincția „creștin ~ ortodox" deosebește pe aromâni și aromâna (mai ales vocabularul ei) de românii și româna din nordul Dunării: dacă, pentru toți românii, *creștinismul* este funciar, primordial și latin, în schimb, *ortodoxismul* este adoptat, tardiv și neogrec la aromâni, dar însușit, vechi (de peste un mileniu) și bizantino-slav

la românii din nord. Vocabularul aromân conține foarte puține elemente de ritual ortodox, iar literatura rituală este, și ea, foarte rară. De fapt, aromânii nu au avut o organizare ecleziastică proprie, Biserica greacă impunându-se târziu ca atare[15].

12. Aromânii (macedovlahii) trebuie să aibă un singur scop: să-și cultive limba maternă și tradițiile

Nu cred să existe aromâni care să aibă alte pretenții în țările în care trăiesc, în Peninsula Balcanică. Dacă totuși există, trebuie să aibă grijă și să vorbească în nume propriu. A-i implica pe toți aromânii în inițiative și acțiuni aberante, incompatibile cu concepțiile lumii contemporane, care caută înțelegerea reală între popoare, înseamnă a descalifica o etnie și a distruge tot ceea ce strămoșii noștri și personalitățile noastre au realizat de-a lungul secolelor.

POST-SCRIPTUM

În cei doi ani care au trecut de la apariția dodecalogului, reacțiile pe marginea celor douăsprezece adevăruri formulate nu au lipsit. Autorii replicilor pot fi grupați, *grosso modo*, în două categorii:

a. unii, majoritatea (mai ales oameni de știință, dar și nespecialiști, din toată lumea), au adoptat integral și necondiționat opiniile mele;

b. alții, mai ales aromânii din România, au contestat unele din adevărurile cuprinse în dodecalog.

Voi spune din capul locului că, în ceea ce mă privește, nu aș avea de făcut nici o modificare în text (cu privire la conținutul sau la forma lui; o singură deosebire: am introdus un nou paragraf, referitor la ortodoxismul aromânesc) – acest dodecalog a fost elaborat după studii aprofundate și în totală cunoștință de cauză.

Afirm, de asemenea, cu toată răspunderea, că ambele categorii de opinii conțin interpretări care sunt departe de ideile mele, nu au nici o legătură cu ele sau sunt intervenții ale unor oameni total neavizați. Fie din cauza unei lecturi superficiale, fie din motive subiective (păreri/interese personale prioritare, din neștiință etc.), s-au tras câteva concluzii aberante. Nu intenționez să fac aici o analiză a acestor opinii (ceea ce ar fi fost necesar dacă se impuneau unele schimbări în text), doresc să fac doar unele precizări.

Într-un fel sau altul, s-a ajuns la concluzii denaturate ca: „aromâna nu este limbă română" sau „aromâna este o altă limbă decât limba română".

Or, nu se fac nicăieri în dodecalog astfel de afirmații, dimpotrivă, ca în toate lucrările mele, se arată că aromâna este o variantă a românei comune, a acelui „trunchi" comun din care s-au desprins aceste variante istorice (denumite tradițional „dialecte") ale limbii străromâne (germ. *Urrumänisch*). Nouă în dodecalog este tocmai această precizare: aromâna este un „dialect" istoric al unei faze vechi din istoria limbii române (aici rezidă și deosebirea dintre opinia mea și aceea a lingviștilor Al. Graur și Ion Coteanu, care, în deceniul al șaselea, eliminau stratul străromân, vorbind de „limbi" de sine stătătoare, născute direct din latina carpato-balcanică, fără o etapă românească de comunitate).

O altă precizare pe care o aduce dodecalogul este aceea că aromâna şi aromânii nu s-au desprins din romanitatea nord-dunăreană, locul lor de origine fiind *sudul* Dunării.

Greşesc, deci, în primul rând cei care, din nevoia de argumente în favoarea identității aromânilor, plecând de la dodecalog, denaturează ideile mele spunând că aromâna/aromânii este/sunt o altă limbă/un alt popor decât limba română/românii: o exagerare şi o deformare inutile, căci însuşi faptul de a vorbi o altă limbă decât oricare din limbile balcanice – toate neromanice, nelatine! – le conferă acest drept! Aceşti autori fac o gravă eroare istorică.

Greşesc însă, în al doilea rând, şi cei care, exagerând în sens invers, pun semnul egalității între „aromână" şi „aromâni" (din sudul Dunării) şi „români" (din nordul Dunării). Aceşti autori fac în plus o gravă eroare geografică: aromânii sud-dunăreni sunt la ei acasă acolo, dar sunt în diasporă în orice alt loc în care s-au stabilit după ce şi-au părăsit locurile de baştină (în România sau aiurea – oricât de mult i-ar deranja termenul *diasporă* pe unii autori).

Dacă ar exista într-adevăr egalitate, atunci n-ar trebui să se mai cultive aromâna ca limbă maternă a aromânilor (de ce ar mai fi nevoie de reviste, cărți, dicționare etc. în aromână, pentru aromâni?). Dimpotrivă, tot acest efort care se depune de sute de ani are ca scop tocmai păstrarea individualității aromânei şi îmbogățirea, creşterea ei, a acestei verigi a lanțului evolutiv latino-romanic sud-est dunărean, de o importanță covârşitoare pentru romanitate şi românitate.

Este clar că şi aceşti autori vor să cultive totuşi aromâna, menţinând însă, în acelaşi timp, şi contradicţia, confuzia. Consecinţa practică imediată a acestei opinii, care a început să fie pusă, de altfel, în aplicare, este (re)înfiinţarea unor şcoli şi a unor biserici la aromânii din ţările balcanice în limba română literară. Aşa cum am arătat însă şi în dodecalog, o astfel de iniţiativă nu salvează aromâna şi aromânii de la pieire, ci, cel mult, ar putea face să crească numărul de aromâni cu o situaţie materială precară, din unele ţări balcanice, dornici să studieze sau să emigreze în România.

Aromâna şi aromânii se pot salva numai prin limba lor maternă. A-i „cultiva" pe aromâni înseamnă pentru mine a le permite să-şi cultive limba, de exemplu: prin câteva ore – poate 4 – de aromână (limbă, literatură, istorie, civilizaţie etc.) şi 2 ore de limbă română literară, săptămânal, în şcolile din localităţile cu populaţie aromânească densă din ţările balcanice. Cât despre „cultivarea" lor în sensul instruirii şi al perfecţionării într-un domeniu oarecare, aceasta se face, în mod firesc, în limba oficială a ţării în care aceştia trăiesc: în greacă, albaneză, macedoneană, sârbă, bulgară, italiană, germană etc. Fără limba lor maternă însă, de mâine nu s-ar mai putea vorbi de aromâni!

Dispariţia lor trebuie împiedicată cu orice preţ, căci această etnie sud-dunăreană este veche de 2000 de ani şi trebuie să persiste spre folosul latinităţii, al românităţii şi al balcanităţii. Dovezile identităţii ei sunt vechi şi clare. Aş puncta doar câteva aspecte mai recente, referitoare la scrisul în aromână (lăsându-le istoricilor sarcina de a vorbi despre atestările din cronici, începând cu

anul 976, notat de cronicarul bizantin Kedrenos, sau despre altele mai timpurii).

În momentul în care, în 1731, ieromonahul Nectarie Tărpu a scris pe gravura de la Ardenica (Ardenița), Albania, un text scurt în aromână, punând limba sa maternă alături de latină, greacă și albaneză, el a dat un act de naștere aromânei în contextul balcanic și romanic: *Viryiră, mum-al Dumnedă, o[a]ră tră noi pecătoșl'i*, „Fecioară, muma lui Dumnezeu, roagă-te pentru noi păcătoșii" (este posibil să fi existat scrieri mai vechi ca aceasta – *Liturghierul aromânesc* pare a fi una dintre ele –, dar *Inscripția lui Nectarie Tărpu* este, deocamdată, cel dintâi text aromânesc datat). Și, de vreme ce Th. A. Kavallioti și Daniil Moscopoleanul au pus în *Lexicoanele* lor aromâna alături de greacă, albaneză și bulgară (la Daniil), se mai poate îndoi cineva de faptul că acești aromâni au avut conștiința clară a identității lor etnolingvistice?

Tot ce a urmat după aceste texte: literatură religioasă, didactică, populară, cultă, științifică, totul este, pe de o parte, o dovadă a existenței acestor entități cu numele de „aromân/aromână" și totul a fost realizat (și publicat), pe de altă parte, în scopul păstrării și al creșterii acestui tezaur neprețuit prin valoarea sa individualizatoare.

Datorită învățaților din toate timpurile și din toată lumea, aromâna și aromânii sunt consemnați ca atare, iar tomurile care o/îi descriu figurează în toate bibliotecile lumii.

Și datorită forței sale de caracter, conștiința de sine a aromânului este foarte puternică. De aceea el spune cu mândrie, când se află lângă un vorbitor de altă limbă: *eu hiu armânu!* (se înțelege, în limba interlocutorului), „eu

sunt aromân!“ (adică „nu sunt nici turc, nici grec, nici evreu, nici francez etc.“. Dar spune cu bucurie, când se întâlneşte cu un român nord-dunărean, acolo, pe pământ balcanic sau oriunde: *şi-eu hiu armânu!*, „şi eu sunt român!“ („ca şi tine!“).

Identitate şi românitate…

Consider că se impune înţelegerea exactă a sensurilor celor douăsprezece adevăruri din dodecalog: orice denaturare nu numai că nu ajută, dar subminează evoluţia pozitivă a aromânei, rolul ei fundamental în conservarea şi afirmarea identităţii vorbitorilor ei, aromânii.

Note

1. N. 1899, în Deniscu, Grecia; m. 1977, în Bucureşti, România.

2. N. 1900, în Hrupişti, Grecia; m. 1984, în Bucureşti, România.

3. N. 1873, în Samarina, Grecia; m. 1953, în Ploieşti, România.

4. V. Achille Lazarou, *L'aroumain et ses rapport avec le grec*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1986. Titlul spune exact acest lucru: aromâna există şi are raporturi cu alte limbi.

5. V. Sextil Puşcariu, *Limba română*, I, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", Bucureşti, 1940/1976, p. 232.

6. V. Matilda Caragiu-Marioţeanu, *Compendiu de dialectologie română (nord- şi sud-dunăreană)*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1975.

7. *Ibidem*, pp. 28–33.

8. *Idem, À propos de la latinité de l'aroumain (à la lumière des dernières recherches)*, în *RRL*, XXXIII, 4, pp. 237–250.

9. V. Eugenio Coseriu, „Au-delà du structuralisme", în *Linguistica e letteratura*, VII, 1–2, Pisa, 1982/1983, p. 14.

10. V. Matilda Caragiu-Marioţeanu, *op. cit.*; v. Eugenio Coseriu, *op. cit.*, p. 14.

11. V. Matilda Caragiu-Marioţeanu, *ibid.*

12. V. noi date şi interpretări în expunerea mea (făcută la sesiunea ştiinţifică organizată de Secţia de filologie şi literatură a Academiei Române, 31 oct. 1994), „Varietatea limbii române", în volumul *Limba română şi varietăţile ei locale*, Editura Academiei Române, Bucureşti, 1995, pp. 22–29.

13. V. Mihaïl G. Boïagi, *Gramaticâ aromânâ icâ macedonovlahâ*, Freiburg i. Br. 1988 (cu titlul tradus de mine după original), sau *Gramatică română sau macedoromână*, ediţia Pericle Papahagi, Bucureşti, 1915 (cu titlul dat de editor).

14. V. Mile Tomici, *Dicţionar român-macedonean şi macedonean-român*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986 (două volume).

15. V. Matilda Caragiu-Marioţeanu, „Païen, chrétien et orthodoxe en aroumain", în *Studi romeni e romanzi, omaggio a Florica Dimitrescu e Alexandru Niculescu, Linguistica, Etnografia, Storia romena*, Unipress, Padova, 1995, pp. 52–73.

Bibliografie

Cu excepţia câtorva lucrări de referinţă, bibliografia nu conţine decât lucrările citate de autorii prezentului volum.

Pentru mai multe detalii a se vedea:

Bibliografia macedo-română (coord. Rodica Moschinski), Freiburg i. Br., Rumänisches Forschungsinstitut, 1984, XLVI+347 pp. (completări utile în Lazarou, 1986, Caragiani, 1986 şi Nandriş, 1987).

Amstadt, J.

1969 *Die k.k. Militärgrenze 1522-1881*, Würzburg, 2 vol.

Anderson, B.

1983 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, New York, London.

Andriotes, N.P.

1983 *Etymologiko Lexiko tes neohellenikcs glosses.*, ed a III-a, Thessaloniki, XXIII+436pp.

Aravantinos, P.

1856/7 *Chronographia tes Epeirou*, El Rizou, Athina, 2 vol.

Arginteanu, I.

1904 *Istoria Românilor macedoneni din timpurile cele mai vechi până în zilele noastre*, 2 vol., Tip. L'Indépendence Roumaine, Bucureşti.

Armbruster, A.

1977 *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.

1993 *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, ed. a II-a, Editura Enciclopedică, Bucureşti.

Asdracha, C.
1976 *La région des Rhodopes aux XIIIème et XIVème siècles. Étude de géographie historique*, Athènes, LII+295 pp.

Avramea, A.
1974 Hé byzantiné Thessalia mechri tou 1204. Symbolé eis tén historikén geographian, Ethnikon kai Kapodistriakon Panepistemion Athenon, Athina, 255 pp.

Bănescu, N.
1943 *Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du Second Empire Bulgare (1185)*, Cartea românească, Bucureşti, 93 pp.

Banfi, E.
1972 „Aree latinizzate nei Balkani e una terza area latino-balcanica (Area della via Egnazia)", în *Rendiconti dell'Instituto Lombardo di Scienze e lettere, classe di lettere*, Milano, vol. 106, pp. 185–233.

Beldiceanu, N.
1975 „Les Valaques de Bosnie à la fin du XVème siècle et leurs institutions", în: *Turcica. Revue d'études turques*, 7, pp. 122–134.
1976 *Le monde ottoman des Balkans 1402–1566*, Variorum Reprints, Londres.
1981 „Populations chrétiennes et franchises dans l'Etat ottoman", în *Lo Stato e il potere nel Rinascimento*, Mélanges Federico Chabod, Perugia, 101–111 (*Annali della Facoltà di Scienze politiche*).

Beldiceanu-Steinherr, I. şi Năsturel, P.Ş.
1988 „Les recensements ottomans effectués en 1477, 1519 et 1533 dans les provinces de Zvornik et d'Herzégovine", în *Turcica*, 20, pp. 159–171.

Bérard, V.
1904 *La Turquie et l'Hellénisme contemporain: La Macédoine, Hellènes, Bulgares, Valaques, Albanais, Autrichiens, Serbes*, F. Alcan, Paris.

Boiagi, M.
1813 *Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre...*, Wien.

Bojanić, D.
1971 „Vlasi u severnoj Srbiji i njihovi prvi kanuni", în *Istorijski časopis*, 18, pp. 255–268.
1974 „Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za Smerdevsku", *Kruševacku i Vidinsku oblast*, Beograd.

Botiş, T.
1939 Monografia familiei Mocioni, Fundaţia pentru Literatură şi Artă „Regele Carol II", Bucureşti.

Boué, A.
1840 *La Turquie d'Europe*, Bertrand, Paris, 4 vol.
1854 *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistique sur cet empire*, Braumüller, Wien.

Bousboukes, A.
1972 *Prōtoarchaioellēnikes lexeis koines ston Homero kai te Latinomakedonikē (apud Koutsovlachikē)*, Thessaloniki.

Božilov, I.
1985 *Familijata na Asanevci (1186-1460). Genealogija i prosopografija*, Sofia.

Brătianu, G.I.
1945 *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti*, Editura Eminescu, Bucureşti, 1980.

Bréhier, L.
1969 *Le monde byzantine.Vie et mort de Byzance*, Paris, 632 pp.

Brezeanu, S.
1976 „De la populaţia romanizată la vlahii balcanici", în *Revista de Istorie*, nr. 2, pp. 211–222.
1980 „«Imperator Bulgariae et Vlachiae». În jurul genezei şi semnificaţiei termenului «Vlachia» din titulatura lui Ioniţă Asan", în *Revista de Istorie*, 33/4, pp. 651–674.

Cândroveanu, H.
1977 *Antologie de proză aromână*, Editura Univers, Bucureşti.

Cantacuzène, J.
1828 *Ioannis Cantacuzeni imperatoris historia. Libri IV*, L. Schopen (ed.), Bonn, I, 560 pp.

Capidan, Th.
1925 *Meglenoromânii. Istoria şi graiul lor*, Cultura naţională, vol. I, Bucureşti, VII+225 pp.
1926 *Românii nomazi. Studiu din viaţa românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Institutul de Arte Grafice Ardealul, Cluj, 191 pp. (*apud Dacoromania*, 4, 1924–1926).
1932 *Aromânii. Dialectul aromân*, Imprimeria Naţională, Bucureşti.
1937 *Les Macédoroumains. Esquisse historique et descriptive des populations roumaines de la Péninsule Balkanique*, Tiparul Scrisul Românesc, Bucureşti, 77 pp.
1946 „Toponymie macédoroumaine", în *Langue et littérature*, 3, pp. 3–130.

Caragiani, G.
1982 *La subordinazione circostanziale ipotattica nella frase del dialetto aromeno (macedoromeno)*, Istituto universitario orientale, Napoli, 364 pp.
1984 „Tratti linguistici balcanici nell'aromeno (macedoromeno)", în *Medioevo Romanzo*, IX, 1, pp. 101–120.
1986 „Intorno alla publicazione della «Bibliografia macedoromena», în *Balkan-Archiv*", vol. 3, nr. 11, pp. 247–278.
1988 „Sulla sopravvivenza e la vitalità del aromeno", în *Isole linguistiche e culturali. Atti del XXIV Convegno dell'A.I.M.A.V.*, Udine, pp. 175–197.

Caragiu-Marioţeanu, M.
1962 *Liturghier aromânesc*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti.
1968 *Fono-morfologie aromână*, Editura Academiei Republicii Socialiste Române, Bucureşti.

1971 „Definition einer Volksgruppe. Glotta und Ethnos der Aromunen", în *Österreichische Osthefte*, 13/2, pp. 140–151.

1972 „La romanité sud-danubienne. L'aroumain et le méglénoroumain", în *La linguistique*, 8/1, pp. 105–122.

1975 *Compendiu de dialectologie română (nord- şi sud-dunăreană)*, Editura Stiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 301 pp. (aromână: pp. 216–265).

1988 „À propos de la latinité de l'aroumain (à la lumière des dernières recherches)", în *Revue roumaine de Linguistique*, XXXIII, 4, pp. 237–250 (vezi şi Lazarou, 1986).

Caragiani I., Papahagi, P.

1929 *Studii istorice asupra românilor din Peninsula Balcanică*, Cultura Naţională, Bucureşti.

Chalcocondyle, L.

1923 *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, recensuit Eugenius Darkó, Budapestini Academia Litterarum Hungarica, Budapesta, vol. II, 1.

Comnène, A.

1937 *Alexiade*, I, B. Leib (ed.), Les Belles Lettres, Paris, CLXXXII+178 pp.

Constantinescu, N.A.

1921 „Despre morlachi", în *Lui Nicolae Iorga. Omagiu*, Ramuri, Craiova, pp. 79–100.

Coseriu, E.

1982 „Theophylactus II, 15. Ein Beitrag zur Deutung von «torna, torna, fratre»", în *Analele Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi*, subl. n. Secţ. III, e. Lingvistică, XXVIII/ XXIX, pp. 21–27.

Cousinéry, E.M.

1831 *Voyage dans la Macédoine*, L'Imprimerie Royale, Paris.

Cvijić, J.

1907 *Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine*, 2ème ed. augmentée d'une carte de la Vieille Serbie, G. Roustan, Paris, 56 pp.

1918 *La péninsule balkanique*, A. Colin, Paris.

Dahmen, W.
1982 „Selbstbezeichnungen und Fremdbenennung des Aromunen", în *Balkan-Archiv*, 7, pp. 205–214.

Dahmen, W. şi Kramer, J.
1985 *Aromunischer Sprachatlas. Atlasul lingvistic aromân*, vol. I, redactor Joh. Kramer, H. Buske, Hamburg (*apud Balkan-Archiv*, Beiheft Bd. 4), 291 pp.

Densusianu, N.
1880 *Macedoromânii din Croaţia şi Slavonia (după fântâni oficiali contemporane)*, Bucureşti.

Densusianu, O.
1915 *Antologie dialectală*, Socec & Co., Bucureşti.

Darrouzès, J.
1979 *Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, VI (1377-1410), Institut français d'études byzantines, Paris, 549 pp.

Diamandi-Aminceanu, V.
1938 *Românii din Peninsula Balcanică*, Institutul de Arte Grafice „Tiparul Universitar", Bucureşti.

Diculescu, C.
1924/26 „Elemente vechi greceşti din limba română", în *Dacoromania*, IV, pp. 394–516.

Diehl, Ch., Œconomos, L., Guilland, R., Grousset, R. şi Glotz, G.
1945 *Histoire du Moyen âge. L'Europe orientale de 1081 à 1453*, Presses universitaires de France, Paris.

Djurdjev, B.
1940 „Nešto o vlaskim starješinam pod turskom upravom", în *Glasnik zemaliskogmuzeja*, 52, pp. 49–67.
1948 „O knezovima pod turskom upravom", în *Istoriski časopis*, 1, pp. 132–166.

Djuvara, N.
1991 „Sur un passage controversé de Kékauménos. 1) De l'origine des Valaques de Grèce. 2) L'auteur n'est pas Katakalon Kékauménos", în *Revue Roumaine d'Histoire*, tom XXX, ianuarie–iunie 1991, pp. 23–66.

Dobrescu, V.
1987 „Die Aromunen im osmanischen Millet-System", în *Die Aromunen*, Ruprecht Rohr (ed.) (*Balkan-Archiv*, N.F., Beiheft 5), pp. 117–131.

Dölger, F.
1924/65 *Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, München-Berlin, 5 vol.

Drăgan, I.
1983 „Diplomatul şi umanistul de origine română Filip More de Ciula (1470-1526)", în *Apulum*, 13, pp. 156 *sq.*

Dragomir, S.
1959 *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti.

Dujčev, I., Velkov, V., Miev, I., şi Panayotov, L.
1977 *Histoire de la Bulgarie des origines à nos jours* (préface de G. Castellan), Roanne: Horvath, pp. 167–181.

Dujčev, I.
1985 *L'insurrection de 1185 et la restauration de l'Etat bulgare* (trad. St. Tsonev), Sofia-Presse, 73 pp.

Duret, Th.
1903 *Histoire des peintres impressionnistes*, Éditions Fleury, Paris (chap. sur Georges de Bellio).

FHDR
1970 *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. II (eds G. Ştefan, R. Hâncu, Vl. Iliescu şi V. Popescu), Bucureşti, XXII+768 pp. (texte greceşti şi latineşti, trad. rom.).
1965 *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. III (eds Al. Elian şi N.S. Tanaşoca), XXXI+569 pp. (texte bizantine şi trad. rom.).
1982 *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. IV (eds H. Mihăescu, N.S. Tanaşoca, R. Lăzărescu şi T. Teoteoi), XII+586 pp. (texte bizantine şi trad. rom.).

Fiedler, W.
1968 „Das aromunische Verbalsystem in balkanologischer Sicht", în *Beiträge zur rumänischen Philologie*, Akademie-Verlag, Berlin, pp. 115–139.

Francès, E.
1956 „Păstorii vlahi din Imperiul Bizantin în secolele XIII-XIV", în *Studii. Revistă de istorie*, IX, 1, pp. 139–146.

Geffroy, G.
1922 *Claude Monet, sa vie, son temps, son œuvre*, G.Crès, Paris (chap. sur Georges de Bellio).

Giurescu, C.C.
1931 „Despre Vlahia Asăneştilor", în *Lucrările Institutului de Geografie al Universităţii din Cluj*, 4, pp. 109–124.

Giurescu, D.C., Giurescu, C.C.
1974 *Istoria Românilor*, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, I, 338 pp.

Grégoire, H.
1961 „Les Roumains dans la formation de l'Empire des Assénides", *în Revue des Études Roumaines*, VII–VIII, Paris, pp. 94–95.

Gyóni, M.
1945 „L'œuvre de Kékauménos source de l'histoire romaine", în *Revue d'histoire comparée. Études hongroises*, 23, pp. 96–180.
1951/2 „Vlachi Barijskoj letopisi", în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, I/1–2, pp. 235–242.

Hâciu, A.N.
1936 *Aromânii: comerţ, industrie, arte, expansiune, civilizaţie*, Tipografia „Cartea Putnei", Focşani, 616 pp.

Hitchins, K.
1977 *Orthodoxy and Nationality. Andrei Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873*, Harvard University Press, Cambridge Mass. (*Harvard Historical Studies*, 94).

von Höfler, C.R.
1879 „Die Walachen als Begründer des zweiten bulgarischen Reiches der Asseniden", în *Sitzungsberichte der*

K. Akademie der Wissenschaften, Phil. hist. Klasse, vol. 95, Viena, pp. 229–245.

Hurmuzaki, E.
1876 *Documente privitoare la istoria românilor*, C. Göbl, Bucureşti, 45 vol.

Iorga, N.
1919 *Histoire des Roumains de la Péninsule des Balkans*, Imprimeria Cultura neamului românesc, Bucureşti (variantă română, acelaşi an, Bucureşti).
1937 *Histoire des Roumains et de la Romanité orientale*, Editura Academiei Române, III, Bucureşti, 424 pp.
1993 *Istoria Românilor*, vol. III, ed. a II-a, îngrijită de Victor Spinei, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 421 pp.

Jagić, V.
1892 „Privilegien einer dalmatischen Vlachen aus dem J. 1436", în *Archiv für slavische Philologie*, 14, pp. 156–157.
1901/3 *Die Romanen in der städten Dalmatiens während des mittelalters*, Wien, 3 vol. (Denkschriften d. k. Akad. d. Wiss., phil. -hist. Kl., 48–50).

Jireček, C.
1879 *Die Wlachen und Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa* (Sitzungsberichte d. k. böhm. Gesellschaft des Wiss., hist.-phil. Kl.), Praga.

Jones, A.H.M., Zucconi, M.
1972 *Il tramonto del mondo antico*, Laterza, Bari.

Kékauménos
1972 Cecaumeni consilia et narrationes. Novam editionem praeparavit, in Rossicam invertit, praefatione commentariisque instruxit G.G. Litvarin, Moskva.

Koder, J., Hild, F., Soustal, P.
1976 *Tabula Imperii Byzantini*, 1, *Hellas und Thessalia*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 316 pp.

Keramopoullos, A.
1939 *Ti einai hoi Koutsovlachoi*, Typographeion „Hestia", Athina.

Koltsidas, A.
1976 *Hoi Koutsovlachoi*, I, Thessaloniki, 222 pp.

Kramer, J.
1983 „Der kaiserliche griechisch-lateinische Sprachbund", în *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*, Norbert Reiter (ed.), Harrasowitz, Berlin, pp. 115–131.
1986 „Das Aromunische", în *Rumänistik in der Diskussion*, Günther Holtus/Edgar Radtke (ed.), Tübingen: G. Narr, pp. 217–241.

Lamouche, L.
1899 *La Péninsule balkanique. Esquisse historique, ethnographique, philosophique et littéraire*, Paris, 311 pp.
1913 *Les Roumains de Macédoine*, Imprimerie professionelle Dem. C. Ionesco, Paris.

Lascaris, M.
1943 „Les Vlachorynchines. Une mise au point", în *Revue historique du Sud-Est européen*, XX, pp. 182–189.

Lazarou, A.
1986 *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Thessaloniki Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 311 pp. (listă completă a lucrărilor sale: pp. 293–295). Dări de seamă: Saramandu, 1987, Caragiu-Marioţeanu, 1988.

Lăzărescu, R.
1979 „Din nou despre vlahii din cronica lui Skylitses", în *Buletinul Bibliotecii Române* VII (XI), subl. n., Freiburg i. Br., pp. 357–368.

Leake, W.L.
1814 *Researches in Greece*, J. Booth, London.

Lee Wolff, R.
1949 „The «Second Bulgarian Empire». Its Origin and History to 1204", în *Speculum*, XXIV/2, pp. 167–206 (republicat în volumul: *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, Variorum Reprints, London, 1976).

Lemerle, P.
1979 *The agrarian history of Byzantium from the origins to the twelfth century. The sources and problems*, Galway, XII+272 pp.

1981 *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius*, II, Éditions du Centre national de la recherche scientifique, Paris, 262 pp.

Lemerle, P., Guillou, A., Svoronos, N., Papachryssanthou, D.
1970 *Actes de Lavra*, I, P. Lethielleux, Paris, 447 pp.

Levtchenko, M.V.
1949 *Byzance des origines à 1453* (trad P. Mabille), Payot, Paris, 300 pp.

Litavrine, G.G.
1960 Bolgarija i Vizantija v. XI-XII vv., Moscova.
1972 „Vlahi vizantijskich istočnikov X-XIII vv.", în *Yugo-vostočnaja Evropa i srednie veka*, I, Chişinău, pp. 91–138

Lozovan E.
1960 „Romains et barbares sur le Moyen Danube", în *Fr. Altheim „Attila und die Hunnen"*, Berlin, vol. 2, pp. 225–243.
1962 „Villes, campagnes et routes de la Romania Orientale", în *Fr. Altheim „Attila und die Hunnen"*, vol. 5, pp. 327–362.
1965 „Onomastique roumaine et balkanique", în *Revue Internationale d'Onomastique*, 17/nr. 3, pp. 225–236.

Lopašić, R.
1894 *Hrvatski urbari*, U knjizari Jugosl. Akademije, Zagreb (*Monumenta historica Slavorum Meridionalium*, 5).

McGowan, B.
1981 *Economic Life in the Ottoman Empire. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800*, Paris & Cambridge.

Meyer, Ph.
1894 *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster*, Leipzig.

Mihăescu, H.
1966 Influenţa grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea, Editura Academiei, Bucureşti.
1976 „Torna, torna, fratre", în *Byzantina*, 8.
1978 *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Paris-Bucarest, IX + 400 pp.
1993 *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 600 pp.

Miklosich, F.
1858 *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragussi*, Braumüller, Wienn.

Moacanin, F.
1971 „Das problem des Grundbesitzes der Militärbevölkerung an den kroatischen und slawonischen Grenze", în O. Plickl (ed.), *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz.

Montan, G.
1819 *Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen Nazion in Dacien und Macedonien*, S.I. Patzko, Pesta.

Moschopolitis, D.
1974 *Das Lexikon Tetraglosson des Daniil Moschopolitis*, J. Kristophson (ed.), în *Zeitschrift fur Balkanologie*, 10/nr. 1, pp. 1–128.

Murnu, G.
1984 *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, N.S Tanaşoca (ed.), Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 203 pp.
1902 *Rumänische Lehnwörter im Neugriechischen*, Straub, München (reed. H. Mihăescu).

Nandriş, J.G.
1987 The Aromâni: Approaches to the Evidence, în Rohr, 1987, pp. 5–71.

Năsturel, P.Ş.
1956 „«Torna, torna, fratre». O problemă de istorie şi de lingvistică", în *Studii şi cercetări de istorie veche*, 7, pp. 179–188.
1966 „Quelques mots de plus à propos du «torna, torna» de Théophylacte et du «torna, torna, fratre» de Théophane", în *Byzantinobulgarica*, 2, pp. 217–222.
1969 „Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Commène", în *Byzantina*, 1, pp. 169–186.
1978 „Vlacho-balcanica", în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, XXII (1977–1984), pp. 221–248.

1979 „Les Valaques balkaniques aux Xème-XIIIème siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine)", în *Byzantinische Forschungen*, VII, pp. 79–112.

1983 „La Thessalie entre 1454/55 et 1506", în *Byzantion*, 53, pp. 104–156.

1984 „Însemnări asupra Românilor din Balcani la lumina surselor otomane", în *Buletinul Bibliotecii Române*, XI (XV), subl. n., Freiburg i. Br., pp. 1–14.

1984 „Le christianisme roumain à l'époque des invasions barbares (Considérations et faits nouveaux)", în *Buletinul Bibliotecii Române*, XI (XV), subl. n., Freiburg i. Br., pp. 217–266.

1985 „Prodromica", în *Byzantina*, 13, pp. 759–770.

1985 „Timariotes chrétiens en Thessalie (1454/55)", în *Südostforschungen*, 44, pp. 45–81.

1987/88 „Românii din Herţegovina (sec. XIII-XVI)", în *Buletinul Bibliotecii Române*, Freiburg i. Br., 14 (18), pp. 83–102.

Neniţescu, I.

1905 De la românii din Turcia europeană. Studiu etnic şi statistic asupra aromânilor, Bucureşti.

Niculescu, R.

1964 „Georges de Bellio, l'ami des impressionnistes", în *Revue Roumaine d'Histoire de l'Art*, 1/2, Bucarest, pp. 209–253.

Novacović, S.

1912 Zakonski spomenici srpskich država srednjega veka, Beograd.

Obedenaru, M.

1891 *Texte macedoromâne. Basme şi poezii populare de la Cruşova*, Tipografia „Corpului Didactic" C. Ispăsescu & G. Brătănescu, Bucureşti.

Œconomos, L.

1918 *La vie religieuse dans l'Empire Byzantin au temps des Comnènes et des Anges*, E. Leroux, Paris, 244 pp.

1930 „L'état intellectuel et moral des Byzantins vers le milieu du XIVème siècle d'après une page de Joseph Bryennios", în *Mélanges Charles Diehl, Histoire*, vol. I, E. Leroux, Paris, pp. 225–233.

Oikonomides, N.

1984 *Actes de Docheiarion*, P. Lethielleux, Paris, XIV+ 398 pp.

1987 „Des Valaques au service de Byzance? À propos de l'utilisation du mot komenton aux Xème et XIème siècles", în *Revue des études Sud-Est européennes*, XXV/2, Bucarest, pp. 187–190.

Ostrogorsky, G.

1958 *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Éditions de Byzantion, Bruxelles.

1969 *Histoire de l'État byzantin* (trad. J. Gouillard, préf. P. Lemerle), Payot, Paris, 651 pp.

Papahagi, P.

1909 *Scriitori aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Gobl, Bucureşti.

Papahagi, T.

1922 *Antologie aromânească*, Tipografia „România Nouă" Theodor I. Voinea, Bucureşti.

1923/24 „O problemă de romanitate sud-ilirică", în *Grai şi suflet*, I, pp. 201–234.

1926/32 *Biblioteca naţională a Aromânilor*, 1 (Nuşi, Tulliu, Poezii), 2 (poeţii Z.A. Araia şi T. Caciona), Bucureşti.

1928/30 *Images d'ethnographie roumaine (dacoroumaine et aroumaine)*, Bucureşti, 3 vol.

1946 „Concordances folkloriques et ethnographiques", în *Langue et littérature*, II/1–2, pp. 166–201.

1974 *Dicţionarul dialectului aromân general şi etimologic. Dictionnaire aroumain (macédo-roumain) général et étymologique*, ed. a II-a, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1437 pp.

Papahagi, V.
1931 „Les Roumains de l'Albanie et le commerce vénitien aux XVIIème-XVIIIème siècles", în *Mélanges de l'Ecole roumaine en France*, pp. 27–124.

Papanace, C.
1959/65 (ed. şi coautor) *Noul album macedoromân*, 2 vol., Freiburg i. Br.

Pârvulescu, A.
1985 „Die solare Orientierung im Indogermanischen: der Norden und der Süden", în *SAIS. Arbeitsberichte aus dem Seminar für Allgemeine und Indogermanische Sprachwissenschaft*, nr. 8, pp. 119–125.

Petit, L.
1900 „Le monastère de Notre-Dame de Pitié en Macédoine", în *Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*, VI/1, 153 pp.

Peyfuss, M.D.
1970 „Rom oder Byzanz? Das Erwachen des aromunischen Nationalbewustseins", în *Österreichische Osthefte*, 12/6, pp. 337–351.
1971 *Die aromunische Politik von den Ursprüngen bis zum Jahre 1905*, Wien.
1974 *Die aromunische Frage*, Böhlau, Wien, Köln, Graz, 166 pp.
1984 „Gibt es eine aromunische Kunst?", în *Vermischte Beiträge zur Ostromania*, Salzburg, pp. 29–41.
1987 „Vuks-Gastgeber im Banat. Die Familia Demelić von Panyova", în Medaković, D., Lukan, W., *Vuk Stefanović Karadžić 1787-1987*, Wien, pp.122 *sq*.
1989 *Die Druckerei von Moschopolis, 1731–1769, Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Böhlau, Wien, 245 pp.

Philippide, A.
1905 „Altgriechische Elemente im Rumänischen", în *Bausteine zur romanischen Philologie*, in memoriam Adolf Mussafia, M. Niemeyer, Halle, pp. 46–59.

Picot, E.
1875 „Les Roumains de la Macédoine", în *Revue d'Anthropologie*, nr. 3, 48 pp.
1880 „Les Roumains macédoniens en Autriche et en Hongrie", în Vasile Alecsandrescu Urechilă, *Albumul Macedo-Român*, Bucureşti, pp. 102–104.

Pitra, J. B.
1891 Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata, Roger et Chernowitz, Paris-Rome, XL+893 pp.

Poghirc, C.
1981 „L'aspect verbal en roumain et dans les dialectes sud-danubiens", în *Cahiers Balkaniques*, 1, pp. 53–61.
1983 „La latinité carpatho-balkanique", în *Philologica et linguistica*, N. Brockmeyer, Bochum, pp. 215–229.
1987 „Latin balkanique ou roumain commun? (À propos des origines de l'aroumain)", în *Akten der Theodor Gartner-Tagung*, G.A. Plangg şi Maria Iliescu (eds), Universitätsverl. Wagner, Innsbruck, pp. 341–348.

Popescu-Spineni, M. şi Noe, C.
1939 *Die Rumänen in Bulgarien*, Ramuri, Craiova, 97 pp., (36 hărţi şi ilustraţii).

Popović, D.
1937 *O Cincarima, prilozi pitanju postanka naše caršije* (Despre Ţinţari/Aromânii. Contribuţii la chestiunea originii burgheziei noastre), Beograd, ed. a II-a. Traducere română de C. Constante: *Aromânii, ca negustori în sec. XVII şi XVIII în Serbia şi Austro-Ungaria*, Bucureşti, 1934, 173 pp. (referinţele trimit la trad. rom.).

Pouqueville, F.Ch.L.
1825 *Histoire de la régénération de la Grèce*, ed. a II-a., F. Didot, père et fils, Paris, 4 vol.
1826/7 *Voyage de la Grèce*, 6 vol., Paris.

Primov, B.
1971 „Crearea celui de-al doilea ţarat bulgar şi participarea valahilor", în *Relaţii româno-bulgare de-a lungul vea-*

curilor (sec. XII-XIX), Institutul de Studii Sud-Est Europene, Bucureşti, pp. 9–56 (revăzut în germană).

Puşcariu, S.

1938 „Ancienneté des établissements macédo-roumains", în *Balcania*, I, pp. 22–30.

1941 „Die Rumänen auf dem Balkan", în *Berliner Monatshefte*, 19.

Rohr, R. (ed.)

1987 *Die Aromunen, Sprache-Geschichte-Geographie* (*Balkan-Archiv*, N.F., Beiheft Bd. 5), Hamburg, 177 pp.

Rosetti, A.

1978 *Istoria limbii române: de la origini până în secolul al XVII-lea*, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

1985 *La linguistique balkanique*, Editura Univers, Bucureşti, 484 pp.

Roja, C.

1809 *Măiestria ghiovăsirii româneşti cu litere latineşti*, Buda.

Rothenberg, G.E.

1960 *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, University of Illinois Press, Illinois.

1979 „The Habsburg Military Border System: Some Reconsiderations", în Király, B.T., Rothenberg, G.E. (eds), *War and Society in East Central Europe*, I, Brooklyn College Press, New York.

Rouillard, G.

1933 „La dîme des bergers valaques sous Alexios Comnène", în *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga*, J. Gamber, Paris, pp. 779–786.

Saramandu, N.

1972 *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea. Fonetica, observaţii asupra sistemului fonologic*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.

1979 „Raporturile între romanitatea nord şi sud-dunăreană", în *Balkan-Archiv*, N. F, 4, pp. 99–107.

1984 „Aromâna", în *Tratat de dialectologie românească* (coord V. Rusu), Institutul de Cercetări Etnologice şi Dialectologice, Craiova.

1987 „Aromâna şi raporturile ei cu greaca (pe marginea unei lucrări recente)", în *Studii şi cercetări lingvistice*, 5, XXXVIII, pp. 439–451 (despre Lazarou, 1986).

Savić, M.D.

1987 „L'aroumain entre dialecte et langue", in *Linguistica* (Ljubljana), XXVII, pp. 63–72.

Scărlătoiu, E.

1979 „The Balkan Vlachs in the Light of Linguistic Studies", în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XVII/1–2, pp. 17–37.

1980 *Relaţiile lingvistice ale aromânilor cu slavii de sud. Cuvinte de origine slavă*, Editura Litera, Bucureşti, 189 pp.

Schlösser, R.

1985 *Historische Lautlehre des Aromunischen von Metsovon*, H. Buske, Hamburg (*Balkan-Archiv*, Beiheft Bd. 3).

Schreiner, P.

1975/77 *Die Byzantinischen Kleinchrohiken*, Wien, vol. I, 688 pp.; vol. II, 644 pp.

Schramm, G.

1981 *Eroberer und Eingesessene Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Sudosteuropas im 1. Jahrtausend n. Chr.*, *Hieserman*, Stuttgart, X+476 pp.

Schwartner, M.

1813 *Statistique du Royaume de Hongrie*, *Francfort-sur-le-Main* (trad. din germană).

Soulis, G.

1980 *Historical Studies*, *Byzantina-Balcanica-Neohellenica*, Athina, pp. 107–117, 119–123.

Stănescu, E.

1968 „Byzantinovlachica I. Les Vlaques à la fin du Xème siècle-debut du XIème et la restauration de la domination

byzantine dans la Péninsule Balkanique", în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, VI, 3, pp. 407–438.

1970 *La population vlaque de l'Empire byzantin aux XIème-XIIème siècles*, Athènes, 21 pp. (*apud* XVème Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports. I. Histoire).

1971 „Les „Βλαχοι" de Kinnamos et de Choniatès et la présence militaire byzantine au nord du Danube sous les Comnènes", în *RESEE*, IX/3, pp. 585–593.

Stoianovich, T.

1960 „The Conquering Balkan Orthodox Merchant", în *Journal of Economic History*, 20, pp. 234–313.

Sturdza, M.D.

1983 *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 657 pp.

Tanaşoca, A.

1981 „Autonomia vlahilor în Imperiul Otoman în secolele XV-XVIII", în *Revista de istorie*, 34, nr. 8, pp. 1513–1530.

Tanaşoca, N.Ş.

1974 „Une mention inconnue des Vlaques à la fin du XIIIème siècle: Maximos Planude, Epistulae, XIV (ed. Treu)", în *RESEE*, 12, 4, pp. 577–582.

1981 „De la Vlachie des Assénides au second Empire bulgare", *RESEE*, 19/3, pp. 581–594.

1981b „Din nou despre geneza şi caracterul statului Aşăneştilor", în *Revista de istorie*, 34, nr. 7, pp. 1287–1305.

Tăutu, A.L.

1975 „Devotamentul lui Ioniţă Asan către Scaunul apostolic al Romei", în *Opere*, vol. I, *Buna Vestire*, XIV/1, pp. 195–213.

1975 „Le conflit entre Johanitsa Asen et Emeric roi de Hongrie (1202-1204)", în *Opere*, vol. I, *Buna Vestire*, XIV/1, pp. 215–240.

Thunmann, J.
1774 *Untersuchungen über die Geschichte des östlichen europäischen Völker*, Leipzig.
Touristicos hodēgos gia tēn Hellada, I, Athina, 1962, 612 pp.

Ţovaru, S.
1934 *Problema şcoalei româneşti din Balcani*, Bucureşti.

Trâpcea, T.N.
1942 „Contribuţii la istoria românilor din Peninsula Balcanică", în *Balcania*, 5, pp. 207–364.

Tzannetatos, Th.
1965 *To praktikon tēs latinikēs episkopes Kephallēnias tou 1264 kai hē epitomē autou...*, Athina, IV+185 pp. + 26 planşe + VII pp.

Vakalopoulos, A.
1976 *The Greek Nation, 1453-1669: the Cultural and Economic Background of Modern Greek Society*, Rutgers University Press.

Vaillant, A.
1946 „Vieux bulgare et roman de Bulgarie", în *Bulletin linguistique*, XIV, pp. 5–16.

Van Berchem, D.
1985 „Des soldats chrétiens dans la garde impériale. Observations sur le texte de la «Vision de Dorothéos»" (Papyrus Bodmer XXIX), în *Studii Clasice*, XXIV, pp. 155–163.

Vasdraveli, I.K.
1970 *Armatoloi kai klephtes eis tēn Makedonian*, Thessaloniki.

Vasić, M.
1971 „Der Einfluss der Türkenkriege auf die Wirtschaft des osmanischen Grenzgebietes in Serbien und Bosnien (1480-1536)", în O. Pickl (ed.), *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz, 1971, pp. 308–318.

Vukanović, T.P.
1962 „Les Valaques, habitants autochtones des pays balkaniques", în *L'Ethnographie*, n.s., 56, pp. 11–41.

Weigand, G.
1888 *Die Sprache der Olympia-Walachen, nebst einer Einleitung über Land und Leute*, Leipzig.
1894/95 *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedoromanen oder Zinzaren*, Leipzig, 2 vol.

Winnifrith, T.J.
1987 *The Vlachs. The History of a Balkan People*, Duckworth, London, 180 pp.

Xenopol, A.D.
1985 *Istoria Românilor* (ed. a IV-a, îngrijită de Mihăilescu-Bârliba şi Al. Zub), Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 520 pp.

Zakythinos, D.
1953 *Le despotat grec de Morée. II. Vie et institutions*, Athina, 408 pp. (reeditată de Chr. Maltezou, Variorum Reprints, London, 1975, VIII+429 pp.).

Zilliacus, H.
1965 *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, A.M. Hakkert, Amsterdam.

O pasionantă introducere în istoria aromânilor, volumul apărut sub îndrumarea erudită a profesorului Neagu Djuvara și reunind o seamă de studii ale unor reputați lingviști, istorici și antropologi cercetează, din diverse și surprinzătoare unghiuri de vedere, destinul unui neam străvechi. Autorii investighează cu minuție originea aromânilor, procesul de romanizare, influența grecească, evoluția lor în perioada bizantină și în cea otomană, soarta diasporei aromâne în veacurile trecute ori problema aculturației. Argumentele lingvistice, antropologice sau istorice conturează un portret detaliat și obiectiv al acestui neam, iar publicului român îi este oferită o carte care va suscita dezbateri fecunde.

„Prezenta lucrare era destinată la origine unui public străin, îndeobște necunoscător al problemelor balcanice. Cred însă că prin profesionalismul și totala obiectivitate a autorilor ea va stârni interes și printre români – și, în primul rând, printre cei de origine aromână. Aceasta e nădejdea mea."

NEAGU DJUVARA

ISBN 978-973-50-3460-3

Foto copertă: © Carnymilan | Dreamstime